T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM İKTİSADI ANABİLİM DALI
İSLAM İKTİSADI BİLİM DALI

İSLAM AHLAK ANLAYIŞI VE İSLAM İKTİSADI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Mustafa Arif UĞUR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Huzeyfe ÇEKER

KONYA - 2024

Tezin Başlığı: İslam Ahlak Anlayışı ve İslam İktisadı Üzerindeki Etkileri
Tezin Yazarı: Mustafa Arif UĞUR
Öğrenci Numarası: 18812201005
Danışman: Doç. Dr. Huzeyfe ÇEKER
Ana Bilim Dalı: İslam İktisadı
Tezin Türü: Yüksek Lisans

İslam ahlak anlayışının İslam iktisadına olan etkilerini ele aldığımız bu çalışmada, günümüze kadar İslam iktisadının ana konuları içerisinde ahlakın yerini ve İslam ahlakıyla olan bağını inceledik. Bu amaçla yaptığımız çalışma bir giriş ve iki ana bölümden oluşup alt bölümlerden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde öncelikle çalışmanın önemi ve amacı üzerinde duruldu, kapsamı belirlendi ve bu konuya yakın çalışmalara yer verildi.

Birinci bölüm ahlak ilmi ve felsefesinin izahından, ahlak ilminin konusundan, ilkelerinden, problemlerinden ve diğer ilimlerle olan ilişkisinden bahsedildi. Daha sonra İslam ahlak felsefesinin izahına geçildi. Bu alanda ise İslam ahlak anlayışının gelişiminden, dini ahlak ile felsefi ahlak arasındaki farklardan, İslam ahlak anlayışının önemli meselelerinden ve Müslüman filozofların bu konulardaki görüşlerinden, en son ise ahlaki yükümlülüklerin kaynağından bahsedildi.

İkinci bölümde ise İslam ahlakının İslam iktisadına olan etkileri anlatıldı. Bu bölüm iktisat ilminin izahıyla başlanıldı. Daha sonra İslam iktisadından bahsedilip iktisat ilmi ile ahlak ilminin ilişkisi anlatıldı. En son ise İslam ahlakının İslam iktisadını en çok etkilediği konuları başlıklar halinde izah edildi. Bu konu 16 adet alt başlığa ayrılarak incelendi ve son olarak başlık açılmayacak olan konular “Diğer Meseleler” başlığında incelendi.

Araştırma neticesinde elde edilen bulguların ve bu alanda yapılabilecek çalışmaların yer aldığı “Sonuç” bölümü ile çalışmalar sonlandırıldı.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, İslam Ahlakı, İslam Felsefecileri, İslam İktisadı, Ahlak ve İktisat.

Title of the Thesis: Islamic Ethics and Its Effects on Islamic Economy
Name and Surname: Mustafa Arif Uğur
Student Number: 18812201005
Supervisor: Doç Dr. Huzeyfe Çeker
Department: Islamic Economics
Thesis Type: Master's Degree (M.A)

In this study, in which we discussed the effects of Islamic morality on Islamic economics, we examined the place of morality among the main subjects of Islamic economics up to the present and its connection with Islamic morality. For this purpose, our study consists of an introduction and two main parts and subsections.

In the introduction section, the importance and purpose of the study was first emphasized, its scope was determined, and studies related to this subject were included.

In the first part, the explanation of moral science and philosophy, the subject of moral science, its principles, problems and its relationship with other sciences were mentioned. Then, the explanation of Islamic moral philosophy was started. In this area, the development of Islamic morality, the differences between religious morality and philosophical morality, important issues of Islamic morality and the views of Muslim philosophers on these issues, and finally the source of moral obligations were mentioned.

In the second part, the effects of Islamic morality on Islamic economics were explained. This section started with the explanation of economics. Then, Islamic economics was mentioned and the relationship between economics and ethics was explained. Finally, the issues that Islamic morality affects Islamic economics the most are explained under headings. This issue was examined by dividing it into 16 subheadings, and finally, the issues that would not be covered were examined under the title "Other Issues".

The studies were concluded with the "Conclusion" section, which included the findings obtained as a result of the research and the studies that can be done in this field.

Key Words: Morality, Islamic Ethics, Islamic Philosophers, Islamic Economics, Morality and Economics.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **i**

ÖNSÖZ ..... **iii**

KISALTMALAR ..... **iv**

GİRİŞ **1**

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı 1
2. Araştırmanın Kapsamı 6
3. Konu ile İlgili Yapılmış Çalışmalar 6

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE AHLAK **9**

1. AHLAK İLMİ ve FELSEFESİ **9**

1.1. Ahlakın Tanımı 9
1.2. Ahlak İlminin Konusu 11
1.3. Ahlak İlminin İlkeleri 12
1.4. Ahlak İlminin Problemleri 13
1.5. Ahlak İlminin Diğer İlimlerle İlişkisi 15

2. İSLAM AHLAK ANLAYIŞI **19**

2.1. İslam Ahlak Anlayışının Gelişimi 19
2.2. Dini Ahlak ile Felsefi Ahlak Arasındaki Farklar 20
2.3. İslam Ahlak Düşüncesinde Önemli Meseleler ve Müslüman Filozofların Görüşleri 22
2.4. Ahlaki Yükümlülüklerin Kaynağı 48

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM AHLAKININ İSLAM İKTİSADINA ETKİLERİ **50**

1. İKTİSAT-EKONOMİ **50**

2. İSLAM İKTİSADI **55**

3. İKTİSAT VE AHLAK **59**

4. İSLAM AHLAKININ İSLAM İKTİSADINI EN ÇOK ETKİLEDİĞİ KONULAR **64**

4.1. Refah 64
4.2. Dürüstlük, Doğruluk ve Sözünde Durma 68

4.3. Rüşvetin Yasaklığı ... 75
4.4. Ehliyet/Liyakat ... 78
4.5. İşçi İşveren Dengesi ... 83
4.6. Vakıf Geleneği ... 95
4.7. Riba Yasağı ... 98
4.8. Alkol, Fuhuş ve Kumar Yasağı ... 105
4.9. Kader İnancı ve Tevekkül ... 106
4.10. Temiz Olmak- Mütekavvim ... 108
4.11. Narh ... 110
4.12. Yolsuzluk Yasağı ... 113
4.13. İhtikar Yasağı ve Telakkı'r-rukban ... 114
4.14. Zekât ve Sosyal Yardım ... 118
4.15. Sosyal Adalet ve Toplumsal Denge ... 126
4.16. Alacaklı ile Borçlu İlişkisi ve Karz-ı Hâsen ... 134
4.17. Diğer Meseleler ... 139

SONUÇ ... 148

KAYNAKÇA ... 151

ÖNSÖZ

İktisadi faaliyetler insanlığın varoluşundan beri olagelmiş ancak hiçbir dönemde insanlığın gündeminde bu kadar merkezde olmamıştır. Ana akım iktisat anlayışıyla birlikte insanlık için en büyük değer para olmuştur. Parasal olarak menfaatin olmadığı bir işi yapmak akılsızlık haline gelmiştir. Diğer taraftan ülkelerin diğer ülkelere üstünlüğü iktisadi büyüklükleriyle ölçülmektedir. İktisadi olarak bir yerlere gelen devletler ekonominin örfünü de belirlemektedir.

Her şeyin madde ile ölçüldüğü bir dünya düzeninde manevi olan yok edilmiştir. Bu durum ise tüm insanları alttan alta huzursuz etmiştir. İnsanlığa yayılan bu huzursuzluğun giderilmesi, iktisadi faaliyetlerin İslam ahlakıyla tanıştırılmasıyla mümkün olacaktır. İslam ahlakıyla tanışmayan ekonomik faaliyetler ve ekonomiler insanlara zarar vermektedir. Zengin halklar ellerindeki para gücü sayesinde fakir halkları cezalandırmakta ve zulmetmektedir.

Bu problemin İslam iktisadı çerçevesinde ele alındığı bu çalışmada İslam ahlak anlayışının İslam iktisadını nasıl etkilediğini; bununla beraber ana akım iktisadın bize ihraç ettiği pek çok konuyu da nasıl etkileyeceğini anlattık. Bu bağlamda İslam ahlak düşüncesinin önemli konularını başlıklar halinde bahsettik. Tezimizin asıl konusunu oluşturan İslam ahlakının İslam iktisadına etkilerini de konu başlıklarıyla anlattık. Bu bölümde İslam ahlakının önemli konularının bu bahsedilen başlıkları nasıl etkilediğini, günümüzdeki uygulamalarını ve hatalarını sonra da çözüm önerilerini anlatmaya çalıştık.

Bu çalışmamda bana yardımcı olan danışmanım Doç. Dr. Huzeyfe ÇEKER hocama ve önceki danışmanım çok değerli Prof. Dr. Orhan ÇEKER hocama, ders dönemimde bana oldukça faydalı bilgiler veren Doç. Dr. Necmettin GÜNEY ve Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ hocalarıma, son olarak da değerli eleştirileri için Mehmet Ali AYTEKİN hocama teşekkür ediyorum.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır…

Mustafa Arif UĞUR

Konya - 2024

KISALTMALAR

as : Aleyhisselâm
bk. : Bakınız
c. : Cilt
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
H. : Hicrî
hk. : Hakkında
Hz. : Hazreti
Ed. : Editör
md. : Maddesi
M. : Miladi
M.Ö. : Milattan önce
ö. : Ölüm tarihi
sav : Sallallahü aleyhi ve sellem
s. : Sayfa
sy. : Sayı
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
trc. : Tercüme eden
vb. : Ve benzeri, ve benzerleri
vd. : Ve diğerleri
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Din maddi ve manevi ihtiyaçların niteliğini ve niceliğini ve onların memnuniyet yöntemini önemli ölçüde etkilemektedir. İnsan nefsinin maddi ve manevi istekleri arasında bir denge kurmaya, bireyin huzurunu artırmaya, aile ve toplumsal dayanışmayı geliştirmeye çalışmaktadır. Kaynakların kullanımına bir anlam ve amaç katan ahlaki mihengi ve bunun etkili çalışması için gereken teşvik mekanizmasını sağlamaktadır. Ahlaki filtre, bireysel tercihleri toplumsal öncelikler doğrultusunda değiştirerek toplumsal menfaatin sınırları içinde şahsi menfaati korumayı ve toplumsal tasavvurun gerçekleşmesini engelleyen amaçlara yönelik kaynakların kullanımını ortadan kaldırmayı veya en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Bu, bireysel menfaat ve toplumsal menfaat arasındaki uyumun geliştirilmesine yardımcı olacaktır.[1]

Gazzâlî'ye[2] (ö. 1111) göre insanın hayattaki ana gayesi Allah'ı bilmek, sevmek ve ona ibadet etmektir.[3] Fakat bu gayesini gerçekleştirebilmesi için insanın öncelikle hayatını idame ettirebilmesi gerekir. Yemek, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamadan da bu inancı tam olarak yerine getiremez. Diğer yandan, fiziki dünyada bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli olan her şey mevcut bulunmaktadır. Ancak bu şeyler kullanıma hazır bir durumda olmayıp bunların değiştirilmeleri ve kullanıma hazır hale dönüştürülmeleri gerekmektedir. Tüm bu değiştirme ve dönüştürme işlerinin yapılabilmesi için insanların bu kabiliyetleri kazanması gerekmektedir. Bir bireyin yalnız yaşaması ve bu haliyle de temel ihtiyaçlarını karşılaması mümkün değildir. Bu sebeple yalnız başına olan birey diğer bireylerle iş birliği yapmak zorundadır. Bu ise

---

[1] Muhammed Umer Chapra, *İktisadın Geleceği İslami Bir Bakış*, trc, Melih Turan (İstanbul: İktisat Yayınları 2019), 94.

[2] Bazı kaynaklarda Gazali şeklinde geçmektedir. Yazılışları aynı olan bu iki nisbeden hangisinin doğru olduğu meselesi eski kaynaklarda ve yeni araştırmalarda tartışılmış, fakat kesin bir sonuca varılamamıştır. Biz Gazzâlî olanı tercih edeceğiz. Bk. İmam Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, trc, Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Erkam Yayınları, 2019).

[3] İmam Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, trc, Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Erkam Yayınları, 2019, 1/ 401.

ilk etapta aile kurmakla gerçekleşir. Daha sonra ise diğer insanlarla iş paylaşımı yaparak yaşamlarını devam ettirmek zorundadırlar.

Gazzâlî'ye göre yukarıda bahsedilen işlerin insanlar tarafından yapılması ve iş bölümlerinin oluşması, başlangıçtaki şekliyle temiz kalmamıştır. İlk anda maksat maddenin kullanıma hazır hale getirilip ihtiyaçların karşılanmasıyken, daha sonra maksat maddenin kullanılması değil bu dönüşümün kendisi olmuştur ve iyi niyetler, çıkarcı hale gelmiştir. Bu sapmalar ise birçok ahlaki problemi beraberinde getirmiştir ve dinler, bu sapmaların düzeltilmesii için Allah tarafından Peygamberlere vahiy ile indirilmiştir.[4]

İnsan evrendeki varlıklar arasında, iradesi olan ve iyi ile kötüyü tercih etme özgürlüğüne sahip olan tek varlıktır. Bundan dolayı insan yeryüzünde beşerî ilgilendiren her faaliyet alanının ana karakteridir. Bu doğrultuda insan bu tek oluşuyla yaptığı her eylem veya konuştuğu her kelime ahlakın alanına girmektedir. Ahlakla ilgili bazı araştırmalar yapıldığında görülecek şey ahlakın neyin iyi neyin kötü olduğunu bize anlatabildiğidir. Ancak yalnız başına ahlak veya ahlaki kaideler iyilik ve kötülüğün doğasını ve kaynağını bize söyleyemez. Bununla birlikte ahlak yalnız başına, neyin neye göre iyi, neyin neye göre kötü kabul edildiğini, irade, vicdan, sorumluluk, niyet, karakter gibi kavramları da anlatmamaktadır. Bu alanlardaki derinlemesine cevapları bize verecek alan ahlak felsefesidir. Kısaca etik kavramı da ahlak felsefesini karşılamaktadır.

Felsefenin insanın karakteri, eylemi, niyetleri ve onların sonuçlarıyla ilgilenen, onları derinlemesine anlamaya çalışan, onlara ilişkin yasa, kural ve ilkeler oluşturan dalına etik denmektedir. Ahlak ise değere işaret eden karakter, eylem, ölçüt ve ilkelerle ilgilenirken, etik kişi ve toplumun değer yaşamına işaret eder. Özetle etik eylemin teorisi ahlak ise eylemin pratiği olarak bakmak mümkündür.

---

[4] Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 362.

Toplumda oluşan ahlaki kaideler sayesinde bireyler de bu kaidelere uyumlu davranmaya zorlanır. Eğer uyumlu davranmazsa toplum tarafından baskıya maruz kalır. Bu sayede her bireyin ahlaklı davranışlar sergilemesi beklenir. Maruz kaldığı baskıya rağmen toplumun etik kaidelerine aykırı davranan bireylere müeyyide uygulanır. Bu sayede ahlakın yaptırımlarının yetersiz kaldığı yerde hukuk devreye girer. Ahlaki kaidelerin ve toplum baskısının olmadığı ülkelerde, örneğin liberal toplumlarda, hukuk kuralları ayrıntılı olarak gelişmiştir.

Ahlaki kaidelerin zayıflığını hukuk ile kapatmaya çalışan toplumlarda bu yapı maliyetli bir hal almaktadır. Hukuk sisteminin yoğun olduğu bireyselci ülkelerde hukuku korumak ve bireylerin en ufak haklarını korumak için büyük adliye binaları yapılarak yetişmiş insanlar istihdam edilir.

İslam ahlakı ticarette karşılıklı fayda sağlanmasını emretmektedir. Ancak ana akım iktisat anlayışı ticareti bir savaşa benzetmektedir. Aristoteles'in de benzer düşüncelere sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle Merkantilizm[5] döneminde bir ulusun kazancının başkalarının zarara uğramasıyla olacağına inanılmaktaydı. Jean Baptiste Colbert der ki: "Bir ulus yalnızca bir başkasının zarara uğraması ile zengin olabilir. Bundan dolayı, ticaret uluslar arasında iktisadi avantaj sağlamak için yapılan sürekli ve şiddetli bir savaştır."[6] Daha sonraları ulus kavramı bireylere indirgenmiştir. Buna sebep olan yazarlardan Montaigne şunları yazmıştır: "Bir kişinin karı bir başkasının zararıdır. Hiç kimse yoktur ki başkalarının kaybı ile kar elde etmesin."[7] Her ne kadar Merkantilistler daha sonraları gelişen teorilerle, ticarette karşılıklı faydayı kabul etmişseler de ezici rekabet, firmalar özelinde ve hatta bireyler özelinde devam etmiştir. Ancak İslam ahlakı bu rekabetin kardeş olma ve ümmet olma yolundaki

[5] Merkantilizm, Avrupa'da 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar etkili olan bir ekonomik düşünce ve politika sistemidir. Temel amacı, devletlerin ekonomik ve siyasi gücünü artırmak için ülke içindeki altın ve gümüş gibi değerli madenlerin miktarını çoğaltmaktır.

[6] Abdul Azim Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları,* trc, Fatih Furkan Akosman ve Mustafa Özer (İstanbul: İktisat Yayınları, 2003), 122.

[7] Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*, 123.

engellerden olduğunu bildiği için bunun gibi davranışları yasaklamış ve paylaşmayı emretmiştir.

İslam'ın bahsedilen tutumundan Müslüman düşünürlerin fikir dünyaları meydana gelmiştir. Hatta ana akım iktisat İslam ahlakının pek çok emrinden, kardeşlik ve ümmet olmak anlayışından etkilenmemiş olsa da Müslüman düşünürlerin fikirlerinden Batılı fikir adamları da etkilenmiştir. Meşhur tarih felsefecisi Oswald Spengler (ö. 1936) İbn Haldun (ö. 1406) ile alakalı yazdığı kitapta şunları söyler: "İbn Haldun'un iktisadi düşüncelerini, Müslüman ahlaki felsefe literatüründe yer alanlarla karşılaştırarak bazı çerçevelerde bütün tecrübe birikiminin paylaşımı ile edilen iktisadi davranış hakkındaki bilginin gerçekten de çok fazla olduğu ve Müslümanların iktisadi bilgisinin gerçek durumu bilinirse, bu bilgi ve tecrübeye erişimi olanların bunları yazıya aktarması gerektiği çıkarımında bulunabiliriz."[8]

Batı'da yazılan makalelerde İbn Haldun'un birçok temel iktisadi kavramı ana akım iktisadın bulmasından birkaç yüzyıl önce keşfettiği yazılmıştır. İbn Haldun, Adam Smith'ten (ö. 1790) önce iş bölümünün faydalarından ve gerekliğinden bahsetmiştir. Ayrıca Ricardo'dan önce emek değer teorisini keşfetmiş, Keynes'den önce de devletin iktisat üzerindeki rolünü belirtmiştir.[9] Bu listeyi Müslüman ilim adamlarının fikirleriyle çoğaltmak mümkündür. Batı'nın İslam coğrafyası ile fikri alışverişi pek çok olaya da sebep olmuştur. Avrupa'nın, Endülüs'ün işgali ile oradan elde ettiği ilim ile Rönesans ve Reform hareketlerini başlattığı bilinmektedir.

Diğer taraftan İbn Haldun gibi ilim adamları sadece iktisat ilmini değil, iktisadı ahlak ile harmanlamışlardır. Ahlaki olgunluklardan bahsedilmeden iktisadi davranışlardan bahsedilmemiştir. Ana akım iktisadın rasyonel birey benzetmesi karşısında İslam coğrafyasında ahlaklı esnaf, ahlaklı tacir, ahlaklı birey benzetmeleri ile iktisadi fikirler oluşturulmuştur.[10]

---

[8] Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*, 157.

[9] Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*, 158.

[10] Masudul Alam Choudhury, *İslam Ekonomisi ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi*. Ed. Sercan Karaduman. (İstanbul: Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Yayınları, 2017), 139.

İslam'ın ilk dönemindeki fakihlerinden bu yana iktisadi yapıda büyük değişikliklerin olduğu ortadadır. Özellikle üretim şeklinde büyük değişiklikler olmuştur. Ancak insan doğası, küresel ahlaki kaideler, insanların vicdanı ve insanların değerleri değişmemiştir. Hırsızlık veya yalan söyleyerek esnaflık yapmak binlerce yıldır ahlaksızlık olarak bilinmektedir. Bundan dolayı bahsedilen değerlerden tavizler verilmesi veya yok sayılması iktisadi yapıyı ve tabii ki sosyal yapıyı büyük oranda etkilemektedir. Son asırda gerçekleşen ekonomik krizlerin ve sosyal felaketlerin sebebi de sahtekarlık, aç gözlülük, kişisel çıkar arayışı gibi sebeplerden meydana gelmektedir. Bu sebeple küresel olarak ekonominin her alanında ahlaki değerlerin tekrar kazandırılması ve buna göre bir sistemin oluşturulması elzemdir.

Geçmişten günümüze ahlak ile iktisat arasındaki ilişki ilgi çekici olmuş ve pek çok çalışma yapılmıştır. Modern döneme kadar İslam coğrafyasında yapılan çalışmalarda iktisadi davranışların ahlak ile yoğrulması gerektiği vurgulanmıştır. Modern dönemde ise Weber ahlakın iktisatla ilişkisini savunmuştur. Ona göre Protestan etiğinin temelini oluşturan prensipler, özellikle Calvinizm, iş etiği ve kapitalist zihniyetin oluşumunda belirleyici rol oynamıştır. Protestan ahlakı, çalışma etiği ve kişisel tasarruf gibi değerleri teşvik eder. Bu değerler, bireylerin işlerine odaklanmalarını, tasarruf yapmalarını ve bunun sonucunda da sermaye biriktirmelerini teşvik eder. Weber'e göre, bu değerler kapitalist ekonominin temelini oluşturan "ruh"u yaratmıştır. Ancak Weber, iktisatla ahlak arasındaki ilişkinin sadece bu yönde olmadığını da vurgular. Ona göre, kapitalizmin gelişimi aynı zamanda bireyler arasındaki ilişkilerde ahlaki değerlerin zayıflamasına da yol açabilir. Weber'e göre, modern kapitalizmde, rasyonel hesaplamalar ve kar hırsı gibi faktörler, geleneksel ahlaki değerlerin yerini alabilir ve bu da toplumsal sorunlara neden olabilir.[11] Modern dönem içerisinde ilerleyen zamanlarda bu ahlak vurgusunun zayıfladığı ve iktisadın rasyonelleştiği, kar ve çıkar odaklı hale getirildiği görülmektedir. Türkiye'de ise Sabri Ülgener iktisat ile ahlakı birlikte anan ilk iktisatçı olarak sayılabilir.

[11] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, trc, Milay Köktürk, (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2019), 142.

Araştırmamızın amacı dönüşüm geçirmiş olan ve bambaşka bir hal alan iktisadi faaliyetlerin bizi etkilediği alanlarda ahlakın önemli olup olmadığını araştırmak özellikle de tezimizin konusu olan İslam iktisadına etkilerinden bahsederek, İslam iktisadının ahlaktan bağımsız düşünülüp düşünülmeyeceğini araştırmaktır.

Araştırmamızın önemi; İslam kaynaklarının emrettiği ahlaki kaidelerin iktisadi faaliyetleri müspet olarak ne derece etkilediği ve etkileyeceğidir. Bunun karşısında ise ahlaktan arındırılmış olduğunu iddia edebileceğimiz günümüz ekonomik sisteminin içerisinde yaşamakta olan insanların şimdiye kadar gördükleri ve bundan sonra görecekleri zararlar anlatılarak meselenin önemine vurgu yapılmaya çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Kapsamı

Ahlakın ve İslam ahlakının önemini ve etkilerini anlatabilmek, yapmış olduğumuz yüksek lisans tezi boyutlarının çok üzerine çıkaracaktır. Bundan dolayı tezimizde ahlaki kaidelerin giderek sosyal hayattan ve iktisadi hayattan soyutlandığı yirmi birinci yüzyılda, iktisadın ahlak ile olan bağlarının koparılmasının mı yoksa koparılmamasının mı insanlığa faydalı olacağı yani iktisat ilmine ahlakın dahil edilmesi durumu araştırmamızın kapsamını oluşturmaktadır.

İslam ahlakının İslam iktisadına etkilerini araştıracağımız tezimizde, birinci bölümümüzde ahlakla alakalı, ahlak felsefesiyle alakalı ve İslam ahlak felsefesiyle alakalı bazı açıklamalarda ve tanımlarda bulunma ihtiyacı hissettik. İkinci bölümde ise iktisat ilminden bahsettik. Ardından İslam iktisadını ahlaktan bağımsız olarak ele almaya çalıştık. Akabinde iktisat ilmi ile ahlak ilmini birlikte anlattık. Son olarak ana konumuz olan İslam ahlakının İslam iktisadına etkilerini alt başlıklarıyla ve örneklerle inceledik.

3. Konu ile İlgili Yapılmış Çalışmalar

Konumuzun bir bölümü İslam ahlakı diğer bölümü de İslam iktisadı olması hasebiyle, tezimizle bağlantılı olarak yazılan kitaplar ve çalışmalar oldukça fazladır.

Hakan Kalkavan'ın "Ahlak ve İktisat İlişkisi Temelinde İslam Ahlak Değerlerinin İktisadi Davranışa Olan Etkisi" isimli doktora tezi İslam ahlak kaidelerinin İslam iktisadına etkileriyle alakalı olarak oldukça faydalı bir çalışmadır. Ayrıca yapılan nicel çalışmayla da bu alandaki nadir araştırmalardan birisidir. Ancak bir doktora tezi olmasına karşın konuların izahları yetersizdir. Tez yazım aşamasında bir yere kadar istifade edilmiştir. Tezimiz İslam ahlak anlayışı ve iktisada etkileri ve güncel meseleler kısmıyla Kalkavan'ın tezinden farklılık arz etmektedir.

KTO Karatay Üniversitesi yayınlarının basmış olduğu Mustafa Akkuş'un *Ahilik ve Meslek Ahlakı*, *II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi* kitabı ve Murat Çizakça'nın *İslam Dünyasında Vakıflar* adlı eseri direkt olarak alanımızı kapsamayıp kendi alanlarında derinlemesine yapılmış birer çalışmadır. Buna rağmen tezimizin içerisindeki bazı ilgili bölümler için bu çalışmalardan oldukça istifade edilmiştir.

Türkiye Yazarlar Birliği'nin organize ettiği Ahlak Şuraları içerisinde, dördüncü şuranın konusu "*Ahlak ve İktisat*" olmuştur. 2017 yılında Hatay'da düzenlenen bu konferans daha sonra basılı hale getirilmiştir. Alanlarında uzman olan hocalarımızın sundukları bu bildiriler oldukça detaylı olarak sunulmuştur. Benzer konularda detaylıca hazırlanmış bu sunumlardan da oldukça istifade edilmiştir. Bununla beraber biz eserimizde ahlak anlayışı bağlamında daha genel ve bütün bir konuyu anlatmaya çalıştık. Bundan dolayı da bu bildirilerden farklı bir çalışma ortaya koyduk.

Muhammed Umer Chapra'nın *Adil Bir Para Sistemine Doğru, İktisadın Geleceği İslami Bir Bakış ve Islam and the Economic Challenge* adlı eserlerinden istifade ettik. İslam iktisadı alanında isminden sık sık bahsedilen Chapra'nın kendine ait bir tarzı bulunmaktadır. Biz ise ahlakı felsefesiyle ele alarak bunun İslam iktisadına etkilerini anlatmaya çalıştık. Bu yönüyle ayrışarak farklı bir eser ortaya koyduk.

Saffet Köse hocamızın *İslam İş ve Ticaret Ahlakı* eserinden oldukça yararlandık. Eserin özellikle daha pratik konuları ele alması ve anlatım şekliyle herkese hitap etmesi takdire şayandır. Bu sayede her yaştan her meslek grubundan bireye hitap

etmektedir. Kazanç öncesinde, kazanç sırasında ve kazanç sonrasında tacir bölümleriyle de alanında farklı bir eser olduğunu itiraf etmeliyiz. Biz ise farklı bir maksatla, ahlak felsefesinin de içinde bulunduğu daha kapsamlı bir eser ortaya çıkartmaya çalıştık.

İslam ahlak felsefesi alanında ise *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi* ismiyle Grafiker Yayınlarından çıkan ve editörlüğünü Müfit Selim Saruhan'ın yaptığı eser ile aynı isme sahip olan ve editörlüğünü Murat Demirkol'un yaptığı Bilay Yayınları eserinden istifade ettik. Bu eserlerin bizim tezimizdeki felsefi içeriğe göre oldukça üstün eserler olduğunu söylemeliyiz. Üniversitelerin ilgili bölümlerinde ders kitabı olarak okutulması da bunu göstermektedir. Ancak tezin konusuyla bağlantılı olarak, iktisadi davranışları etkileyen ahlak felsefesini incelememiz sebebiyle farklı bir çalışma ortaya koyduğumuzu söyleyebiliriz. Diğer taraftan ahlak felsefesi bölümümüz için bu iki eserin yanında hem Müslüman ahlakçıların eserlerinden hem de klasik dönem filozofların eserlerinden istifade edilmiştir.

KTO Karatay Üniversitesi Yayınları'nın bastığı *II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler* isimli eserdeki sunumlardan da oldukça istifade ettik. Bunlardan Bilal Aybakan'ın "Borç Yapılandırma", Recep Cici'nin "Günümüz İslam Ülkelerindeki Zekat Uygulamaları", Emrullah Dumlu'nun "Ticaret Mallarında Zekat", Kaşif Hamdi Okur'un "Outsourcing İşlemleri" yazılarından özellikle yararlandık. Bildirilerdeki konular oldukça detaylı olarak ele alınmıştır. Biz ise ahlak anlayışı bağlamında iktisadı ele almamız sebebiyle farklı bir çalışma ortaya koyduk.

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLAM ve AHLAK

1. AHLAK İLMİ ve FELSEFESİ

1.1.Ahlakın Tanımı

Huy, mizaç tabiat ve karakter anlamındaki Arapça "hulk" kelimesinin çoğulu olan ahlak kavramının yüzyıllar içerisinde filozoflar ve ahlakçılar benzer şekilde tanımlarını yapmışlardır. Ahlak kavramı genel olarak fiil ve davranışların insan nefsinden düşünüp taşınmaya gerek kalmaksızın kolayca meydana gelmesini sağlayan melekedir. Başka bir tanım ise şöyledir: Bir kişinin, bir grubun, bir topluluğun, bir milletin, bir kültür çevresinin belli bir tarihi dönemde hayatına giren ve davranışlarını yönlendiren inanç, değer, norm, emir ve yasaklar ağıdır.[12] Ahlakçı Müslüman filozofların sıklıkla başvurdukları bu tanımlarda içsel bir mekanizma söz konusudur.

Gazzâlî'ye göre ahlak nefiste kararlaştırılmış bir heyetten ibarettir ki, insanların fiilleri kolaylıkla o heyetten düşünce ve tefekküre ihtiyaç olmaksızın oradan neşet eder.[13] Gazzâlî'nin tanımından da anlaşılacağı üzere ahlak insanın doğasına yerleşmiş sürekliliği olan davranışlardır. Diğer bir tabirle meleke haline gelmiş davranışlardır.

Kâtip Çelebi (ö. 1657) ise ahlakı şöyle tarif eder: "Ahlak ilmi; faziletler ve reziletler ilmidir ki, nefsi faziletlerle donatma ve kötülüklerden koruma yollarını gösterir."[14] Bu ahlak tanımı pek çok araştırmacı tarafından kabul gören bir tanımdır. Bu tanım ile meleke haline gelen davranışlarla bilgi arasında bir bağ kurulmaktadır. Bilgisiz bir ahlakın eksikleri olacağı anlatılmak istenmiştir.[15]

---

[12] Ahmet Kamil Cihan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Ed. Müfit Selim Saruhan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 399.

[13] Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, 5/152.

[14] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z Zunün,* trc, Rüştü Balcı. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 57.

[15] Mehmet Kenan Şahin, "Dini Açıdan İş Ahlakı: İnancın İş Ahlakının Sürdürülebilirliğine Katkısı Üzerine*", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 14, sy. (2010): 450.

İnsanın çokça düşünmeden yaptığı hareketler ve davranışlara ahlak denilmektedir. Bahsedilen alışılmış hareketler bütünü iyi yönlü olabilirken kötü yönlü de olabilmektedir. Kişinin oturmuş davranışları akıl ile bilinen veya din temelli kabul edilen güzel ahlak örneklerindense bu kişi güzel ahlaklı kabul edilir; eğer bu oturmuş davranışlar çirkin kabul edilen davranışlardansa bunlar da kişiyi kötü ahlaklı yapar.

Ahlak kavramı tek bir davranışla tanımlanmamaktadır. Ahlak kavramı bu davranışların gelişigüzel şekilde oluşmasına sebep olan kişide oluşmuş melekeye denilmektedir. Bir örnekle açıklamak gerekirse, bir kişinin karşısındakine gerçekleri olduğu gibi dürüstçe anlatması ahlakı ifade etmez. Burada kişinin her durum ve şartta yalan söylemeyip iftira atmayıp doğru olanı söylemeyi alışkanlık edinerek yani otomatikleşen bir şekilde bu eylemi yapması ve bunun gibi diğer güzel ahlak örneklerini kendiliğinden yapması güzel ahlak sayılır. Bu durumda kişinin bir ortamda doğru sözlü olması ahlak değil, bu güzel ahlak melekesinden tezahür eden davranıştır.

Davranışın ahlak kaynaklı olup olmadığı, düşünülerek mi uygulandığı ya da kendiliğinden mi gerçekleştiğiyle de alakalıdır. Kendiliğinden yapılan bir eylem ahlak temellidir. Kişide bu davranışın ahlaklaştığının göstergesidir. Bir esnaf, düşünüp taşınarak müşterinin fiziki görünüşüne göre fiyatı yükseltir ve fahiş fiyattan verirse bu davranış güzel ahlaktan kaynaklanmamıştır. Diğer taraftan esnaf gelen her müşterisine aynı makul fiyattan mal satarsa ve bu davranışı yaparken düşünüp taşınmasına gerek kalmadan yaparsa bu güzel ahlaktan kaynaklanan bir davranıştır.

Ahlakın kendiliğinden yapılan meleke haline gelmiş hareketler olması bu durumun düşünmeden bağımsız gerçekleştiği anlamına gelmez. Ahlak düşünülerek yapılan bilinçli eylemlerin meleke haline gelmiş halidir. Bir insan nasıl düşünüp taşınarak uğraşarak araba kullanmayı ya da yüzmeyi öğreniyorsa ve ardından üzerinde düşünmeden yapıyormuş gibi bu eylemi gerçekleştiriyorsa işte ahlakı oluşturan eylemler de bu işleyişe oldukça benzemektedir.

İslam ahlak düşüncesinde insanın doğuştan gelen bir karakteri bulunmaktadır. Buna birincil ahlak yani mizaç denmektedir. Bir insanın neşeli veya asabi olması,

geveze veya sakin olması mizaçla alakalı doğuştan gelen özellikleridir. İkincil ahlak dediğimiz ve asıl konumuz olan ahlak ise insanın zamanla bazı eylemleri yapa yapa oluşturduğu karakter melekeleridir. Bu durumda insan kendi yapısının bazı kısımlarını değiştiremezken bazı kısımlarını da değiştirebilmektedir. Mizaç tamamen değiştirilemese de düşünülerek veya zorlanarak yapılan ve daha sonra ahlak haline gelen eylemler ile de bazı noktaları değiştirilebilir. Örneğin asabi bir kimse bu kızgınlık hallerinde kalp kırmama veya kötü söz söylememe isteğindeyse ve bu doğrultuda kendini zorlayarak hareket ederse bir süre sonra bu eylemler ahlak haline gelecektir. Bu kişinin mizacındaki asabilik değiştirilememiş olsa da bu asabiliğin sonuçlarından bazı kötü eylemlere ket vurulmuş ve bir süre sonra da ahlaklaştırılmıştır.

1.2.Ahlak İlminin Konusu

Ahlak ilminin konusu kişinin kendisi ve fiiliyatta gösterdiği eylemleridir. Buna göre, ahlak ilmi, insanın kendisine ait potansiyeli nasıl kullanması gerektiğini ele almakta ve dünyada kendisi için neleri, nasıl yapması gerektiğinin bilgisini işlemektedir. Kişinin bizzat kendisini konu edindiğinden dolayı bu ilme "kendilik ilmi" de denmiştir.[16]

Ahlak ilminin konusunu daha net anlamak için ilimleri gruplandırmalıyız. İlimler teorik (nazari) ve pratik (ameli) olmak üzere ikiye ayrılır. Matematik, metafizik ve doğa bilimleri teorik ilimlerdir. Ahlak, ev yönetimi ve siyaset gibi ilimler de pratik ilimler içerisinde yer alır. Bu gruplandırmadan da anlaşılacağı üzere teorik/nazari ilimlerin maksadı insanın fiillerinin dışında kalan gerçeklerle ilgilenmektir. İnsanın fiillerini konu edinen pratik/ameli ilimlerin gayesi ise iyi ve kötünün bulunmasıdır. Buna göre ahlak ilmi insanın yararına olanı, ev yönetimi ailelerin yararına olanı, siyaset ilmi ise toplum için yararlı olanı konu edinmektedir.[17]

---

[16] Yener Özen, "Kendilik, Kendilik Algısı ve Kendilik Algısına Bağlı Psikosomatik Bozukluklara Sosyal Psikolojik Bir Bakış", *Akademik Bakış Dergisi,* 40, sy. (Ocak – Şubat 2014): 3.

[17] Mehmet Vural, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 324.

Ahlak ilminin hedefi bu ilmi öğrenen kişilerin, bilgi ve eylemleriyle bedenini ve nefsini eğitmesini, becerilerini kullanışlı ve faydalı hale getirmesini ve mutlu olmasını sağlayacak olgunluğa eriştirmektir. Ahlak ilminin bu uğraşısının sebebi bireylerin kendilerine ve çevresindekilere zulmetmeden yaşayabilmesi yani faydalı ve hayırlı bir birey olmasıdır.

Ahlak ilmi kişiye bu ilmin amacı noktasında yardımcı olurken diğer yandan pratik anlamında hayatın tüm alanlarında ahlaki değerleri öğrenmesini sağlamaktadır. Bu değerler sayesinde ahlak ilmini öğrenen kişi bu dünyada iyi bir hayat sürmekte, bu dünyanın ötesinde de mesut olabilme şansını yakalamaktadır.

1.3.Ahlak İlminin İlkeleri

Ahlak ilminin anlaşılabilmesi için bu ilmin dayandığı ilkeleri öğrenmemiz gerekmektedir. Bu ilkelerden ilki insanın ahlakının değişebiliyor olmasıdır. Her insan şimdikinden daha iyi bir ahlaka sahip olabilir. Bu zor bir süreç olsa da Müslüman ahlakçılar bunun mümkün olduğunu ifade etmişlerdir.

Ahlak ilminin amaçlarından en önemlisi özellikle de İslam ahlak ilminin amaçlarından birisi önce bireyin iyi olması daha sonra bu iyiliğin tüm topluma yayılmasıdır. Bunun için bireyin iyi olması önemliyken daha da önemli olan mesele toplumun bir bütün olarak iyi ve uyumlu olmasıdır. Bundan dolayı ahlak ilkelerinin bir diğeri kişilerin birbirlerine karşı sorumlu olmalarıdır. Bu doğrultuda kişinin bir başka bireye yardım etmesi aslında kendisine yardım etmesidir.

Diğer bir ilke ise özgürlüktür. İnsanın bir ahlaki eylemi gerçekleştirirken özgür olması gerekmektedir. Tabi bu özgürlüğün bir tarafı hukuka bağlanmaktadır. Sonsuz bir özgürlükten bahsediyor olmasak da kişiler ortalama bir ahlaki yapıya sahip olurlarken eylemlerinin oturması için zorlama olmaksızın özgür olabilmelidirler. Diğer türlü zorlama sonucu bir ahlaki yapı inşa edildiğinde bu zorlamanın ortadan kalkması ile ahlak tamamen değişebilmektedir.

Bireysel farklılıkların kabul edilmesi ahlaki bir ilkedir ve toplumda hoşgörü, adalet ve insan hakları gibi temel değerlere dayanır. Bu ilke, her bireyin benzersiz olduğunu, farklı geçmişlere, kültürlere, inançlara, yeteneklere ve düşüncelere sahip olduğunu kabul eder.

1.4.Ahlak İlminin Problemleri

Ahlak ilmi eserlerinde temelde dört problemin ele alındığı görülmektedir. Ahlak edinmenin amacı, ahlak edinme süreci, erdemler/değerler, ahlak edinme pratikleri.

Ahlak ilmiyle alakalı özellikle İslam ahlak felsefesi eserlerine baktığımızda öncelikle nefisle alakalı bir tanımdan sonra ahlak edinmenin amacı açıklanmaktadır. İnsan gayesinin saadete ermek olduğu ve bunun içinde nefsin istekleriyle bu saadete erilemeyeceği ve aklın erdemleriyle insanın mutlu olacağı açıklanmıştır. Aklın kullanılarak nefsin isteklerinin dizginlenmesi ile insan güzel ahlaka sahip olur ve saadete erer. Ahlak edinmenin amacı böylece açıklanmış olur.[18]

Ahlak edinme sürecinde arzu, öfke, korku, sevinç, hüzün gibi duygular ile aklın ilişkisini çözümlemek ve aklın hâkim olacağı bir donanımın yolu aranmaktadır. Böylece duyguların eylemler üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Bununla beraber ahlak ilmi antik dönemden beri iffet, cesaret, hikmet adalet gibi erdemleri araştırmakta ve incelemektedir. İslam ile birlikte bu erdemlerin yanında sabır, şükür, vefa gibi erdemler de araştırılmıştır.[19]

Ahlak ilmi farklı problemlerle uğraşır. Bunlardan bir tanesi ahlaki değerlerin evrensel mi yoksa kültürel ve toplumsal bağlamdan mı kaynaklandığı konusudur. Ahlaki relativizme göre, ahlaki değerler kültüre, zamana ve yere göre değişir. Ancak, evrenselciliği savunanlar, belirli temel ahlaki prensiplerin tüm insanlar için geçerli olduğunu iddia ederler.

---

[18] Vural, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, 326.

[19] Hümeyra Özturan, *Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri,* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015), 64.

Ahlaki kararlar ve davranışlarla ilgili olarak kimin kimseye karşı hesap vereceği sorusu, ahlaki ilmin bir diğer problemidir. Kimin hangi ahlaki standartlara uyması gerektiği ve bu standartlara uymayanların nasıl cezalandırılacağı gibi konular tartışma konusu olabilir. Diğer taraftan bu ilim dalında bireyin kendi vicdanına ve özgürlüğüne karşı toplumun ahlaki standartlarının ve kurallarının gerekliliği arasındaki denge tartışmalıdır. Bireyin özgürlüğü ve kişisel tercihleri ile toplumun ahlaki beklentileri arasındaki ilişki karmaşık olabilir.[20]

Ahlakın kaynağı problemi ise ahlak felsefecilerinin tartıştığı önemli konulardan birisidir. Bu ahlaki değerlerin ve normatif prensiplerin nereden geldiği veya neye dayandığı konusundaki felsefi bir sorundur ve ahlaki değerlerin kökenini, temelini ve meşruiyetini anlamaya çalışır. Bu alandaki bazı düşünürler ahlakın kaynağının Yaratıcıya dayanması gerektiğini, bazıları ise rasyonel düşünceye yani akla bağlı olduğunu savunur. Diğer bir grup filozof, ahlaki değerlerin toplumun üyeleri arasında yapılan bir sözleşme veya anlaşma sonucunda belirlendiğini öne sürerler. Bu anlaşma sonucu belirlenen ahlaki prensipler, toplumun üyeleri tarafından kabul edilmiş normlar haline gelir. Son olarak ise pek çok filozof ahlaki değerlerin insanın içsel hissiyatından veya empati yeteneğinden kaynaklandığını düşünürler.[21] Bu görüşe göre, insanlar diğerlerinin duygularını anlayarak onlara zarar vermeden hareket etmeye eğilimlidirler. İslam dinine inanan bizlerin kanaati ise ahlakın kaynağının tek olan Yaratıcıya bağlı olduğudur.

Ahlak edinme süreci de bu problemler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ahlak sadece teorik olarak ele alınması durumunda etik farkındalığın yeterince oluşmayacağı ortadadır. Ayrıca iyi ahlak yalnızca yukarıda sayılan erdemlerden ibaret değildir, ahlak bir bütündür ve edinme süreci bu anlamda incelenmektedir.

---

[20] Özturan, *Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri*, 64.

[21] Özturan, *Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri*, 65.

1.5.Ahlak İlminin Diğer İlimlerle İlişkisi

Ahlak ilminin diğer ilimlerle ilişkisini araştırmak, diğer ilimlerle benzerliklerini veya farklılıklarını ortaya koyacağı gibi ahlakın daha düzgün ve doğru şekilde araştırılmasının yollarını açacaktır. Ayrıca ahlak ilmi açısından diğer ilimlerden nasıl faydalanılacağını da gösterecektir.

Ahlak felsefe ilmiyle tüm ilimler az da olsa alakalıdır. Çünkü tüm ilimler insanların daha rahat ve doğru hayat sürdürmeleri için ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda insanın davranışıyla alakalı her şey de ahlak ilminin içerisine girmektedir.

1.5.1. Tıp İlmiyle Olan İlişkisi

Ahlak ilmi özellikle tıp ve fizik ilimleriyle geçmişten bu yana çok ilgili olmuştur. Örneğin İslam ahlak düşüncesinde bedenin kan, balgam, sarı safra ve kara safra olarak dört sıvıdan oluştuğu ve bunların her birinin sıcaklık ve soğukluk, kuruluk ve yaşlılık açısından karşılıklarının olduğu kabul edilmiştir. Bu sıvılardan bazılarının dengesiz olması insanı hasta etmektedir. İşte tıp ilmi bu sıvıların dengeli olmadığı zaman tedavi ile uğraşmıştır. Aynı tıp ilmi gibi ahlak ilmi de bedendeki bu düzensizlikler gibi nefiste de arzu, öfke ve akıl gibi yetilerin olduğu ve bunların dengesizliklerinin ahlaki yapıyı bozduğunu söylemiş ve meydana gelen bu bozukluklarla uğraşmıştır.[22]

Bu sıvılarla alakalı olan teori ahlat-ı erbaa[23] olarak geçmektedir. Bunu ortaya atan ilk kişi Hipokrat'tır. Bazı Müslüman ahlakçılar tıptaki bu teoriden etkilenerek bu sıvıların insanın hareketlerini, huyunu ve ahlakını etkilediğini iddia etmişlerdir. Bu ahlakçışara göre bu sıvıların seviyesi kişinin mizacını ve ahlaki yatkınlığını belirlemekte olduğuna inanmışlardır. Buna göre balgamın baskın olduğu durumlarda kişi sakin, kara safra baskın olduğunda kişi üzülmeye eğilimli, sarı safra baskın olduğunda kişi saldırgan eğilimli ve kan baskın olduğunda kişi gülme eğilimlidir.

---

[22] Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlat-ı Erbaa"*, TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 1989), 2/24.

[23] Erdemir, "Ahlat-ı Erbaa", 2/24.

Günümüz tıp ilmi ile kişinin hormonal değerleri ahlaki yönelimlerini etkilemektedir. Böylece ahlak ilmi ile tıp ilmi arasında alışverişler olduğu gibi benzerlikler de mevcuttur.

1.5.2. Ahlak ve Felsefe İlişkisi

Bilgi, varlık, siyaset ve dil gibi ahlak da felsefenin bir alanıdır. Bu sebeple ahlak bir ilim olarak pratik felsefe içerisinde değerlendirilmiştir. Buradan hareketle ahlakın hem felsefeyle hem de felsefenin alt bölümleriyle ilişkisi bulunmaktadır.

Ahlak, etik ve ahlaki değerlerle ilgilenirken, felsefe, derinlemesine düşünme, sorgulama ve akıl yürütme üzerine odaklanır. Felsefe, ahlaki meselelerin doğasını, kaynaklarını, temel prensiplerini ve değerlerin nasıl değerlendirileceğini inceleyerek, ahlak alanında bir çerçeve sunar. Ahlaki sorulara, "Doğru olan nedir?", "İyi bir yaşam nasıl olmalı?" gibi felsefi sorularla yaklaşılır ve bu sorular felsefenin etik dalında ele alınır.

Felsefenin ahlak alanında birçok alt disiplini vardır. Bunlar arasında doğru ve yanlışın ne olduğuyla ilgilenen normatif etik, ahlaki değerlerin doğası ve kaynağı üzerine odaklanan metaetik etik ve ahlaki meselelerin pratik uygulamalarını ele alan uygulamalı etik yer alır. Felsefe, ahlaki soruları eleştirel düşünce, rasyonel tartışma ve mantıksal analiz yoluyla araştırır ve bu da ahlaki değerlerin ve ahlaki hükümlerin mantıksal ve felsefi temellerini sağlar.

Özetle, felsefe ahlaki soruların analizini ve anlamını sağlar ve ahlaki değerlerin felsefi temellerini araştırır. Ahlak ve felsefe arasındaki bu yakın ilişki, ahlaki konuların daha derinlemesine anlaşılmasına ve ahlaki değerlerin sistematik olarak incelenmesine olanak tanır.

1.5.3. Ahlak ve Hukuk İlişkisi

Ahlak ile hukuk arasında üç açıdan benzerlik vardır. Bunlardan ilki ahlak da hukuk da kaosu ortadan kaldırmak için vardır. Her insanın salt şekilde özgür hareket etmesinin sonucunda insanların özgürlük daireleri kesişecek ve ciddi bir kaos meydana

gelecektir. İşte tam da burada ahlak ile hukuk ayrıca örf ve adetler bu özgürlük dairelerini daraltarak kaosu önlemektedir.

İkinci olarak ise ahlak ile hukuk anlaşılabilir ve herkes için geçerli kaidelerdir. Üçüncü olarak ikisi de normatif yapıya sahiptir; yani ahlak ve hukuk, olanı değil olması gerekeni ortaya koyar.

Bunun yanında ahlak ile hukukun aralarında farklar da vardır. Ahlak nesilden nesle sözlü olarak aktarılan kaideler olduğu için yazılı ve sistematik değildir. Hukuk ise daha günceldir, yazılı ve sistematiktir. Ayrıca ahlakın yaptırımı toplumdan ötekileştirilme veya kınanma iken hukukun yaptırımları çok daha caydırıcıdır. Hukuku siyasi otorite ortaya koyar ve yaptırımları daha ağırdır. Görüldüğü gibi aralarında benzerlikler ve farklılıklar bulunan ahlak ve hukukun her biri diğerini pekiştirici özellikte ve destekler pozisyondadır.

1.5.4. Ahlak ve Psikoloji İlişkisi

Ahlak ve psikoloji arasında karmaşık bir ilişki bulunmaktadır. Ahlak, insanların doğru ve yanlış arasında değerlendirme yapma, eylemlerini değerlendirme ve ahlaki standartlara uygun davranma yeteneğiyle ilgilenen felsefi bir disiplindir. Psikoloji ise insan davranışlarını, düşüncelerini, duygularını ve zihinsel süreçlerini bilimsel olarak araştıran bir disiplindir. Bu iki alan arasındaki ilişki, insan davranışlarının ahlaki yönlerini anlamak ve açıklamak için psikolojinin kullanılmasıyla ilgilidir.[24]

Psikoloji, ahlaki davranışların temelinde yatan motivasyonları, değerleri, vicdani düşünceleri ve sosyal etkileşimleri araştırır. İnsanların nasıl ahlaki değerlendirmeler yaptığını, ahlaki davranışlarını neyin yönlendirdiğini ve ahlaki tercihlerinin psikolojik temellerini anlamak için psikolojik araştırmalar yapılır. Bu şekilde ahlaki kararlarımızı etkileyen faktörleri daha iyi anlamaya ve davranışlarımızı daha iyi yönlendirmeye çalışabiliriz.

---

[24] İbrahim Ethem Başaran, "Ahlak ve Psikoloji İlişkisi", *Türk Felsefe Dergisi,* 25, sy. (2014): 23.

Ayrıca, psikoloji ahlaki gelişimle de ilgilenir. İnsanların ahlaki değerlerini, tutumlarını ve davranışlarını nasıl geliştirdiklerini ve değiştirebileceklerini araştırır. Örneğin, psikolojik çalışmalar, ahlaki kararlarımızı etkileyen duygusal süreçleri, bilişsel süreçleri ve sosyal etkileşimleri inceleyebilir. Bu bilgiler, ahlaki eğitim programları ve ahlaki gelişim stratejilerinin oluşturulmasında kullanılabilir.

Sonuç olarak, psikoloji ve ahlak arasındaki ilişki, ahlaki davranışların psikolojik temellerini anlamak ve ahlaki gelişimi desteklemek için kullanılan bir araştırma alanını içerir. Psikoloji, ahlaki kararlarımızı, değerlerimizi ve davranışlarımızı anlamamıza yardımcı olabilir ve ahlaki eğitim ve gelişim programlarının etkinliğini artırmak için kullanılabilir. Ancak, ahlaki değerlendirmelerin kendisiyle ilgili normatif soruların cevaplanması ahlak felsefesinin bir alanıdır ve psikoloji, sadece bu normatif sorulara doğrudan cevap vermez.[25]

1.5.5. Ahlak ve Sosyoloji İlişkisi

Sosyoloji, toplumun yapılarını, ilişkilerini ve davranışlarını inceleyen bir bilim dalıdır. Ahlak, bireylerin doğru ve yanlış arasındaki değerlendirmelerine dayanan bir sistem olarak düşünülebilirken, sosyoloji toplumsal normların, değerlerin ve davranışların nasıl oluştuğunu ve işlediğini araştırır.

Sosyoloji, ahlaki değerlerin toplum tarafından nasıl kabul edildiğini, nasıl değişebileceğini ve toplumsal yapının ahlaki normları nasıl etkilediğini inceler. Toplumsal yapı, bireylerin ahlaki değerlerini şekillendirir ve toplumun değerler sistemi, bireylerin ahlaki kararlarını etkiler. Sosyoloji, ahlaki normların toplum içinde nasıl yayıldığını, farklı toplumlarda ve kültürlerde nasıl değiştiğini ve toplumun ahlaki değerlerine uyum sağlamada bireylerin rolünü inceler.

Öte yandan, ahlaki değerler de sosyolojik analizin bir parçasıdır. Sosyoloji, ahlaki değerlerin toplumun sosyal yapısı üzerindeki etkisini, toplumsal grupların ahlaki

---

[25] Hüseyin Köse, "Ahlaki Sorunlar ve Felsefi Çözümlemeler", *Yeni Felsefe Dergisi,* 14, sy. (2016): 88.

değerlerini nasıl oluşturduğunu ve ahlaki normların toplumsal kontrol ve düzen sağlamada oynadığı rolü inceler.

Böylece, sosyoloji ve ahlak arasındaki ilişki, ahlaki değerlerin toplumsal dinamiklerle nasıl etkileşime girdiğini ve toplumun ahlaki normlarını nasıl şekillendirdiğini anlamak için önemli bir çerçeve sunar.

2. İSLAM AHLAK ANLAYIŞI

2.1. İslam Ahlak Anlayışının Gelişimi

İslam ahlak anlayışının temelini Kur'an oluşturur. Kur'an, Allah'ın vahiylerini içeren kutsal kitaptır ve Müslümanlar için ahlaki değerlerin, sorumlulukların ve davranışların kaynağıdır. Kur'an, bireylerin Allah'a karşı sorumluluklarını, insanlar arasındaki ilişkileri ve toplumun düzenini düzenleyen ahlaki ilkeleri içerir. İnsanların Allah'a itaat etmeleri, dürüstlük, adil davranışlar, cömertlik, merhamet, sabır, hoşgörü gibi değerlere önem verilir.

Hz. Muhammed'in (sav) hayatı, İslam ahlakının uygulanmasında ve anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır. Hz. Muhammed (sav), Kur'an'ın öğretilerini uygulayan örnek bir liderdir. Sahabe onun davranışlarını ve ahlaki değerlerini gözlemleyerek İslam ahlakını anlamaya çalışmışlardır. Sahabenin hayatları ve anlatımları, İslam ahlakının pratiğini ve toplumda nasıl yayıldığını belgelemiştir.[26] Hz. Aişe'ye (ra) Hz. Muhammed'in (sav) ahlakı sorulması üzerine "Siz hiç Kur'an okumuyor musunuz? Onun ahlakı Kur'an'dı." [27] Bu hadisteki tarif de meseleyi açıklaması anlamında önemlidir.

İslam ahlak anlayışının gelişimi, tarih boyunca İslam bilginleri, düşünürleri ve alimlerinin çalışmalarıyla şekillenmiştir. İslam hukuku, ahlakı uygulamaya yönelik

---

[26] Murat Demirkol, *İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Prespektifler*, Ed. Müfit Selim Saruhan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 126.

[27] Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim,* trc, Abdullah Fevzi Kocaer. (Konya: Hüner Yayınları, 2013), Müsâfirîn, 39.

kurallar ve yönergeler sunan bir disiplindir. İslam bilginleri, hadis metinlerini inceleyerek ve İslam ahlakına ilişkin yorumlar yaparak İslam ahlakını daha da derinleştirmişlerdir. Bu yorumlar, İslam etik ve ahlakının çeşitli alanlarda nasıl uygulanması gerektiğine dair rehberlik sağlamıştır.[28]

İslam ahlak anlayışının gelişimini zaman içerisinde farklı İslam mezhepleri ve felsefe okulları etkilemiştir. Farklı kültürlerde ve coğrafyalarda yaşayan Müslümanlar, İslam ahlakını kendi toplum ve zamanlarına uyarlamış, yerel değerlerle bütünleştirmiştir. Bu da İslam ahlakının temelde aynı olmasına ancak detaylarda çeşitlilik göstermesine ve ufak tefek farklı yorumlamalara yol açmıştır.

İslam ahlak anlayışı, Kur'an'ın öğretileri, Hz. Muhammed'in (sav) örnek hayatı, sahabenin deneyimleri ve İslam bilginlerinin çalışmalarıyla gelişmiştir. İslam ahlakı, Allah'a itaat, insana saygı, adil davranışlar, dürüstlük, merhamet ve diğer ahlaki değerleri vurgulayan bir sistemdir.

2.2. Dini Ahlak ile Felsefi Ahlak Arasındaki Farklar

Ahlak ilmi insanlara hayatın içindeki iyi davranışları ve kötü davranışları temsil edecek örnekler koyar. İnsanlar ise bu örneğe bakarak hayatlarını inşa eder. Dini ve felsefi ahlakın bu konudaki amacı aynıdır; ancak yöntemleri farklıdır. Dini ahlakın kaynağı ile felsefi ahlakın kaynağı aynı değildir.

Dini ahlak, bir kişinin dini inancına dayanan etik ve ahlaki değerler sistemidir. Bu ahlaki değerler, bir dinin öğretileri, inançları ve kuralları doğrultusunda şekillenir. Dini ahlak, bir kişinin davranışlarını ve kararlarını yönlendiren temel prensipleri belirler ve bu prensiplere uygun yaşamayı teşvik eder. Dini ahlak, genellikle bir ilahi varlığa olan bağlılığı vurgular, bu bağlılığın etik ve ahlaki davranışlarla ifade edilmesini gerektirir. Örneğin, çeşitli dinlerde, dürüstlük, adalet, merhamet, sevgi, hoşgörü, bağışlama ve başkalarına yardım etme gibi ahlaki değerler önemli bir yer tutar. Bu değerler, dini ahlakın temel taşları olarak kabul edilir ve bir kişinin dini

[28] Demirkol, *İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Prespektifler*, 126.

inancının bir parçası olarak benimsemesi beklenir. Dini ahlak, bireyin kendi davranışlarını, ahlaki yükümlülüklerini ve toplum içindeki ilişkilerini düzenlemesine yardımcı olur. Bu ahlaki değerler, insanların doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapmalarını, kendilerini geliştirmelerini ve başkalarıyla adil, sevgi dolu ve saygılı bir şekilde etkileşimde bulunmalarını sağlar.[29]

Dini ahlakın içeriği ve vurguları dinlere göre değişebilir. Her dinin kendi öğretileri, kutsal metinleri ve gelenekleri olduğundan, dini ahlakın içeriği ve uygulamaları da farklılık gösterebilir. Dolayısıyla, dini ahlakın tam olarak ne olduğu ve nasıl uygulanması gerektiği konularında dini öğretilerin farklılığından dolayı çeşitli yorumlar ve anlayışlar bulunabilir.

Felsefi ahlak ise, ahlaki değerleri ve ilkeleri felsefi yöntemlerle araştıran ve açıklamaya çalışan bir disiplindir. Felsefi ahlak, insanların neyin doğru veya yanlış olduğunu anlamalarına ve etiksel kararlar almalarına yardımcı olur. Felsefi ahlak, ahlaki değerlerin kaynağı, temeli, doğası, özü ve uygulanması gibi konuları ele alır. Felsefi ahlak, çeşitli ahlaki teoriler, yaklaşımlar ve düşünürler aracılığıyla incelenir. Bu teoriler arasında deontoloji (görev ahlakı), teleoloji (sonuç ahlakı), erdem etiği ve faydacılık gibi farklı perspektifler bulunur. Örneğin deontoloji, ahlaki değerleri ve eylemleri belirleyen görev veya prensiplere odaklanır. Immanuel Kant'ın görüşleriyle ilişkilendirilen bu yaklaşım, ahlaki eylemleri evrensel olarak geçerli ve kategorik bir şekilde değerlendirir. Yani, ahlaki eylemler, ahlaki prensiplere uygunluklarına bağlı olarak doğru veya yanlış olarak kabul edilir.[30]

Teleoloji veya sonuç ahlakı ise ahlaki değerleri bir eylemin sonuçlarına göre değerlendirir. Bu yaklaşıma göre, bir eylemin doğru veya yanlış olması, ulaşılan sonuçlara bağlıdır. Faydacılık, teleolojik bir yaklaşım örneğidir ve eylemlerin sonuçlarının en fazla fayda veya mutluluk sağlamasını savunur. Erdem etiği de bir diğer teoridir. Ahlaki değerleri karakter özelliklerine ve erdemlere odaklanarak ele alır.

---

[29] Demirkol, *İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Prespektifler*, 149.

[30] Demirkol, *İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Prespektifler*, 128.

Bu yaklaşıma göre, doğru ahlaki eylemler, erdemli bir karakterden kaynaklanır. Aristoteles'in etik felsefesi, erdem etiğine güzel bir örnektir.[31]

Felsefi ahlak, ahlaki sorunlar ve çatışmalarla ilgili düşünme, analiz etme ve değerlendirme becerilerini geliştirmeyi amaçlar. Bu disiplin, insan doğasını, ahlaki değerlerin evrensel geçerliliğini, ahlaki sorumluluğu ve etik ilkelerin nasıl uygulanması gerektiğini anlamayı hedefler.

2.3. İslam Ahlak Düşüncesinde Önemli Meseleler ve Müslüman Filozofların Görüşleri

İnsan bilinçli olarak yaptığı hareketlerden sorumlu tutulur. Günlük hayat da bunun üzerine kuruludur. İnsan eğer yaptığı hareketlerde özgür olmasa ve sürekli yapmak zorunda olduklarını yapsaydı sorumlu tutulamazdı, aksine tutulması zulüm olurdu. Bundan dolayı insanın yaptıklarından sorumlu olabilmesi için bazı şartlar gerekmektedir. Örneğin, insanın yaptıklarını ve sonuçlarını anlayabilecek kadar asgari tutarda akıl sahibi olması, yaptığı fiile zorlanmamış olması, yapacağı fiilleri kendi özgür iradesiyle seçiyor olması, düşündüklerini uygulayacak imkân ve araçlara sahip olması, kendinde bulunan bir huyu değiştirebilir olması gerekir. Bu izahın temsil ettiği anlamları alimler kelam ilminde incelemişler, asıl olarak ise filozoflar irade, nefis, erdemler gibi konular içerisinde incelemişlerdir.[32] Bu ön şartları başta not aldıktan sonra İslam ahlak düşüncesi içerisindeki önemli meseleleri aşağıda inceledik.

2.3.1. Akıl

İslam'a göre bir insanın yaptıklarından sorumlu olması için akil ve baliğ olması gerekir. Akil olması demek 'hitabı anlayacak şekilde akıllı olmaktır'. Bundan dolayı hayvanların veya bebeklerin akil olmadıklarını söyleyebiliriz.[33] Sözlükte akılla ilgili değişik tanımlamalar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

---

[31] Enes Kala, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 105.

[32] Cihan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, 62.

[33] Cihan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, 63.

- Akıl nesneleri hakikatleriyle idrak eden yalın bir cevherdir. Bu tanıma göre akıl iyi olanı iyi olarak kötü olanı da kötü olarak idrak eder.
- İbn Sina aklı şöyle tanımlar: Akıl insandaki fıtrat sağlığı olup, iyi ve kötü şeyleri iyice temyiz eden kuvvettir. Duruş ve davranışında, sözünde ve seçiminde insan için övülen bir karakterdir.[34]
- Akıl, sahibine bir şey nasılsa öyle gösterir. Nesnelerin iyiliği, yaratılış itibariyle ve güzel sözlerle değil sadece akılla takdir edilir ki o iyi olanı kötü görmez.
- Akıl insanın düşüncesini ve yaptığı fiillerden sorumlu olmasını mümkün kılan bilgiler bütünü olarak değerlendirir. [35]

er-Râzî'ye (ö. 925) göre nefsin birbirinin karşıtı olan akıl ve heva diye iki temel kuvveti vardır. İnsanın yapmış olduğu fiiller ya hevasından ya da aklındandır. İnsanın bu hayatını ve öte dünyasındaki hayatı kolaylaştırıp güzelleştiren akıl, Allah tarafından insana bahşedilmiştir. Bundan dolayı insan hayvanlardan farklı olarak aklını kullanmalı, aynı zamanda fiillerini, bütün iyiliklerin kaynağı olan aklın rehberliğinde gerçekleştirmelidir.[36] Ahlak bakımından ise akıl insanın iyiyi kötüden ayırt etmesi, yaptığı tercihin farkında olması, bu tercih sonucu meydana gelecek olayları kestirecek kadar bilinç sahibi olması anlaşılır.

Kur'an'da insan aklından bahseden ayetlerden bir tanesi şudur: 'Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennemin mahkûmları arasında olmazdık!' diye de ilâve ederler." Bu ayet kıyamet günü iş işten geçtikten sonra değil, fakat bugün fırsat eldeyken o uyarıya kulak vermek, yani Peygamber'i (sav) tanımak, ayrıca Allah'ın insanlığa büyük lütfu olan aklı ve diğer bilgi imkânlarını da kullanarak hak ve hidayet yolunu bulmak gerektiğine, ebedî kurtuluşun ancak bu sayede kazanılabileceğine işaret etmektedir.[37]

---

[34] İbn Sina, *Felsefe ve Metafizik,* trc,. Ece Özbaş (İstanbul: Narsist Yay. 2023).

[35] Cihan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, 63.

[36] Hüseyin Karaman, *İslam Ahlak Filozofları*, ed. Müfit Selim Saruhan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 177.

[37] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, 5/419.

2.3.2. Özgürlük ve İrade

Akıl ahlaki bir eylemin gerçekleşmesi için ilk şartlardan bir tanesidir ancak tek şart değildir. Çünkü insanın ahlaki bir eylemi gerçekleştirebilmesi için bazı engellerin olmaması gerekmektedir. Bu engellerin bazıları insanın içinde olan engellerdir bazıları da dışında olan engellerdir. Bu itibarla insanın eyleme zorlanmamış olması yani kendi iradesiyle gerçekleştirmesi gerekmektedir. Aksi halde kişi ahlaki bir eylem gerçekleştirmişse bunun karşılığı olan sevabı alamaz ahlaksız bir eylem gerçekleştirmişse bundan mesul tutulamaz.[38] Örneğin bir insan, tehdit altındaysa veya kleptomani[39] gibi ruhi bir hastalıktan dolayı seçenekler arasında iradesiz olarak tercihte bulunursa bu eyleminin sonucunda sorumluluk doğmaz.

İnsan iradesi İslami olarak alimler tarafından tartışılmıştır. Sonuç olarak iradeyi cüziyye, istitaat ve kesb gibi kavramlar geliştirilerek mesele açıklanmaya çalışılmıştır. Kur'an'da ise şu ayetler iradeyle alakalıdır: "Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör."[40] "Ve de ki: Gerçek, rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin. Biz, zalimler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık… "[41]

İlk ayetteki "doğru yolu gösterdik" ifadesinden ne kastedildiği müfessirlerce farklı şekillerde açıklanmışsa da en uygunu şudur: "Biz insana hidayet ve dalâlet, hayır ve şer yollarını açıklayarak gideceği yolu gösterdik." Allah insanı akıllı, iradeli ve iyiyi kötüden ayırma kabiliyetine sahip değerli bir varlık olarak yaratmış; görevlendirdiği peygamberler ve indirdiği vahiyle ona doğru yolu göstermiş, aynı zamanda kendisine irade ve seçme hürriyeti vermiştir. Artık Allah'ın gösterdiği doğru yola girip şükredici olmak veya şeytana ve nefse uyarak Allah'ın verdiği imkân ve kabiliyetleri kötü

---

[38] Cihan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, 64.

[39] Çalma hastalığı olarak bilinen kleptomani, dürtü kontrol bozukluğu sınıfına giren psikolojik bir rahatsızlıktır. Hem hasta hem de yakınları için ciddi sonuçlar doğuran bu hastalık, psikoterapi ve ilaç tedavileri kullanılarak kontrol edilebilir.

[40] İnsan Suresi, 3.

[41] Kehf Suresi, 29.

kullanıp nankör olmak insanın kendi elindedir.[42] Dolayısıyla ahlaki bir eylem akıl ve iradenin birlikte ortaya koyduğu sonuçtur.

Tezimizin konusu kelami tartışmalar değildir. Ancak sadece Gazzâlî'nin fikri üzerinden konuyu açma ihtiyacı duyduk. Gazzâlî'ye göre bütün Eş'ariler gibi kadere inanmakla birlikte insanın iradesini inkâr eden Cebriyye'nin görüşünü de kabul etmemektedir. Allah insanın eylemlerinin yaratıcısıdır. Ancak bu yaratma eylemi insanın kendi gücü ile fiillerini kazanmış olduğu düşüncesini imkânsız hale getirmemektedir. Çünkü insandaki kudret ile seçme hürriyetini de Allah yaratmıştır. İşte insan söz konusu bu güç ve hürriyet ile eylemlerini seçip yaptığı için fiil kulun kesbi olmaktadır.[43]

2.3.3. Sorumluluk

Karar verme yetisi elinde olan ve dışsal faktörlerle hareket etmemiş her bireyin yaptığı eylemin hesabını vermesi ve sonuçlarını üstlenmesi gerekir. İnsanın bir eylemden sorumlu olabilmesi için bilerek ve isteyerek o eylemi yapmış olması gerekir. Unutma, hata, cinnet hali, uyuma, tehdit altında olma gibi sebepler, ahlaki sorumluluğu bazen hafifletir bazen de tamamen kaldırır. Burada hukuki sorumluluk ile ahlaki sorumluluğu karıştırmamak gerekir. Bahse konu olan ahlaki sorumluluktur. Bundan dolayı insan evvela kendine sonrasında ise topluma karşı işlediği fiili açıklayabilmeli, gerekçelerini kabul ettirebilmelidir. İslam ahlakı açısından bu iki öznenin haricinde Yaratıcı da vardır. İnsan yaptığı eylemlerin hesabını nihai olarak Rabbine verecektir ve buna göre bir sorumlulukla hayatını yaşamalıdır.

İslam ahlakının önemli konularından olan sorumluluğun İslam dinindeki yerini Kur'an'dan daha iyi anlatabilecek başka bir kaynak yoktur. Yüce Allah İsra Suresinde şöyle buyurmuştur: "Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz. Biz bir

[42] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, 3/551.

[43] Karaman, *İslam Ahlak Filozofları*, 186.

resul göndermedikçe azap da etmeyiz."[44] Hiçbir masum kişi başkasının günahını, sorumluluğunu üzerine almaz, ilahi yasada ilke olarak sorumluluk şahsîdir. Buna göre toplu işlenen suçlarda herkesin sorumluluğu ve cezası kendisinin katkısı oranındadır. Şu hâlde hiç kimse kendi günahının, suçunun cezasını başkasının çekmesini ummamalıdır.[45]

"Cenabı Hak, yaptığından sorumlu değildir. Ancak insanlar sorumludur."[46] Sorumluluk kavramı, dürüstlük ve adaletinden şüphe edilen varlıklar için söz konusu olup Allah için böyle bir durum muhal olduğundan onun hakkında sorumluluktan bahsetmek de anlamsızdır.[47]

2.3.4. Yaptırım

Her sistemin kuralları vardır ve bu sistemler içlerinde bulunan insanların belirlenen kurallara karşı lakayt davranmasını istemez. Eğer böyle olmazsa kuralların var olmasının bir anlamı olmaz. Ahlakın da belirli kuralları vardır. Bunların geçerliliğini anlatmak ve uygulanmasını sağlamak gerekir. İşte insanları kurallara uymaya zorlayan tedbirlere, ödül ve cezaya yaptırım denir. Şüphesiz her toplumun az ya da çok ahlaki kuralları vardır ve bunlara uyulmaması halinde toplumun kınaması gerçekleşecektir. Ancak bizim asıl konumuz bu değildir. Ahlaki emirlerin uyulmaması halinde daha büyük yaptırımların olup olmayacağı tartışılmıştır.[48] Ancak İslam ahlakının uygulanması noktasında bu emirlere uyulmadığı hallerde kişi hem Yaratıcı'nın öfkelenmesine sebep olacaktır hem de cehennemde azap görecektir. İslam ahlakının yaptırımı budur.

Yüce Allah bu konuda şöyle buyuruyor: "Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennemliktirler; onlar orada ebedî olarak kalırlar. İman edip hayırlı işler yapanlara gelince, onlar da cennetliktirler;

---

[44] İsra Suresi, 15.

[45] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, 3/470.

[46] Enbiya Suresi, 23.

[47] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri,* 3/673.

[48] Cihan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, 69.

onlar orada ebedî kalacaklardır."[49] Bu ayetlerden anlaşılan Allah'ın emrettiği şeylerin yerine getirilmemesi veya getirilmesi durumunda insanın akıbetinin ne olacağıdır. Şüphesiz bu emirlerin içerisinde oldukça fazla ahlaki emirler de vardır. Eğer ahlaki emirler yerine getirilmezse karşılığı Allah'ın gazabıdır.

2.3.5. Tevhid

İslam ahlakının temelinde tevhid, yani Allah'ın birliği inancı yer alır. Müslümanlar, Allah'a itaat etmek, sadece ona ibadet etmek ve onun rızasını kazanmak için yaşamaları gerektiğine inanırlar. Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçmektedir: "Mabudunuz tek ilâh olan Allah'tır; ondan başka ilâh yoktur, o rahmândır, rahîmdir."[50]

Allah Rasulü (sav) ise şöyle buyurmuştur: "Kim kalbiyle tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğuna şehâdet ederse Allah ona cehennemi haram kılar."[51]

Bütün peygamberler, insanlığı sadece bir olan Allah'a teslimiyet ve ibadete davet etmiştir. Tevhid inancından uzaklaşıldığı, yaratılış gaye ve hikmetinin unutulmaya yüz tuttuğu dönemlerde Yüce Rabbimiz, peygamberleri vasıtasıyla davetini yinelemiştir. Peygamberlerin davet ettiği tevhid inancı, İslam inancının temelini teşkil etmektedir.

İslam filozofları ise tevhid kavramını İslam ahlak düşüncesinde önemli bir yer tutacak şekilde birçok açıdan ele almışlar ve insan davranışlarının Allah'a yönelik uyumu ve ahlaki sorumluluğun rolünü vurgulamışlardır. İslam filozofları, tevhidin ahlaki boyutunu vurgulayarak, insanların Allah'a olan bağlılıklarının ahlaki değerlerle bütünleşmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. İbn Sina (ö. 1037) tevhidi, ahlaki açıdan değerlendirerek, insanların ahlaki değerler ve eylemler yoluyla Allah'a

---

[49] Bakara Suresi, 81-82.

[50] Bakara Suresi, 163.

[51] Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, trc, Mustafa Kocaer (Konya: Hüner Yayınları, 2014), İlim, 49.

yaklaşabileceğini öne sürmüştür.[52] Ona göre, ahlaki erdemlerin kazanılması ve doğru eylemlerin gerçekleştirilmesi, insanın Allah'a yönelik birlik bilincini güçlendirebilir ve Allah'ın hoşnutluğunu kazanmasına yardımcı olabilir.[53]

İmam Gazzâlî tevhidi ahlaki bir perspektifle ele alarak, insan davranışlarının Allah'a yönelik bağlılığı ifade etmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre, tevhid, Allah'ın iradesine boyun eğmek, ona itaat etmek ve ahlaki değerlerle uyumlu bir şekilde yaşamak anlamına gelir. İnsanların ahlaki erdemleri geliştirmesi ve ahlaki sorumluluklarını yerine getirmesi, tevhidin ahlaki boyutunu güçlendirebilir.[54]

İbn Rüşd (ö. 1198), aklın ve felsefenin İslam ahlakının temelini oluşturduğunu düşünür. Ona göre, İslam ahlakı, akıl ve nakil (dini metinler) arasında bir denge kurmalıdır. Aklın kullanımı, dini metinleri yorumlama ve anlama sürecinde önemlidir. Ancak, İbn Rüşd, aklın sınırlarını da kabul eder ve aklın ilahi kaynakları tamamen anlama veya değiştirme yeteneğine sahip olmadığını belirtir.[55] İbn Rüşd'e göre, tevhid ahlaki bir boyut kazandığında, insanların akıl ve felsefe aracılığıyla ahlaki erdemleri anlamalarını ve yaşamalarını gerektirir. Ahlaki erdemler, insanın düşünce ve davranışlarında aklın rehberliğiyle ortaya çıkar.[56]

Sicistâni'ye (ö. 1001[?]) göre ise Tanrı'nın sadece varlığı ve birliği hakkında konuşmak mümkün görünmektedir. 'Bir' ile nitelenmeye en uygun olan İlk Varlık'tır. Bundan dolayı kendi dışındaki şeylerle onu ifade etmek zordur ve sadece 'bir' denilebilir.[57] Bu yolla Sicistâni felsefi manada tevhid inancına ulaşmıştır.

---

[52] İbn Sina, *Felsefe ve Metafizik*, 93.

[53] Hakan Coşar v. dğr., *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ed. Murat Demirkol. (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 57.

[54] Hakan Coşar v. dğr., *İslam Ahlak Esasları ve Felsefes*i, 58.

[55] İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri,* trc, Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yay. 2012), 27.

[56] Choudhury, *İslam Ekonomisi ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi*, 136.

[57] Cevdet Kılıç., *İslam Ahlakı Açısından Modern Uygulamalı Etik,* ed. Müfit Selim Saruhan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 397.

Bu örnekler, İslam filozoflarının tevhid kavramını ahlaki bağlamda nasıl ele aldıklarını göstermektedir. Tevhidin, insanların ahlaki erdemleri geliştirmesine, Allah'a yönelik bağlılıklarını ifade etmelerine ve ahlaki sorumluluklarını yerine getirmelerine sebep olacağı düşünülmüştür.

2.3.6. Adalet

Adalet, İslam ahlakının temel prensiplerinden biridir. İslam Müslümanlara, diğerlerine karşı adil olmayı, haklarına saygı göstermeyi ve eşitlik ilkesine bağlı kalmayı öğütler.

Adalet kavramına İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve hadislerde çok önem verilmiştir. Kur'an'da birçok ayette adil davranma,[58] yolsuzluktan kaçınma[59] ve hak sahiplerine haklarını verme vurgusu yapılır. Ayrıca, İslam Peygamber'inin (sav) hadislerinde de adalet ve eşitlik üzerine pek çok örnek bulunur. İslam ahlakçılarının adalet konusundaki görüşleri, bu temel prensipler çerçevesinde şekillenir.

"Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir."[60]

Allah Rasulü (sav) şöyle buyurmuştur; "Devlet otoritesi en büyük hamidir. Haksızlıklarla onun vasıtasıyla yani hukuk yoluyla mücadele edilir ve onun vasıtasıyla tehlikelerden korunulur. Şayet bu otoriteyi kullananlar, Allah'tan sakınmayı emreder ve adaletle hükmederlerse bu yaptıklarından sevap kazanırlar. Bunun aksine davranırlarsa (vebalini) çekerler."[61]

---

[58] Bk. Mümtehine Suresi, 8.

[59] Bk. Hûd Suresi, 84-86.

[60] Nisâ Suresi, 58.

[61] Müslim, *Sahih-i Müslim*, İmâre, 43.

İslam düşünce tarihinin en önemli filozoflarından biri olan İmam Gazzâlî, adaletin toplumsal ve bireysel hayatta önemini vurgulamıştır. Gazzâlî adaleti: 'başkalarına zarar vermeyecek şekilde davranmak' adaletin tersi olan zulmü ise 'başkalarına zarar verecek biçimde davranmak' şeklinde tanımlar. Adaletin, insanın kendi nefsiyle olan mücadelesiyle de bağlantılı olduğunu ve insanın iç dünyasında adaletin oluşturulmasının toplumsal adaletin temelini oluşturduğunu belirtir. Ona göre bir insanın hukukun lafzına sıkı sıkıya bağlı kalırken dahi, hakikatte gayri adil olabileceğini ileri sürer. Adalet idealine erişebilmek ve zulümden kaçabilmek için, kişinin kendisine yapılamasını istemediği bir şeyi, başkasına karşı yapmaması gerektiğini öğütler.[62]

İbn Sina adaletin insanın erdemli bir hayat sürmesi için temel şartlardan biri olduğunu savunmuştur. Adaletli bir toplumun ancak adaletli bireylerden oluşabileceğini ifade etmiştir.[63] Diğer taraftan İslam düşünce tarihinde Aristo'nun felsefesini İslam düşüncesine entegre etmeye çalışan önemli filozoflardan biri olan İbn Rüşd adaletin toplumun düzeni ve huzuru için gerekli olduğunu belirterek, bunu bilgelikle ilişkilendirir.[64]

2.3.7. İnsan Temel Hak ve Hürriyetleri

İslam ahlakı, insan haklarının korunmasını ve insan onuruna saygı göstermeyi vurgular. Her insana diğer insanların yaşamına, malına, namusuna, inancına ve özgürlüğüne saygı gösterilmesi gerektiği öğretilir.

Peygamber (sav) Veda Hutbesi'nde, her biri bir devrim niteliğinde olan hak ve vazifelerle ilgili hükümler bildirilmiştir. Fakirin zengin tarafından her türlü istismarı yasaklanmış, cahiliye döneminin çirkin adet ve gelenekleri yıkılmıştır. Can, mal, namus ve şerefin mukaddes olduğu ilan edilmiştir. Peygamber Efendimiz (sav) bu konuda sadece kendi devrine değil bütün zamanlara hitap etmiş, pek çok konuda

---

[62] Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 367.

[63] Karaman, *İslam Ahlakının Kaynakları*, 56.

[64] İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 93.

sahabesine öğüt verdikten sonra insan haklarıyla alakalı şu şekilde nasihat etmiştir: "İnsanlar! Bugünleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz (Mekke) nasıl mukaddes bir şehir ise, canlarınız, mallarınız, namuslarınız da öyle mukaddestir, her türlü tecavüzden korunmuştur."[65]

İnsan haklarıyla ilgili İslam filozofları da fikir beyan etmişlerdir. Örneğin İbn Rüşd'e göre, her insanın düşünce ve inanç özgürlüğüne sahip olması gerekmektedir. İbn Rüşd, farklı inanç ve düşüncelere sahip olanların birbirleriyle saygılı bir şekilde diyalog kurabileceğini ve bu farklılıkların toplumda zenginlik yaratabileceğini savunmuştur.[66]

İnsan hakları meselesini ele alanlardan birisi de İbn Haldun'dur. İbn Haldun, İslam düşünce tarihinde sosyoloji alanına önemli katkıları olan ve tarihçi-filozof olarak bilinen bir düşünürdür. İnsan hakları konusuna da felsefi ve sosyolojik bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, İbn Haldun'un tamamıyla modern anlamda insan hakları kavramıyla ilgili açık ve ayrıntılı bir teorisi yoktur, çünkü insan hakları modern dünya düşüncesine özgü bir kavramdır ve İbn Haldun'un yaşadığı dönemde henüz bu şekilde gelişmemiştir.

İbn Haldun, çalışmalarında toplumların gelişimini ve çöküşünü tarihî ve sosyolojik açıdan incelemiştir. Ona göre, toplumlar belirli bir dönemde yükselirken, zamanla çeşitli faktörlerle zayıflar ve çökerler. İbn Haldun, sosyal düzenin korunması ve toplumun refahı için adaletli yönetim ve adil hükümetin önemini vurgular. Bu vesileyle birbiriyle alakalı olan adalet ve insan haklarıyla ilgilenmiştir.

İbn Haldun, tarihî çalışmalarında adaletin toplumların sürdürülebilirliği açısından hayati önem taşıdığına dikkat çekmiştir. Ona göre adil yönetim ve hükümet, toplumdaki bireylerin haklarını koruyarak sosyal adaletin sağlanmasına yardımcı olur. Adaletin olmadığı bir toplumda haksızlık ve hoşgörüsüzlük artar, bireyler arasında

---

[65] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Hac, 132.

[66] Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları,* 66.

çatışmalar yaşanır ve bu da toplumsal düzenin sarsılmasına yol açar.[67] İbn Haldun ayrıca insanları eşit ve özgür olarak doğan varlıklar olarak görmüştür. Ona göre, insanlar arasında soy, aşiret ya da kabileler gibi farklılaştırıcı faktörler olmamalıdır. Bireyler arasındaki farklılıklar, kişisel yetenek ve becerilere dayanabilir, ancak bu farklılıklar, insanların eşit haklara sahip olduğu gerçeğini değiştirmez.

Sonuç olarak, İbn Haldun'un çalışmaları ve düşünceleri, adaletli yönetim ve hükümetin toplumda sosyal düzenin korunması açısından önemini vurgulamaktadır. İnsanların eşit ve özgür doğduğu, toplumun refahı için adaletin sağlanmasının önemli olduğu görüşleri, insan haklarına dair temel öğretiler arasında değerlendirilebilir. Ancak, modern anlamda insan hakları kavramının detaylı bir şekilde ele alınmadığı da unutulmamalıdır. [68]

2.3.8. Merhamet

Merhamet, rahmet ile aynı manada olup öncelikle Allah'ın tüm yarattıklarına karşı ihsanı ve lütfunu ifade eder. Daha sonra ise insanların diğer canlılara karşı yardım etmeye sevk eden acıma duygusudur. Ancak dilimizde rahmet sadece Allah'a nispet edilirken merhamet hem Allah'a hem de insanlara nispet edilmektedir.[69]

Merhamet, şefkat veya acımak gibi duygular Allah'ın insana bağışladığı iyilik araçlarıdır. Bundaki asıl maksat ise muhtaçlara yardım etmektir. Bu açıyla bakıldığında kişi yardım ederken kendisini rahatlatmak için yapıyorsa merhamette kemale ulaşmış sayılmaz. Çünkü merhamette kemale ulaşmak için amaç muhtaca yardım etmek olmalıdır.

Kur'an'da 'merhamet' kelimesi bir yerde[70] geçerken 'rahmet' kelimesi yüz on yedi yerde geçmektedir.[71] Allah Teala şöyle buyurur: "Sonra da iman edenlerden olup

---

[67] İbn Haldun. *Mukaddime, trc, Halil Kendir,* (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004), 1/213.

[68] İbn Haldun. *Mukaddime*, 1/155.

[69] Mustafa Çağrıcı, "Merhamet." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2004), 29/184.

[70] Beled Suresi, 17.

[71] Karaman, *İslam Ahlakında Temel Erdemler*, 216.

birbirine sabrı tavsiye edenlerden, birbirine merhameti tavsiye edenlerden olanlar var ya, işte onlar Ahiret mutluluğuna erenlerdir."[72]

Rasulullah (sav) insanlara ve diğer mahlukata karşı merhameti sürekli emretmiş, merhametsizlik karşısında da gerekli tepkiyi ortaya koymuştur. Bu konuda çarpıcı hadisler kaynaklarımızda bulunmaktadır. Bunlardan birisi de aşağıdaki rivayettir:

Çölde yaşayan Araplardan bazıları Resulullah'ın (sav) yanına geldiler; (Onun çocukları öpüp sevdiğini görünce):

- "Siz çocuklarınızı öpüyor musunuz?" dediler. Hz. Peygamber (sav):
- "Evet" cevabını verince onlar:
- "Ama biz vallahi çocukları öpmeyiz" dediler.

Bunun üzerine Peygamber Efendimiz (sav): "Allah, sizin kalbinizden merhameti söktüyse, ben ne yapabilirim" buyurdu.[73] Şüphesiz bir insanın merhamet göstereceği ve seveceği ilk varlık kendi evladıdır. Hz. Peygamber (sav) çölden ve ikliminden dolayı sertleşmiş bu topluma karşı yumuşamaları için sert uyarılarda bulunmuştur.

İslam filozoflarının konuyla alakalı fikirlerinden bazıları şöyledir: İmam Gazzâlî, merhameti önemli bir erdem olarak kabul eder. Ona göre, merhamet, Allah'ın bir niteliğidir ve insanlar da bu merhameti yaşamlarına yansıtmalıdır. Merhametli olmak, diğer insanlara karşı şefkatli ve hoşgörülü davranmak demektir.[74] Gazzali bir kimseye gerçek manada merhametli denilebilmesi yani acıma duygusunun ahlaki bir değer taşıması için onun acıdığı kişinin ihtiyacını gücü yettiğince karşılaması, bunu da hür iradesiyle yapması gerektiğini belirtmektedir. [75] İbn Sina'ya göre, merhamet, insanın insanlar arasında bağ kurmasına yardımcı olan önemli bir erdemdir. Merhamet, insanların birbirlerine karşı anlayışlı ve destekleyici olmasını sağlar.[76]

---

[72] Beled Suresi, 17-18.

[73] Müslim, *Sahih-i Müslim*, Fedâil, 64.

[74] Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-Din*, 4/196.

[75] Karaman, *İslam Ahlakında Temel Erdemler*, 216.

[76] İbn Sina, *Felsefe ve Metafizik*, 89.

Nurettin Topçu'ya (ö. 1975) göre ise ilkeleri ister dine ister başka bir şeye dayansın, ahlak metafizik bir karakter taşımaktadır. Din ile ahlak asla birbirinden ayrılamaz. Müslüman olmak aynı zamanda ve mecburen İslam ahlakına sahip olmaktır. Bu sayede bireyler hayvani bir hayattan insani bir hayata yükselebilir. Topçu bunu açıklamak için ahlakı üç temel ilkeye düşürerek anlatır. Bunlardan birisi de merhamettir. Ona göre merhamet sayesinde insan her şeyin özellikle de her insanın kendi nefsinden ziyade sevmesidir. Topçu merhameti insanlar arasındaki sevginin kaynağı olarak görmekte ve bunun sadece yoksula olan acıma duygusundan daha geniş ve kapsayıcı olduğunu anlatmaktadır.[77]

2.3.9. Doğruluk ve Güvenilirlik

İslam ahlakında doğruluk ve güvenilirlik büyük önem taşır. İslam, Müslümanlara sözlerinde doğru olmayı, verdikleri sözleri tutmayı ve güvenilir olmayı emreder. Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber (sav): "Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimsedir. Mümin de insanların canları ve mallarının güvende olduğu kişidir." [78] Şeklinde buyurarak konunun önemini anlatmıştır.

İmam Gazzâlî'ye göre, doğruluk ve güvenilirlik, İslam ahlakının temel taşlarından biridir. Kişinin sözünde ve davranışlarında dürüst ve güvenilir olması, insanlar arasında güvenin sağlanmasına ve toplumsal düzenin korunmasına yardımcı olur. İbn Haldun'a göre ise güvenilirlik ve dürüstlük, toplumda dayanışma ve sosyal ilişkilerin güçlenmesini sağlar. Güvenilir olmayan toplumlarda sosyal düzenin bozulması ve çatışmaların artması kaçınılmaz olabilir.

2.3.10. Aile ve Toplum İlişkileri

İslam ahlakı Müslümanlara aileye saygı göstermeyi, aile bireyleri arasında sevgi ve merhametle ilişkiler kurmayı, komşulara yardım etmeyi ve toplumda iyilik ve

---

[77] Nurettin Topçu, *Ahlak*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 97.

[78] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, İman 7.

barışı teşvik etmeyi öğütler. Peygamber Efendimiz (sav) tüm aile fertlerine daima merhametle, adaletle, iyilikle, güzellikle davranmış bütün ilişkilerinde insan onuruna saygıyı esas almıştır. “Sizin en hayırlınız, ailesine karşı en hayırlı olanınızdır. Ben de aileme karşı en hayırlı olanınızım.”[79] hadisi ile bu konunun vurgusu yapılmıştır.

İbn Sina aile ve toplum ilişkileri konusunda, insan doğasının sosyal olduğunu ve insanın aile ve toplum içinde yaşayarak potansiyelini gerçekleştirebileceğini savunmuştur. İbn Haldun’a göre ise toplumlar doğal olarak aile birimlerine dayanır ve aile, toplumun temel yapı taşıdır. Toplumsal birimin devamlılığı için aile içinde dayanışma ve iş birliğinin önemli olduğunu belirtmiştir.[80]

Kınalızade Ali Çelebi (ö.1572) 'nin aile ve toplumla ilgili fikirleri, özellikle etik ve ahlaki değerlere dayalıdır. Kınalızade İslam'ın temel öğretilerine bağlı kalarak aile ve toplum hayatında ahlaki sorumlulukların önemini vurgular. Özellikle aile içi ilişkilerde sevgi, saygı, sadakat ve merhametin üzerinde durmuştur. Kınalızade toplumda adil yönetim ve sosyal adaletin sağlanması gerektiğini savunmuştur. Adaletin olmadığı bir toplumda huzurun ve istikrarın mümkün olmayacağını, bu nedenle yöneticilerin ve toplumun her kesiminin adil olması, hak ve hukuka riayet etmesi gerektiğini öğütlemiştir.[81]

Kınalızade, İslam ahlakının toplumun tüm kesimlerine ve ilişkilerine etki etmesi gerektiğine inanmıştır. Aile içinde başlayarak, toplumun diğer birimlerine de yayılacak olan ahlaki değerlerin, insanların manevi ve sosyal gelişimine katkı sağlayacağını düşünmüştür.[82]

---

[79] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el- Camiu's- Sahih Sünen*, trc, Hüseyin Yıldız, Arif Özbek (İstanbul: Ocak Yayınları, 2022), Menâkıb, 63.

[80] Cihan, *İslam Ahlakının Temel İlke ve Değerleri*, 59.

[81] Kınalızade Ali Efendi, *Ahlak-ı Alai* (Ankara: Fecr Yay., 2017), 347.

[82] Cihan, *İslam Ahlakının Temel İlke ve Değerleri*, 73.

2.3.11. Ölçülülük ve Orta Yol

İslam ahlakı, ölçülülük ile aşırılıklardan kaçınmayı emreder. İslam, dünya nimetlerini sağlıklı bir şekilde kullanmayı, aşırıya kaçmadan ihtiyaçlarını karşılamayı ve orta yolu takip etmeyi öğütler. Böylelikle Allah'ın helal olduğunu bildirdiği şeylerde aşırıya kaçmak İslam dinince yasaklanmıştır. İbadetlerde dahi durum böyle olmalıdır. Aşağıdaki hadis ölçülülük konusunda güzel bir örnek emirdir. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurur: "Din kolaylıktır. Dini aşmak isteyen kimse, ona yenik düşer. O halde, orta yolu tutunuz, en iyiyi yapmaya çalışınız, o zaman size müjdeler olsun; günün başlangıcından, sonundan ve bir miktar da geceden faydalanınız."[83]

İslam filozofları da ölçülülük konusuna değinmişlerdir. Nasîrüddin Tûsî (ö. 1274), Eflatun'dan etkilenmiş filozoflardandır. Tûsî ahlaki erdemlere büyük önem veren İslam düşünce geleneğine bağlı bir filozoftur. Onun felsefesinde, ölçülülük ve orta yol kavramları, ahlaki bir yaşamın temel unsurlarından biri olarak görülür. Ölçülülük, aşırılıklardan kaçınmak ve hayatın her yönünde dengeyi korumak anlamına gelir. Kişinin ihtiyaçlarını karşılama sürecinde aşırıya kaçmaması, her türlü tutkudan uzak durması ve ihtiyaçlarını dengeli bir şekilde tatmin etmesi gerektiğini öğütler. Bu, kişinin maddi ve manevi dünyasında dengeli bir yaşam sürmesi anlamına gelir.[84]

Orta yol, aşırılıklardan kaçınarak erdemli bir yaşam sürmeyi ifade eder. Bu kavram, Antik Yunan felsefesi ve Eflatun'un öğretileriyle de paralellik gösterir. Nasîrüddin Tûsî, insanın aşırıya kaçmadan, herhangi bir aşırı durumda olmadan, orta yolu izlemesi gerektiğini savunur. Bu, ahlaki erdemlerin ve davranışların dengeli bir şekilde uygulanmasını içerir.

Nasîrüddin Tûsî'nin ölçülülük ve orta yol anlayışı, insanın ahlaki gelişimi ve manevi açıdan olgunlaşması için önemli bir rehberlik sunar. Aşırılıklardan uzak durarak, ihtiyaçlarını dengeli bir şekilde karşılayarak ve erdemli bir yaşam sürerek

---

[83] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, İman 29.

[84] Nasiruddin Tusi, *İlim Öğrenenlerin Adabı*, trc, Hasan Bedel (İstanbul: İbn Sina Yayınları, 2023), 58.

insanın iç huzura ulaşabileceğine inanır. Bu felsefi yaklaşım, özellikle İslam etiği içinde ahlaki bir hayatı teşvik etmeye yönelik önemli bir rol oynar.[85]

2.3.12. Mutluluk

İslam ahlak felsefesine göre mutluluk, insanın Allah'ın rızasını kazanarak dünya ve ahirette huzur ve saadete ulaşmasıdır. İslam ahlak anlayışı, dünya hayatının geçici olduğunu ve gerçek mutluluğun ahirette olduğunu vurgular. Bu nedenle, Müslümanlar için mutluluk, Allah'ın emirlerine uygun bir şekilde yaşayarak ve ona itaat ederek elde edilir**.** Konuyla alakalı Peygamber (sav) şöyle buyurmuşlardır: "İnsanoğlu, Allah'ın kendisi için takdir ettiğine rıza gösterirse mutlu olur. Şayet, Allah'tan hayırlı olanı ummayı terk eder ve Allah'ın kendisi için takdir ettiğine kızıp isyan ederse bedbaht olur."[86]

İslam filozofları ise mutluluk konusunu şöyle ele almışlardır: İshak el-Kindi'ye (ö. 866) göre ahlakın amacı mutluluğa engel olan şeyleri ortadan kaldırarak mutluluğa giden yolun önünü açmaktır. Mutsuzluğu aşmak ve acılara son verip mutluluğa ermek için el-Kindi *Üzüntüden Kurtulma Yolları* adlı eseri yazmıştır. Ayrıca bu eser İslam dünyasındaki ilk felsefi ahlak kitabıdır. İnsan hayatı gelip geçici zevkler yerine değişmeyen ruhi ve akli zevklere yönelmelidir. İnsan olmayacak şeylerin peşine takılmaktan vazgeçerek olabilecek olanları isteyerek bununla yetinmelidir.[87] el-Kindi'ye göre eğer yetinmezse, geçici olan dünyaya bağlanarak mutsuzluk ve üzüntüye sahip olacaktır. Dünyada her şey yok olmaktadır ve bunun sonucunda arzu edilen şeyler de ortadan kalkmaktadır, bu ise üzüntüye sebep olmaktadır. Mutluluğun formülü ise dünyaya az değer vermekten geçer.[88]

Ebu Bekir er-Râzî'ye (ö. 925) göre insanın düşünce ve davranışlarının hepsi sonuç olarak mutlu olabilmek içindir. Râzî mutluluğu bu dünya ve öte dünya olarak

---

[85] Tusi, *İlim Öğrenenlerin Adabı*, 73.

[86] Tirmizî*, el- Camiu's- Sahih Sünen*, Kader 15.

[87] Yakub B. İshak Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, trc, Mustafa Çağırıcı (Ankara: Diyanet Vakfı Yay. 2022), 65.

[88] Karaman, *İslam Ahlakının Kaynakları*, 46.

ikiye ayırır. İnsan bu dünyada, nefsini dizginleyerek ve nefsi arzularını aklın kontrolüne vererek kendi kendine yetecek hale gelir. Bunun sonucunda da mutluluğa ulaşır. Arzu ve şehvetini dizginleyemeyen insanın mutlu olması imkansızdır. Çünkü bu tür insanlar arzularının kölesi olmuşlardır ve mutlu olmaya çalışırken mutsuzluk bataklığına dalmışlardır. Şehvet ve öfke akıl tarafından idare edilmediğinde sınır tanımaz bir güç haline gelerek mutsuzluğa sebep olurlar. Râzî mutlu olabilmek için hem bedenen hem de ruhen sağlıklı olmak gerektiğini söyler. Makam düşkünlüğü, içki bağımlılığı, yalan, öfke, ölüm korkusu, oburluk, şehvet, cimrilik, haset, kendini beğenme gibi hususlar bu amaca ulaşmayı engelleyen hastalıklardır. Tüm bunların sebebi insanın heva ve hevesini kontrol edememesinden kaynaklanmaktadır.[89]

Fârâbî (ö. 950) mutluluk meselesini sistemli şekilde ele alan ilk İslam filozofudur.[90] Onun düşüncesinde mutluluk, her insanın arzuladığı bir amaç olmanın yanında bir yetkinlik olarak göze çarpmaktadır. Onun mutluluğu yetkinlik olarak değerlendirmesinin sebebi mutluluğun elde edilmesinden sonra ondan daha yüksek başka bir amaca yönelme ihtiyacının hissedilmemesidir.[91] Bundan dolayı Fârâbî'ye göre insanların mutluluğu istemelerinin çok anlaşılır bir sebebi vardır. Bu da mutluluk başka bir şeyden dolayı değil bilakis kendisinden dolayı istenmesidir. Bununla beraber mutluluk elde edildikten sonra başka bir şeye ihtiyaç duyulmaz. En yüce mutluluk ise bilgiyle aydınlanmaktır.[92] Bu da insan aklının olgunlaşıp evrensel bilgiye ulaşması ile olur. Böyle bir mutluluğa da normal insanlar değil yalnızca peygamberler ve filozoflar ulaşabilir. Tüm bunların sonucunda Fârâbî'ye göre mutluluğun geçici zevklerle alakası yoktur. Gerçek mutluluk insan aklının maddenin hakimiyetinden tamamen sıyrılıp manevi bir akla bürünmesiyle gerçekleşir.[93]

---

[89] Hümeyra Özturan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 220.

[90] Fârâbî, *İlimlerin Sayımı,* trc, Ahmed Ateş (İstanbul: Büyüyenay Yay. 2022), 83.

[91] İbrahim Maraş, *Türk İslam Düşünce Tarihinde Ahlak ve Örnek Metinler*, Ed. Müfit Selim Saruhan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 331.

[92] Karaman, *İslam Ahlak Filozofları*, 181.

[93] Ahmet Kamil Cihan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 84.

İbn Sina'ya göre insan dinin kötü saydıklarıyla uzak durmasıyla mutluluğa ulaşır.[94] Bu ise aklın belli dereceleri geçmesiyle gerçekleşir. Böylece insan bu dünyada mutlu olurken ölümden sonra gerçekleşecek nihai mutluluk için kendini hazırlamış olur.[95]

İbn Miskeveyh'e (ö. 1030) göre gerçek lezzetin ve hazzın kaynağı mutlak iyi olan Allah'tır. Gerçek mutluluğa da Allah'a karşı olan sevgi ve muhabbet ile ulaşılabilir.[96] Mutluluğu amaçlamak ve bu amaç için gerekli olan ahlaki hayata yönelmek sadece insana has bir durumdur. İbn Miskeveyh, Müslüman bir filozof olması hasebiyle ahiret hayatına ve insanların yaptıklarının karşılığını bulacaklarına inanmaktadır. İnsan hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olabilir. Akli ve ahlaki erdemler vesilesiyle Allah'a yaklaşabilir ve böylece de mutluluğa erebilir.[97]

2.3.13. Erdem

İslam ahlak anlayışında erdem, insanın karakterini ve davranışlarını güzel ve doğru bir şekilde yönlendiren, Allah'ın hoşnutluğunu kazandıran değerli nitelikler ve meziyetlerdir. İslam'da erdem, kişinin Allah'a karşı sorumluluğunu yerine getirerek hem dünya hem de ahiret hayatında iyi bir mümin olmasını sağlayan önemli bir kavramdır.

Allah Teala erdemle ilgili şöyle buyurur: "Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar;

---

[94] İbn Sina, *Felsefe ve Metafizik*, 66.

[95] Cihan, *İslam Ahlakının Temel İlke ve Değerleri,* 62.

[96] Cihan, *İslam Ahlakının Temel İlke ve Değerleri,* 63.

[97] Karaman, *İslam Ahlak Filozofları*, 184.

darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takva sahipleri bunlardır."[98]

İlgili ayet Kur'an Yolu Tefsiri'nde şöyle açıklanmıştır: "Erdemlilik" diye tercüme ettiğimiz birr (el-birru) kelimesi, bu âyetteki kullanımından da anlaşılacağı üzere, Kur'an-ı Kerîm'in en kapsamlı kavramlarından biridir. Nitekim bu kelimenin geçtiği âyetler bütün olarak değerlendirildiğinde bunun Kur'an'da, iman ve ibadetten başlamak üzere her türlü iyilik, ihsan, itaat, doğruluk, günahsızlık gibi mânalarda kullanıldığı görülür. Burada "birr" kelimesinin kapsamına giren; imana, ibadete, sosyal ahlâka ve bireysel ahlâka ilişkin olmak üzere dört bölümde sıralandığı görülen meziyetler de "birr" kelimesinin kapsadığı erdemlerin en önemlileri olup âyette kavramın muhtevası bunlarla sınırlanmamış, sadece örnekleme yoluna gidilmiştir. Nitekim Fahreddin er-Râzî de âyeti tefsir ederken birr kelimesini, "bütün saygı ifade eden davranışları, itaatleri ve insanı Allah'a yaklaştıran hayırlı işleri içine alan bir kelime" şeklinde değerlendirmiştir."[99]

İslam'da erdemli davranışlar ve nitelikler, temel olarak Kur'an ve hadislerde belirtilen ahlaki ölçülere dayanır. Bazı önemli İslami erdemler şunlardır:

- Tevhid: İslam'a göre en temel erdem, Allah'a inanmak ve onu yalnızca bir tek ilah olarak kabul etmektir.
- İman: İslam, imanın güçlendirilmesini ve içsel olarak Allah'a güvenmeyi önemser.
- Adalet: İslam, herkese karşı adil olmayı ve insanlar arasında eşit davranmayı vurgular.
- Merhamet: Merhametli olmak, İslam ahlakında önemli bir erdemdir. İnsanların zor durumlarında yardımcı olmak ve acıyan bir kalbe sahip olmak teşvik edilir.
- Sabır: Zorluklar ve sıkıntılar karşısında sabırlı olmak, İslam'ın öğütlediği önemli bir erdemdir.

---

[98] Bakara Suresi, 177.

[99] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, 1/263.

- Cesaret: İslam, hak ve adalet için cesurca mücadele etmeyi ve doğru yoldan sapmamayı teşvik eder.
- Erdemli ahlak: Yalan söylememek, iftira atmamak, dedikodu yapmamak gibi erdemli davranışlar, İslam ahlakının önemli unsurları arasındadır.
- Tevazu: Kibir ve gururdan uzak durmak, alçakgönüllü olmak İslam ahlakının önemli bir parçasıdır.
- Cömertlik: İslam, paylaşmayı ve yardım etmeyi teşvik eder, cömertlik erdemli bir davranış olarak kabul edilir.
- Affedici olmak: İslam, affedici olmayı ve insanların hatalarına karşı hoşgörülü davranmayı önemser. [100]

İslam ahlak anlayışında erdemler, Müslümanların hem bireysel hem de toplumsal hayatlarında güzel bir karakter ve ahlaki mükemmellik kazanmalarına yardımcı olur. Bu erdemler, insanın Allah'a yakınlaşmasına, cennetin kazanılmasına ve dünya hayatında huzurlu bir yaşam sürmesine katkı sağlar.

İslam filozofları da erdem kavramının üstünde fazlaca durmuşlardır. Bunlardan Fârâbî'ye göre insanın ahlaklı olabilmek için iyi ve güzel davranışları yani erdemleri huy edinmeye ihtiyacı vardır. Bu sayede insan mutlu olabilir. İnsanın erdemli davranışları huy edinme ve akabinde de bu erdemli davranışları koruması gerekir.

Fârâbî erdemleri dörde ayırır. [101] Bunlardan ilki nazari erdemlerdir. Bu erdemlerin teorik kısmıdır. İkincisi fikri erdemlerdir. Bu ise eğitim ile düşünmek ve akletmektir. Fârâbî'ye göre ikincisi ilkini tamamlar ancak sonuç olarak doğru erdemler için yeterli değildir. Üçüncüsü ahlaki erdemlerdir. İnsanın iyiyi ve doğruyu amaç edinmesidir. Sonuncusu ise sanatsal erdemlerdir. Bu erdemi kazanmak için zorlama

[100] Hüseyin Karaman, *İslam Ahlakında Temel Erdemler*, ed. Müfit Selim Saruhan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 202.

[101] Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 107.

gereklidir. İnsan bu sayede uzmanlık alanında ve icra ettiği sanatında erdemli hale gelir.[102]

Fârâbî'nin "el-Medînetü'l-Fâzıla/Erdemli Şehir" dediği bir oluşumdan bahseder. Peygamberlerin kuracağı bir şehir ile aynı kategoride olacak olan mutluluğu elde etmek için çalışan bir şehir ve toplumdan oluşur. Bu şehri kuracak kişi ise filozof-kraldır. Vahyin gölgesinde aklını kullanan ve ahlaki bir yaşam içinde olan bireylerin bulunduğu şehirdir. Bu şehrin akabinde erdemli ümmet ve sonunda da erdemli dünya devleti kurulur. Bu vesileyle tüm insanlık vahyin gölgesinde erdemli bir yaşam sürer.[103]

İbn Sina'ya göre ahlaki eylemlerin iyi ya da kötü olarak oluşmasında üç temel güç vardır. Bunlar akıl, öfke (gazap), arzu (şehvet) gücüdür. Arzu gücü insanı haz veren şeylere sevk ederken, öfke gücü ise acı veren şeylerden kurtulmaya yöneltir.[104] Akılla ise ancak gerçek iyi ve kötü belirlenir. Aklın rehberliğinde erdemler doğarken öfke ve arzu ile reziletler doğar.[105]

Gazzâlî erdemin tarifinde ve temel erdem konularında geleneksel anlayışı devam ettirmiş ancak filozoflardan ve ahlakçılardan ayrı olarak meseleyi ayet, hadis ve alimlerin görüşlerine başvurarak açıklamıştır. Gazzâlî *İhya*'sında bunun yanında erdemleri ayırırken öncekilerin yaptığı gibi yalnızca ahlaki sayılan erdemlerden bahsetmeyip yeni bir kategori oluşturarak dini ve tasavvufi erdemlerden de bahsetmiştir.[106]

---

[102] Cihan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. 86.

[103] Murat Demirkol, *İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Prespektifler,* ed. Müfit Selim Saruhan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 164.

[104] İbn Sina, *Felsefe ve Metafizik*, 135.

[105] Cihan, *İslam Ahlakının Temel İlke ve Değerleri,* 65.

[106] Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-Din*, 1/167.

2.3.14. Nefis[107]

İslam ahlak felsefesi, insanın karakter ve davranışlarını şekillendiren temel prensipleri içeren bir anlayıştır. Bu bağlamda "nefis" kavramı, insanın iç dünyasını ve içsel eğilimlerini ifade eder. Kur'an'da şöyle geçmektedir: "Nefse ve ona düzen verene; ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene ki, nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklere boğan da ziyan etmiştir."[108] Yusuf Suresinde ise şöyle geçmektedir: "Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder; şüphesiz rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir."[109]

İslam'a göre Allah tarafından yaratılan insana düşen, nefsinin zayıf ve günahkâr yönleriyle mücadele ederek daha erdemli ve ahlaklı bir varlık olmaktır. İnsanın nefsinde, kendini kötüye yönlendiren eğilimler ve arzular bulunur. İslam, insanların bu kötü eğilimlerle mücadele etmelerini ve daha iyi bir karaktere ulaşmalarını teşvik eder. İnsanın içinde sadece kötü eğilimler yoktur, aynı zamanda iyilik potansiyeli de vardır. İnsanlar, iyi bir ahlaka sahip olmak ve erdemli davranışlar sergilemek için bu içsel potansiyeli kullanmalıdır.

İslam ahlak felsefesinde nefis, bir mücadele alanı olarak görülür. İnsanlar, nefsinin arzularına uymak yerine, aklın rehberliği ve İslam'a uygun davranışlar doğrultusunda hareket etmeye çalışmalıdır. Bu içsel mücadele, kişinin kendini tanıması, kendini kontrol etmesi ve daha iyi bir insan olma yolunda çaba göstermesi gerektiği anlamına gelir. Bu doğrultuda insanlar nefislerini terbiye etmeli ve kontrol altına almalıdır. Bu, kötü eğilimleri bastırmak değil, onları iyi yönde yönlendirmek ve erdemli bir hayat yaşamak için kullanmaktır. Nefsi terbiye etmek, kişinin manevi

---

[107] Nefis ahlakın bir ilkesi değildir. Ancak bahsedilmesinde fayda gördüğümüz için burada yer verdik. TDV İslam Ansiklopedisi'nda şöyle tanımlanmıştır: "İnsanın özü, kendisi, ilâhî latife, kötü huyların ve süflî arzuların kaynağı anlamında bir terim." (Süleyman Uludağ, "Nefis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2006, 32/530.)

[108] Şems Suresi, 7-10.

[109] Yusuf Suresi, 53.

gelişimi için önemli bir adımdır, İslam'da bu konuda çeşitli ibadetler ve ahlaki öğretiler bulunmaktadır.[110]

"Fahreddin Razi (ö. 1210) tarafından bahsedilen İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 1350) tarafından benimsenen bir görüşe göre nefis nurani, ulvi, şerefli, latif ve canlı bir cisim olup mahiyeti itibariyle hissi/maddi olan bedenden ayrı bir şeydir. Suyun güle, ateşin kömüre, yağın süte yayılması gibi vücudun her tarafına sirayet ederek onu harekete geçirir. Beden ve organlar bu latif cisimden gelen etkileri kabule elverişli olduğu sürece bu latif cisim onlarla kenetlenmiş bir halde bulunarak onlara hissetme, hareket etme ve irade gibi halleri kazandırır. Oganlar bozulup işlevsiz hale gelince nefis bedenden ayrılır ve ruhlar aleminde yerini alır."[111]

Nefis konusundaki derinlik İslam filozoflarının da ilgisini hayli çekmiştir. Örneğin el-Kindi İslam felsefe tarihinde ilk defa ahlak ile nefsi birlikte ele almış ve el-Kindi'den sonra da bu iki konu İslam filozofları tarafından çokça dile getirilmiştir. Yunan felsefesinde özellikle Platon'dan (ö. M.Ö. 427) etkilenen el-Kindi'nin, nefis meselesinde açıklamalarına bu yansımaktadır.

el-Kindi nefis hakkında üç tanım vermektedir: "Nefis bil kuvve hayat sahibi olan doğal cismin ilk yetkinliği canlılık yeteneği olan, organı bulunan doğal cismin tamamlanmış hali, kendiliğinden hareket eden ve birçok gücü olan akli bir cevher."[112] İlk iki tanım cismin ulaşabileceği son aşama olmakla Aristo'nun ruh görüşünü yansıtmaktadır. Bu sebeple bunlar birer tanım olmaktan ziyade, nefsin insan üzerindeki etkinliğini ifade etmektedir. Son tanım ise yukarıda da bahsettiğimiz Platon'un ruh

---

[110] Hasan Meydan, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 246.

[111] Hakan Sarıbaş, *İslami İktisat ve İnsan: Tüketici Talebi Analizi,* Ed. Musa Kazım Arıcan, Muhammed Enes Kala, Yunus Emre Aydınbaş (Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2018), 177.

[112] Enver Uysal, *Dindarlığın Ahlaki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler,* ed. Müfit Selim Saruhan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 115.

görüşünü yansıtmaktadır. Bedenden ayrı manevi bir varlık olan nefse akıl ve hareket yani irade gücü verilmesinden bahseder.[113]

el-Kindi'ye göre nefis, cisim ve maddeden ayrı akıl ve hareket gücüne sahip salt müstakil bir cevherdir. Nefsi arzu, öfke ve akıldan oluşan üç güç oluşturur. İnsan karakteri bu üç güce göre şekillenir. Yani nefis insanın en içsel ve öz benliğidir. Bu içsel benlik, insanın düşüncelerini, arzularını, hislerini ve iradesini yönlendiren merkezdir. Nefis, insanın akıl, irade ve duygularının kaynağıdır. el-Kindi'ye göre insan, maddi bedenin ötesinde, nefsi aracılığıyla ruhsal ve düşünsel bir varlıktır.[114]

el-Kindi, insanın nefsini terbiye etmesi gerektiğine inanır. İnsanın düşünce ve davranışlarını daha üstün ve erdemli bir şekilde yönlendirebilmesi için nefsinin eğitilmesi ve geliştirilmesi gerektiğini savunur. Nefsin terbiye edilmesi, akıl, bilgi ve iradenin rehberliğinde gerçekleştirilir. Böylece insan, içsel denge ve manevi gelişim yolunda ilerler.[115]

İbn Sina'ya göre, nefis bedenden bağımsız bir varlıktır ve insanın en yüksek bilinç düzeyini temsil eder. Ayrıca, insanın akıl ve iradesini yönlendiren, eylem ve tercihlerinin temelini oluşturan bir kavramdır. Bununla beraber İbn Sina, ruh ve nefis arasında bir ayrım yapar. Ruh, bedenden bağımsız ve ölümsüz bir varlık iken, nefis, bedenle bağlantılıdır ve insanın düşünce, irade ve arzularını içeren içsel benliğini ifade eder.[116]

İbn Sina'ya göre insanın nefsi, akıl ve iradesini yönlendiren, bilinçli ve düşünen bir varlıktır. İnsanın eylemleri ve tercihleri, nefsinin içsel dürtüleri ve akılsal düşünceleri tarafından etkilenir. Nefsin terbiye edilmesi ve geliştirilmesi, insanın daha bilinçli ve ahlaki olarak hareket etmesini sağlar.

---

[113] el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 59.

[114] Choudhury, *İslam Ekonomisi ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi*, 142.

[115] Karaman, *İslam Ahlakının Kaynakları*, 47.

[116] İbn Sina, *Felsefe ve Metafizik*, 179.

Gazzâlî *İhya*'sında şöyle söyler: "Senin en şiddetli düşmanın, iki yanının arasında bulunan nefsindir."[117] Gazzâlî bununla nefsin içimizde bir düşman olduğuna ve diğer bütün düşmanlardan daha tehlikeli bulunduğuna dikkat çekmek istenmektedir. İnsanın öncelikle nefsini ıslah etmesinin önemini belirtmektedir.

İbn Rüşd insanın tek bir ortak akıl ile donatıldığına inanır. Bu ortak akıl, tüm insanların sahip olduğu evrensel bir aklı ifade eder. Ona göre bu ortak akıl, insanların evreni ve gerçekleri anlamalarına yardımcı olur. Nefis, bu ortak akılla etkileşim halindedir ve onunla düşünce ve bilinç ilişkisi kurar.[118] Bununla birlikte, İbn Rüşd, nefsin fiziksel bedenle bağlantılı olduğunu ve onun etkilerine maruz kaldığını da vurgular. Bu yüzden insanın fiziksel yapısı, onun düşünce ve duygusal yaşamını etkiler. İbn Rüşd'e göre, nefsin maddi dünyadaki deneyimler ve çevresel etkileşimlerle de şekillendiğini belirtmek gerekir.[119]

İbn Rüşd, nefsin erdemli ve bilge bir yaşam için akıl ve iradeyle uyum içinde kullanılması gerektiğine inanır. İnsanın ahlaki tercihlerinin doğru bir şekilde yapılması, akıl ve bilgelikle ilişkilidir. İbn Rüşd, akıl ve iradenin rehberliğinde nefsi yönlendirmenin, insanın daha bilinçli ve olgun bir varlık olmasına yardımcı olacağını savunur.

Sonuç olarak, İslam ahlak felsefesine göre nefis, insanın iç dünyasını temsil eden hem olumlu hem de olumsuz yönleri olan bir kavramdır. İnsanlar, nefislerini terbiye ederek, kötü eğilimlerle mücadele ederek ve daha erdemli bir yaşam sürerek Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya çalışmalıdır. Bu süreç, kişinin manevi gelişimi için önemli bir adımdır ve İslam'ın öğretileri ve rehberliği bu süreçte rehberlik eder.

---

[117] Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-Din*, 5/191.

[118] Choudhury, *İslam Ekonomisi ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi*, 137.

[119] İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri,* 36.

2.3.15. Yardımseverlik/Muavenet

Yardımseverlik yardıma muhtaç olan bireyler için bulunulması gereken toplumsal erdemlerden ve İslam ahlak düşüncesinin önemli konularından birisidir. Yardımseverlikten maksat yalnızca maddi olarak yardım etmek değildir. Kur'an'da şöyle geçer: "İyilik ve takva hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın."[120] Bu ayette Müslümanların iyilik ve takva hususunda birbirlerine yardım etmeleri; günah işlemek, intikam almak, düşmanlık gütmek, insan haklarını çiğnemek gibi amaçlara yönelik faaliyetlerinde birbirlerine yardım etmemeleri ve Allah'a karşı saygılı olmaları buyurulmuştur.

Yardımseverlik erdeminin alt maddeleri vardır: İhsan, infak, ikram, hayırda yarış, dostluk, kardeşlik, yakınlarla ilgilenme, iyiliği emretme kötülükten nehyetme, misafirperverlik, kanaatkarlık gibi.[121]

2.3.16. İffet

İffet konusu TDV İslam Ansiklopedisi'nde şöyle anlatılmıştır: "Sözlükte 'haramdan uzak durmak, helâl ve güzel olmayan söz ve davranışlardan sakınmak' anlamında mastar olan iffet kelimesi, daha çok felsefi mahiyetteki ahlak kitaplarında ve bunların etkisinde kalan diğer eserlerde insandaki arzu (şehvet) gücünün ılımlı işleyişinden hasıl olan erdemi ifade etmek üzere kullanılmış ve başta gelen erdemlerden biri kabul edilmiştir. Bu kaynaklardaki iffet tanımlarını 'yeme içme ve cinsi arzu konusunda ölçülü olmak, aşırı istekleri bastırıp dinin ve aklın buyruğu altına sokmak suretiyle kazanılan erdem' şeklinde özetlemek mümkündür."[122] Ayrıca insanın elini, dilini, gözünü, kulağını ve genel olarak bütün bedenini ahlaka aykırı davranışlardan uzak tutması da iffettir.

---

[120] Maide Suresi, 2.

[121] Hüseyin Karaman, *İslam Ahlakında Temel Erdemler*, Ed. Müfit Selim Saruhan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 213.

[122] Mustafa Çağrıcı, "İffet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2000), 21/506.

Kur'an'ı Kerim'de 'iffet' kelimesi yer almasa da aynı kökten türeyen kelimeler dört kez geçmektedir. Bu ayetlerde ise anlam sadece cinsellik değildir: "(Sadakalar) Kendilerini Allah yolunda adayan fakirler içindir ki, onlar, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremezler. İffetlerinden dolayı bilmeyen onları zengin sanır. (Ama) Sen onları yüzlerinden tanırsın. Yüzsüzlük ederek insanlardan istemezler. Hayırdan her ne infak ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir."[123] Görüldüğü gibi ayette 'insanlardan istemeye çekinmek' anlamı vardır. Bununla beraber mal, mülk, yeme içme konularında kanaatkâr olmak da kastedilmiştir. Aynı şekilde Allah Rasulü'nün (sav) hadislerinde de biz bunu görmekteyiz. O şöyle söylemiştir: "Allah yoksul olmasına rağmen iffetini korumaya çalışan mü'min kulunu sever."[124]

Ancak İslam filozofları iffeti yalnızca cinsel konularda ele almışlardır.[125] Örneğin İbn Miskeveyh iffetin şehvet duygusuyla ilgili bir erdem olduğunu söylemiştir. Ona göre iffet şehevi duyguları akla göre yöneterek dışardan belli etmemektir. Bunu yapabilme gücünü elinde bulunduran insan tutkularına boyun eğmez ve şehvetinin kölesi olmaktan kurtulur.[126]

Bahsedilen İslam filozofları insanın zevklerden uzak durmasının iffet sayılabilmesi için bu tutumun kişinin farkında olarak tercih etmesine bağlamışlardır. Bunun ise güçlü bir iradi çaba ile gerçekleştirilmesi gerektiğini belirmişlerdir.[127] İmam Gazzali *İhya'sında* kırk ana konu içerisinden birini cinsi şehvet ile mide şehvetine ayırmıştır.[128]

2.4.Ahlaki Yükümlülüklerin Kaynağı

Ahlaki yükümlülüklerin kaynağı farklı felsefi ve etik teorilere göre değişebilir. Ahlaki yükümlülükler, insanların doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapmalarını, etik

---

[123] Bakara Suresi, 273.

[124] İbn Mace, Zühd 5.

[125] Karaman, *İslam Ahlakında Temel Erdemler,* 214.

[126] İbn Miskeveyh, *Nefs ve Akıl Risalesi,* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022)

[127] Karaman, *İslam Ahlakında Temel Erdemler,* 215.

[128] Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, 5/156.

değerlendirmelerde bulunmalarını ve belirli eylemleri tercih etmelerini sağlayan normatif prensiplerdir. İslam ahlak anlayışında ise ahlaki yükümlülüklerin kaynağı Allah'tır.

İbn Sina, ahlaki yükümlülükleri akıl ve ahlak arasındaki ilişkiye dayandırmıştır. Ona göre, ahlaki değerleri anlamak için akıl kullanılmalıdır. Zira insan aklıyla doğruluk ve adalet gibi evrensel ahlaki ilkeleri anlayabilir.[129] Ayrıca, İbn Sina ahlaki erdemleri insanın iyi bir karaktere sahip olması olarak tanımlamış ve bu erdemlerin geliştirilmesinin kişinin mutluluğunu artıracağını savunmuştur.[130]

Gazzâlî, ahlaki yükümlülüklerin kaynağını Allah'a dayandırmıştır. Ona göre, ahlaki değerler ve yükümlülükler, Allah'ın Kuran ve hadisler aracılığıyla insanlara ilettiği emirlerden gelir. İyi bir Müslüman olmanın yolu, Allah'a itaat etmek ve ahlaki erdemleri geliştirmekten geçer. Gazzâlî ahlaki gelişimin temelinde insanın niyetini ve iç dünyasını düzeltmenin önemini vurgulamıştır.[131]

İbn Rüşd, ahlaki yükümlülükleri akıl ve doğal düzen üzerinden ele almıştır. Ona göre, insan aklı doğru ve yanlışı değerlendirebilir ve ahlaki erdemlerin bir kısmı insan doğasından kaynaklanır. [132] Ayrıca İbn Rüşd, ahlaki ilkelerin felsefi ve dinî düşüncelerin uyumlu bir şekilde birleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.[133]

---

[129] İbn Sina, *Felsefe ve Metafizik*, 77,

[130] Cihan, *İslam Ahlakının Temel İlke ve Değerleri,* 71.

[131] Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, 5/153.

[132] İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 111.

[133] Choudhury, İslam *Ekonomisi ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi*, 137.

İKİNCİ BÖLÜM
İSLAM AHLAKININ İSLAM İKTİSADINA ETKİLERİ

1. İKTİSAT-EKONOMİ

Türkçe'de çeşitli anlamlarda aynı kavramda kullanılan 'ekonomi' ve 'iktisat' kelimeleri, halk dilinde, tutma, tutumluluk, esirgeme anlamlarında kullanılmaktadır. Ekonomi, insanın iktisadi ihtiyaçlarının üretimi, tüketimi, paylaşılması, değişimi ve taşınması konularıyla ilgilenen bir disiplindir. İnsanlar, tarih boyunca iktisadi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sahip oldukları dünya görüşleri ve değer ölçülerine göre çeşitli iktisadi müesseseler kurmuş, sistemler geliştirmiş ve bunların biçimlendirdiği yapılar vasıtasıyla iktisadi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Sistemlerin kurumsal yapısı, egemen olan dünya görüşüne göre oluşturulmuştur. Kurumsal yapı, insanlar arasında iş bölümü ve dayanışmayı ya fertlerin irade ve rızasıyla sağlar ya da zorla sağlar. Her sistem dayandığı dünya görüşüne göre farklı bir sosyal yapı oluşturur. Bu sosyal yapının kurumları, dayandıkları dünya görüşü ve değer ölçülerine göre iktisadi faaliyetleri düzenler ve karşılaşılan sorunlara çözüm üretir.[134]

Ekonominin konvansiyonel anlayışta tarifi şu şekildedir: Bir toplumun, bir ülkenin veya bireylerin kaynaklarını nasıl yönettiğini, bu kaynakları nasıl ürettiğini, dağıttığını, değiş tokuş ettiğini ve tükettiğini inceleyen sosyal bilimlerden biridir. Temel olarak, ekonomi, sınırlı kaynaklarla sonsuz insan ihtiyaçlarını nasıl karşılanacağını anlamaya çalışan bir disiplindir. Aynı zamanda ekonomik kararların analiz edilmesi ve ekonomik politikaların geliştirilmesi için kullanılan bir araştırma ve analiz alanıdır.[135]

Ekonomi, bir dizi teori, model ve yöntem içerir. Sosyal, politik ve psikolojik faktörleri de kapsar. Ayrıca ekonomi, hükümetlerin ekonomik politikalarını şekillendirmesine, işletmelerin stratejilerini belirlemesine ve bireylerin finansal

---

[134] Muhammed Umer Chapra, *Islam and the Economic Challenge* (Washington DC: The Islamic Foundation and The International Institute of Islamic Thought, 1992), 254.

[135] Erdal Muzaffer Ünsal, *Mikro İktisat* (Ankara: İmaj Yayınevi, 2012), 17.

kararlarını vermesine yardımcı olur. Ekonominin tanımıyla alakalı son olarak kaynakların tahsisi, üretim, tüketim ve dağıtımı ile ilgili karmaşık bir insanların arasındaki muamele sistemini inceleyen ve anlamaya çalışan çok çeşitli konuları içeren önemli bir sosyal bilimler dalı olduğu söylenebilir.[136]

Tezin konusu gereği iktisat tarihinden bahsetmeyecek olsak da konvansiyonel iktisatçılar[137] tarihle ilgilenmişlerdir. Fakat onlar genel olarak teorik çalışmalarda tarihten yararlanmak yerine, zaten şekillenmiş bir teoriden hareketle onu açıklamak için tarih alanına başvururlar. Diğer türlü anlatılmaya çalışılırsa, yapılan şey teoriden tarihe gitmek ve tarihi iddiayı iktisat teorisi aracılığıyla anlamak veya açıklamaya çalışmaktır. Bu ise bir noktada mantıklı gelse de ana akım iktisadın savunduğu pek çok tarihi gerçeğin tartışılmasına sebep olmaktadır. Kapitalist ekonomi anlayışının insana en uygun sistem olduğu veya sanayi devrimi öncesinde insanlığın giderek kapitalist

---

[136] Ünsal, *Mikro İktisat*, 18.

[137] Konvansiyonel ekonomi, modern ekonomi biliminin temelleriyle birlikte 18. ve 19. yüzyıllarda gelişmeye başladı. Özellikle Adam Smith'in *Ulusal Servetin Uluslararası Hakkı* (1776) adlı eseri, serbest piyasa ekonomisinin temel prensiplerini ortaya koydu ve bu, konvansiyonel ekonominin erken dönemlerinde önemli bir etki yarattı. Daha sonra, David Ricardo, John Stuart Mill ve diğerleri gibi ekonomistler, serbest piyasa ekonomisinin ve rekabetin önemini vurguladılar. 20. yüzyılda, ekonomi bilimi daha da kuramsallaştı ve matematiksel modellerin ve mikro ve makro ekonomi teorilerinin gelişmesiyle birlikte konvansiyonel ekonomi daha belirgin hale geldi. Ancak, "konvansiyonel ekonomi" terimi belirli bir zamanda değil, daha geniş bir dönemi ifade eder. Özellikle, 20. yüzyıl boyunca gelişen ve değişen ekonomik düşüncelerin ana akımını ifade etmek için kullanılır. Bu ekonomik yaklaşım, temel olarak talep ve arz arasındaki ilişkilere dayanır ve piyasaların genellikle dengede olduğunu ve bu dengeye ulaşmak için piyasa mekanizmalarının etkin bir şekilde çalışacağını savunur. Konvansiyonel ekonomi, özgür piyasa ekonomisi, tüketici ve üretici davranışı üzerine odaklanır ve genellikle bireysel aktörlerin rasyonel olarak hareket ettiği ve kaynakların en iyi şekilde kullanıldığı bir varsayıma dayanır. Bu yaklaşım, genellikle mikro ekonomik teoriler ve makro ekonomik modeller kullanır ve politika önerileri genellikle piyasa mekanizmalarına daha fazla güvenmeye dayanır. (Yüksel Bilgili, *Karşılaştırmalı İktisat Okulları,* (İstanbul: 4T Yayınevi, 2018), 400)

liberal ekonomik sisteme gelişerek yaklaşması fikri ve en sonunda da sanayi devrimi ile kapitalizmin keşfedilmesi gibi fikirler buna örnektir.[138]

Ekonomi, mikro ekonomi ve makro ekonomi olarak iki alt bölümden oluşur. Mikro ekonomide iktisadi mesele ile etkinlik üzerine konuşulur; ne üretilecek, nasıl üretilecek, kimler için üretilecek konuları bunlardan bazılarıdır. Bu bağlamda mikro ekonomi bireylerin, işletmelerin ve endüstrilerin ekonomik kararlarını ve davranışlarını inceler. Bunun yanında makro ekonomide kaynakların tam kullanımı ve ekonomik büyümeyi belirleyen unsurlar üzerinde durulur. Örnek olarak enflasyon, işsizlik, gayri safi milli hasıla, devlet harcamaları veya para arzı gibi kavramlar incelenir. İşin özünde mikro ve makro ekonomide asıl gaye karlılığın maksimize edilmesidir. Aralarındaki fark ise yöntem farkıdır. 1929'daki Büyük Buhran'ın[139] getirdiği devasa işsizlik sorunu ile iktisattaki bu ayrım daha çok netleşmiş ve iki farklı alan olarak iktisat anlayışını ikiye bölmüştür.[140]

Üretim ve iş birliği iki ana ekonomik problemden biridir. Gazzâlî bu faaliyetleri şöyle anlatmaktadır: "Çiftçi tahıl üretir, değirmenci onu una dönüştürür ve fırıncı undan ekmek hazırlar. Tek bir somun ekmek, belki de bin işçinin yardımıyla nihai şeklini alır."[141] Gazzâlî'nin diğer örneği ise iğnedir: "Küçük bir iğne bile kullanışlı olabilmesi için yaklaşık olarak yirmi beş defa, her defasında başka bir işlemle, iğne ustalarının elinden geçer."[142] Bu örneğin bir benzerini 700 yıl kadar sonra Adam Smith iğne fabrikası örneğiyle anlatır. Bu mesele iktisat ilminin araştırdığı iş bölümü veya işin bölüşülmesi, ustalaşma meselesidir. Ayrıca birlik olunmadan bir iğnenin dahi

---

[138] Sabri Orman, Medeniyet Analizinden Meta Metodolojiye İslam Medeniyetinin Teşekkül Sürecinin Analizinden Yeniden Teşekkül Sürecine ve İslami İktisada. Ed. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019), 13.

[139] 1929'da başlayan (etkilerini ancak 1930 yılının sonlarında tam anlamıyla hissettiren) ve 1930'lu yıllar boyunca devam eden ekonomik buhrana verilen isimdir. Buhran, Kuzey Amerika ve Avrupa'yı merkez almasına rağmen, dünyanın geri kalanında da (özellikle de sanayileşmiş ülkelerde) yıkıcı etkiler yaratmıştır. Bilgili, *Karşılaştırmalı İktisat Okulları*, 146.

[140] Ünsal, *Mikro İktisat*, 15.

[141] Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*, 51.

[142] Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*, 51.

üretilemeyeceğinin en güzel örneğidir. İnsanlık tarihi boyunca birlik olunarak nelerin üretilerek icat edildiği malumdur.

Bölüşüm insanoğlunun iki ana ekonomik probleminden diğeridir. Üretimin mi yoksa bölüşümün mü en temel problem olduğuyla ilgili iktisatçılar arasında tartışmalar olmuştur. Bölüşüm iki çeşittir. Üretim süreci sonucunda gerçekleşen bölüşüm fonksiyonel bölüşüm olarak geçmektedir.[143] Diğeri ise kişisel bölüşümdür. İktisatta fonksiyonel bölüşüm, bir ekonominin üretim faktörlerinin (emek, sermaye, toprak ve girişim) toplam üretim değerinden elde ettiği gelirin, bu faktörler arasında nasıl bölüşüldüğünü açıklar. Fonksiyonel bölüşüm, bir ülkedeki gelirin emek, sermaye, toprak ve girişim faktörleri arasında nasıl dağıldığını analiz eder.[144]

Bu bölüşüm genellikle gelir dağılımını inceleyerek gerçekleştirilir. İktisat literatüründe faktör geliri olarak adlandırılan bu bölüşüm, ekonomik katılımcılar arasındaki gelirin nasıl paylaşıldığını belirlemeye odaklanır. Fonksiyonel bölüşüm analizi, genellikle bir ekonominin ne kadar adil veya adaletsiz olduğunu değerlendirmek için kullanılır.[145]

Fonksiyonel bölüşümdeki değişiklikler, ekonomik politikaların ve toplumsal yapıların ekonomik katılımcılar arasındaki gelir dağılımını nasıl etkilediğini anlamak için önemlidir. İktisatçılar, bu tür analizlerle bir ekonominin sağlığı, sürdürülebilirliği ve toplumsal adalet konularında değerlendirmeler yapabilirler.

Ana akım iktisat fonksiyonel bölüşüm meselesine önem vermiş ve üzerinde epeyce durmuştur. Müslüman iktisatçılar ise ikincisi olan kişisel bölüşüm meselesiyle oldukça ilgilenmişlerdir. İktisatta "kişisel bölüşüm" terimi, bir ekonomide bireylerin veya hane halklarının gelirlerinin nasıl dağıldığını ifade eder.[146] Kişisel bölüşüm, bir ekonominin genel geliri içinde bireyler arasındaki gelir dağılımını inceleyerek, bu

---

[143] Islahi, *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*, 53.

[144] Nazım Öztürk, *İktisatta Bölüşüm: Kuram – Politika* (Ankara, Palme Yayıncılık, 2009), 139.

[145] Öztürk, *İktisatta Bölüşüm: Kuram – Politika*, 140.

[146] Öztürk, *İktisatta Bölüşüm: Kuram – Politika*, 145.

gelirin hangi kesimlerin eline geçtiğini ve bireyler arasındaki gelir eşitsizliğini değerlendirir. Emek geliri, işçilerin ücretleri ve maaşları, çalışan bireylerin elde ettiği geliri, sermaye geliri, sermaye sahiplerinin, yani varlık, hisse senedi veya gayrimenkul gibi varlıklara yatırım yapanların elde ettiği geliri, toprak geliri, tarım veya arazi sahiplerinin elde ettiği geliri, girişim geliri, işletme sahipleri ve girişimcilerin, işletmelerinden elde ettikleri kar ve geliri ifade eder.[147]

Kişisel bölüşüm, bir ekonominin sosyal adaletini, gelir eşitsizliğini ve toplumun genel refah düzeyini değerlendirmek için kullanılır. Eşitlik, verimlilik ve sürdürülebilirlik gibi konular, kişisel bölüşüm analizi için de önemli unsurlardır. İktisat politikaları genellikle kişisel bölüşümü etkileyebilir ve vergi politikaları, sosyal yardım programları, eğitim politikaları gibi birçok faktörü içerebilir.[148]

İktisat, özellikle son döneme kadar ahlaki davranışları içinde çokça barındıran bir alandı. Ancak Avrupa'daki sanayi devrimi ile birlikte iktisatta ahlaki özellikler değişti. İktisat bilimi diğer alanlardan ayrışarak hem ahlak ile hem de rasyonellikle ilişkilendirilir hale geldi. Bunun temelinde de iktisat teorisinde insan tanımının ''homo economicus'' şeklinde tanımlanması gelmektedir. Bu isimlendirmenin temelinde insan tasavvurunun tam bilgi sahibi rasyonel insan anlayışı vardır. 'Homo economicus' tüm kararlarında rasyoneldir ve ahlaki değerler, örneğin; paylaşmak, hediye etmek, sadaka ve zekât vermesi vs. beklenmez. Konumuz İslam ahlakının İslam iktisadına etkisi olsa da kapitalizmin doğuşuna sebep olan insan tanımını da bilmek gerekmektedir. Böylece İslam iktisadının günümüze yansımalarını daha net görülecek, ayrıca verilen mücadelenin büyüklüğü de anlaşılacaktır.[149]

---

[147] Öztürk, *İktisatta Bölüşüm: Kuram – Politika*, 155.

[148] Öztürk, *İktisatta Bölüşüm: Kuram – Politika*, 98.

[149] Hakan Kalkavan, "*Ahlak ve İktisat İlişkisi Temelinde İslam Ahlak Değerlerinin İktisadi Davranışa Olan Etkisi*" (Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018), 54.

2. İSLAM İKTİSADI

İslam iktisadı, İslam dini prensiplere ve öğretilerine dayalı bir iktisadi düşünce ve uygulama sistemidir. İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in (sav) söz ve uygulamalarından oluşan hadis rivayetlerinden çıkarılan ilkelere dayanır. Bu ilkelere göre, ekonomik faaliyetlerin, toplumun refahı, adil dağılım ve insan hakları gibi İslami değerlerle uyumlu olması gerektiği vurgulanır.

İslam iktisadında, helal ve haram kavramları önemlidir. İslam iktisadında yapılan ekonomik faaliyetlerin helal ve ahlak kurallarına uygun olması gereklidir. Ayrıca İslam iktisadında, gelir ve servetin adil bir şekilde dağıtılması vurgulanır. Fakirlerin, yetimlerin ve muhtaçların korunması ve desteklenmesi emredilir. Zenginlerin zekât vermesi zorunluyken zengin veya fakir toplumun her ferdinin toplumda daha zor durumda olanlara sadaka vermesi ve yardım etmesi sürekli tavsiye edilir. Bu sayede toplumda sosyal adalet sağlanarak mülkiyette fertler arasında ciddi farkların oluşması engellenmek istenmiştir.

İslam iktisadında riba haram kabul edilir. Bu nedenle, faizsiz finans sistemleri geliştirilmiştir. Faizi alanın, verenin ve hesaplayanın büyük bir azaba uğrayacağı ve hepsinin bir olduğu Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinde geçmektedir. Ayrıca faizin yasaklanması ile paranın üretime nakledilmesi istenmiş olup, toplumun refahının artırılması amaçlanmıştır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere İslam iktisadı Kur'an ve sünnet ilkelerine dayanır. İnsan ve toplumların değişmez özelliklerine bağlı olan bu ilkeler, Kur'an ve sünnetin ruhuna uygun olarak değişik şekillerde yorumlanabilmiştir. Aile, miras, kamu menfaatiyle sınırlı ferdi mülkiyet, zekât, israf, riba ve devletin iktisadi işlevi gibi hususların ana hatları İslam iktisadı ilkeleriyle tespit edilmiştir. Kul hakkına dayanan İslam iktisadı, israfın bertaraf edilmesi, iktisadi bağımsızlığın sağlanması, mülkiyetin yaygınlaştırılması, içtimai adalet, güvenlik ve refah şeklinde özetlenebilir.[150]

[150] Ahmet Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), 64.

Bugün İslam ülkelerinde ekonomi batının ortaya koyduğu iktisadi modellerin kopyalanmasıyla uygulanmaktadır. Bu ise İslam coğrafyasındaki insanların sosyal alanda kendi geçmişlerinden koparak batılılaşmasına sebep olmaktadır. Batı ekonomisinde hedef serveti arttırmak iken İslam ekonomisinde hedef ilk önce insandır. Servet İslam iktisadının konularından birisidir ancak temel konusu değildir. Batıdaki ekonomik mantığın zıddına, İslami ekonomi anlayışı insanı, kendisi ve başkaları için felaha ve adalete ulaşması doğrultusunda karar vermeye zorlar.[151]

Sezai Karakoç (ö. 2021) konuyla alakalı şu şekilde beyanda bulunmuştur: "İslam toplumu geçmiş yüzyılda birkaç iktisadi doktrini seçmeye zorlanmıştır. Günümüzde ise tek bir doktrini kabul etmeye zorlanmaktadır. İslam toplumunda kendine mahsus bir iktisadi yapı oluşmuştur. Bunun ana çizgileri yakalanıp, İslam toplumunun iktisadi yapısının orijinalliği kabul edilmedikçe, bu ülkelerin ekonomisi üzerine yapılan incelemeler aldatıcı analojiler olmaktan öteye geçemez. İslam batı medeniyetinden ayrı bir medeniyet olarak ele alınmadıkça gerçeğine varılamayacak bir realitedir."[152]

Değişen iktisadi şartlar ile İslam iktisadı da esneklik gösterir. İslam iktisadının birincil kaynağı olan Kur'an ve sünnet belli şartlar ile yorumlanabilir ve kıyas edilebilir. Bu işlem İslami ilimlere vakıf, yeterli olan kişilerce yapılır. Örneğin günümüzde sigortacılık veya paranın değer kaybı gibi meseleler yetkin kişilerce değerlendirilip İslam'ın ışığında yorumlanmaktadır. Böylece İslam, son yüzyılda değişen iktisadi şartlar karşısında Müslümanlara sınırlarını bildirecektir. Mecelle'nin 39. maddesinde şöyle geçer: "Ezmânın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz." (Zamanın değişmesi ile hükümlerin de değişeceği inkâr edilemez).

İslam doktrini; özel mülkiyeti ilke olarak savunan kapitalizmle de toplumsal mülkiyeti ilke olarak savunan sosyalizmle de asla bağdaşmamaktadır. İslam doktrini

---

[151] Sabahattin Zaim, *İnsan İslam Ekonomi* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1992), 53.

[152] Sezai Karakoç, *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü* (İstanbul: Diriliş Yayınları, 2012), 8.

karma mülkiyet sistemini ilke olarak kabul etmektedir. İslamiyet; bireysel mülkiyeti, toplumsal mülkiyeti ve devlet mülkiyetini kabul etmektedir.[153]

İslam iktisadında devletin rolü denetim şeklindedir. Adam Smith'in söylediği 'laissez faire, laissez passer' (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) sözünden esinlenerek kapitalizmdeki gibi salt liberal anlayış yoktur. Diğer taraftan sosyalist doktrindeki gibi de özel mülkiyetin yok sayıldığı bir sistem de değildir. İslam iktisadı bu iki sistemin ortasındadır ve devlet mekanizması İslam iktisadında, her şeye karışan ya da hiçbir şeye karışmayan şeklinde değil kontrol eden, denetleyen konumundadır. Kapitalist iktisat nizamında devletin işlevi ile alakalı tartışmalar olmuştur. Özellikle John Maynard Keynes (ö. 1946), Joseph Stiglitz, Milton Friedman (ö. 2006) gibi iktisatçılar devletin müdahale etmesi veya denetlemesi gerektiğini söylemişlerdir.[154] Aslında aradıkları devlet mekanizması İslam iktisadının devlete yüklediği iktisadi görevdir.

İslam iktisadında toplum çıkarları şahsi çıkarlardan üstün tutulmuştur. Bundan dolayı İslam iktisadı sosyal adalete önem vermiş ve toplumun refahı ön plana atılmıştır. İslam'a göre devlet de ekonomi de insan içindir. Diğer taraftan konvansiyonel kapitalist iktisadi anlayışta insan ekonomi içindir.

İslam iktisadında emek temel değer kaynağı ve üretim faktörü olup kutsal kabul edilir.[155] Bundan dolayı işçi kavramı kapitalizmden farklı ve daha değerlidir. Emeksiz kazanç asgari seviyede tutulmuştur. İslam iktisadında kazançta ya emek aranır ya da risk aranır. Emeksiz ve risksiz bir kazanç faiz muamelesi görmektedir. Faizli sistemlerde toplumun bir kesiminin faiz yükünden dolayı perişan olması sayesinde emeksiz ve risksiz kazanç sağlayan mudiler bulunur. İslam ise bu adaletsizliği peşinen faiz yasağı ile engellemiş ve paranın emekle veya risk alarak kazanılmasını emretmiştir. Bunun sayesinde İslam iktisadında spekülasyona ve manipülasyona

---

[153] Temel Hazıroğlu, *Katılım Ekonomisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 145.

[154] Niall Kishtainy, *Ekonominin Kısa Tarihi,* trc, Abdullah Yılmaz (İstanbul: Alfa Basım, 2018), 149.

[155] Necm Suresi, 53/39.

rastlanmaz. Kapitalizmdeki gibi birilerinin kaybı birilerinin zenginleşmesine sebep olmadığı için herkesin emeğini kullanarak veya risk içeren bir ticaret yaparak kazanç sağlaması istendiği için toplumda da sosyal adalet sağlanır.[156]

İlk kez müstakil olarak İslam iktisadı çalışmaları 20. yüzyılın ortalarında II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda yapılmıştır. M. 1000'de vefat eden Muhammed b. Ahmed Makdisi ve M. 1328 yılında vefat eden İbn Teymiyye gibi alimler İslam'ın iktisadi ve sosyal yönü üzerine ciddi değerlendirmeler yapmışlar.[157] 19. yüzyılda batılı ekonomistlerin yeni keşfettikleri bazı meseleleri bu iki ilim adamı ve anmadığımız pek çok Müslüman ilim adamı yaşadıkları dönemde keşfetmiş ve söylemiştir. Buna rağmen bizim İslam iktisadından kastımız ıstılah olarak diğer ilimlerden bağımsız şekliyle değerlendirilmesi 20. yüzyılın ortalarına dek gelmektedir. İlk çalışmaları Hindistan alt kıtasında, Mısır ve Arabistan'daki Müslümanlar yapmışlardır. Daha sonrasında bu çalışmalar İslami bankacılık çalışmaları ile paralel şekilde Arap coğrafyasında yayılmıştır.

Batı fikri gelişimi esnasında ilimleri müstakil hale getirerek birbirinden ayırmıştır. İslam fikriyatında ise ilimler birbirinden ayrı değil birliktedir. İlimler müstakil olarak bir anlam ifade etmezken birlikte bir anlam ifade ederler. Bundan dolayıdır ki Müslüman ilim adamları sadece bir alanda değil birden fazla alanda uzmanlaşmışlardır. Örneğin yukarıda bahsedilenlerden İbn Teymiyye dini ilimlerde müctehit seviyesindedir bununla beraber iktisat ve mantık gibi alanlarda da pek çok eser yazmıştır.[158] Makdisi ise ekonomiyle ilgilendiği gibi asıl alanı coğrafya ilmidir.[159] Gazzâlî edebiyat, fıkıh, kelâm, felsefe, mantık ile uğraşmıştır.[160] Fârâbî İslam

---

[156] Abdullah Mesud Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Beta Basım, 2019), 156.

[157] Choudhury, İslam *Ekonomisi ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi*, 144.

[158] Ferhat Koca, "Takıyyüddin İbn Teymiyye," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 1999), 20/413.

[159] Marına Tolmacheva, "Muhammed b. Ahmed Makdisî," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/431.

[160] Mustafa Çağırıcı, "Gazzâlî," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 1996), 13/531.

felsefesiyle uğraşırken aynı zamanda tıpla da uğraşmıştır.[161] Bundan dolayı İslam iktisadı adı altında müstakil olarak son yüzyıla kadar bir çalışma yapılmamıştır.

İslam iktisadının uygulama ortamı ibadetlerin bile ticaret haline gelmesi değil, aksine ticaretin ibadet vasfı kazanabileceği bir ortamdır.[162] İnsanın kazancını İslam'ın belirlediği helal yollarla kazanması gerekmektedir. Bu noktada yapılan ticarette haram yollarla değil helal yollarla yapıldığında İslam dininde bu bir ibadettir. Ayrıca İslam dininde dünya hayatı ebedi yaşama hazırlık yeridir. Bundan dolayı da sadece kişinin kendi içindeki inancı ve ibadetleri değil toplum içerisinde, kişinin karşısındaki insanlara yaptığı her muamele ebedi hayatın akıbetini etkileyen amellerdir. İslam dininde maddiyatı, işi, kazancı, ticareti pergelin sabit tarafı haline getirmek nasıl yanlış ise maddi hayattan kaçıp geçimini sağlamamak, insanlara muhtaç olmak da haddi aşmaktır. Yani İslam dinine mensup kişilerden istenen maddeye esir olmaması diğer taraftan da maddeyi hizmet şuuruyla çalıştırıp insanlara faydalı olmasıdır. Bu vesileyle Allah'ın rızasını kazanmasıdır. İslam, mensubu olduğu insanlara emrettiği bu yaşam tarzı ile İslam iktisadı direkt muhataptır. İslam iktisadının alanı sadece bankacılık, sigortacılık, murabaha vs. değildir. İslam iktisadı arkasındaki bu inanç kaideleriyle tüm insanlığa hitap edebilen bir yapıya sahip olup adil bir düzenin oluşturulması için olmazsa olmazdır.

3. İKTİSAT VE AHLAK

İş ahlakı genel olarak toplumun genel kabulüne ve normlarına göre işletme içerisinde hareket edilmesidir.[163] Bu tanımdan hareketle insan yaşadığı toplumun kültüründen ve ahlaki değerlerden tamamen ayrı olarak değerlendirilemez. Ne kadar ekonomik faaliyetler, pozitif iktisat yöntemleri ile manevi öğelerin tesirini yok sayarak incelenmeye çalışılsa da insan eylemleri, içinde yaşadığı toplumdan, inandığı dinden ve sahip olduğu ahlaki değerlerden tesirsiz ve bağımsız olarak ele alınamaz.

---

[161] Mahmut Kaya, "Fârâbî," *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 1995), 12/162.

[162] Ahmet Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş*, 81.

[163] Şahin, "*Dini Açıdan İş Ahlakı: İnancın İş Ahlakının Sürdürülebilirliğine Katkısı Üzerine",* 447.

Dolayısıyla ahlaki değerler ekonomik faaliyet ve iktisadi davranışların biçimine ve muhtevasına etki eder. [164]

Ahlaklı olmak kısaca davranışlarda kendinin haricindekilerin iyiliğini ve çıkarlarını gözetmektir. İnsan kendi çıkarlarını gözetmeye eğilimlidir. Başkalarının çıkarlarını gözetmek veya umursamamak/bencil davranmak ise ahlaki seviyenin göstergesidir. Mesele ekonomiye veya çıkarlara geldiğinde başkalarının çıkarlarını da gözetmek ya menfaatsiz kendiliğinden gerçekleşir ya da yapılan iyiliğin karşılığı beklenerek menfaatçi olarak gerçekleşir.

İnsanlar toplu şekilde yaşadıkları için ahlak yani başkalarının çıkarlarını da gözetme alışkanlığı elzem hale gelmektedir. İnsanlar bir toplumda sadece bencil davranışlar ile yaşarlar ise çatışmalar çoğalır ve toplum parçalanır. Bireylerin kendilerine has yaptıkları iyi veya kötü davranışlar da bireyin ahlaklı veya ahlaksız davranışlarından öteye gitmez. Toplumda oturmuş davranışlar ahlakı ifade eder.

18. yüzyılda İskoç toplumu değişen ekonomik yapı ve üretim sistemleri sebebiyle ahlaki yapıdan uzaklaşmıştı. İskoç Aydınlanması denen bu dönemde belli fikir adamları buna itiraz etmiş ve ahlaki teoriler ortaya koymuşlardı. Ancak ortaya koyulan fikirler ahlakiliği savunsa da aslında modern toplumun temellendirilmesi için önemli bir zemin inşa etmiştir. Bu düşüncenin özellikle geleneksel düşünce karşısında kendisini temellendirmekte sıkıntılar yaşayan yeni burjuva toplumunun üretkenlik ve verimliliğe, fayda ve hazza dayalı sosyal düzeni açıklamada ve buna ahlaki bir mahiyet kazandırmada ciddi bir katkısı olmuştur. Netice itibariyle Batı fikriyatının oluşumunda ilk dönemlerde ahlakın varlığı ve zaruretiyle alakalı yapılan itirazlar burjuvanın ekmeğine yağ sürmüştür. Bu itirazlar oluşturulan ahlaki olmayan, bencil ve çıkarcı iktisat anlayışının büyüyerek önündeki engelleri kaldırmasına sebep olmuştur. [165]

---

[164] Sabri Ülgener "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri". *İktisat Fakültesi Mecmuası* 2, sy. (2012).

[165] Lütfi Sunar, *"Kapitalizmin Ahlakı" Modern Ekonominin Zihniyet Çerçevesi,* Ed. Musa Kazım Arıcan, Muhammed Enes Kala, Yunus Emre Aydınbaş (Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2018), 197.

İktisat ile ahlaki davranışların birbirinden uzaklaştırıldığı ve bağımsızlaştırıldığı konvansiyonel iktisat teorisinde insan rasyonel kabul edilirken aynı zamanda insanın istekleri sınırsız ve kaynaklar ise sınırlı kabul edilir. Bu şartlar altında da insanın rasyonel olarak en uygun iktisadi seçeneği seçerek amacına ulaşması beklenir. Bu yolla da rasyonel insan çıkarlarını maksimize etmeye çalışır. Konvansiyonel iktisat teorisiyle beraber halen devam eden bu düşünce insanı sadece rasyonel davranan, duygudan uzak olup sadece maddiyat için uğraşan bir yaratık olarak tanımlamaktadır. Bu tanım ile insanlardan, Darwinist teori gereği doğal seçilim ile kuvvetli olanların hayatta kalıp zayıf olanların ölmelerinin normal ve olağan karşılaması, merhamet göstermemesi ve sadece çıkarlarını gözetmesi beklenmektedir. Özet olarak rasyonel insan maddeci ve çıkarcı yapısıyla ahlaki değerlerden uzak hareket eder.

Batı kültürünün bu tanımı ve devamındaki kabulleri insanın gerçek yapısından uzaktır. İnsan bazen kendi çıkarlarını gözetirken bazen de toplumun çıkarlarına göre hareket eder. Bu yüzden kişisel çıkarların insanların ekonomik tercihlerinde esas belirleyici konumunda olduğunu öne sürmek sorunludur. Bundan dolayı insanın iktisadi tercihlerini ahlaktan ayırmak imkansızdır. İnsan toplum içinde yaşamaya ve toplumla bağ kurmaya muhtaçtır. İnsanlarla etkileşim içinde olması sebebiyle ekonomik etkileşimlerinde de içinde bulunduğu toplumun değerlerine saygı duymak zorunda hisseder. Türkiye'de alkol kullanan insanların taşıdığı alkolü siyah poşete koymaları veya gazeteye sarmaları buna örnek gösterilebilir. İşte bu, dinin emrinden bağımsız olarak toplumun değerlerine ve örfüne saygı duymaktan kaynaklanan davranış şeklidir.

Birey için ahlakla ve dinle olan çıkarları bireyin tercihlerini belirler. Eğer ahlaki değerleri ile çıkarları örtüşüyorsa yapacağı tercihte zorlanmayacaktır. Ancak değerleri ile çıkarları çatışıyorsa yapılan tercih bireyin kişiliğine ve yaşam tarzına bağlıdır. Eğer kişi değerlerine ve inancına önem veren bir kişilikteyse, çıkarlarını geriye atması beklenir. Ancak değerleri zayıf olan, ahlaki kurallara az önem veren bir kişilikteyse, çıkarına en uygun olana göre hareket etmesi beklenir. Bu basit denklem bireyin

topluma karıştığı durumda çok daha karmaşık bir hal almakta ve hiç kimsenin salt beyaz veya salt siyah olmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu noktada ise yukarıda bahsedildiği gibi devreye ahlaki kuralların yanında veya önünde hukuk kuralları gelmektedir. Böylece toplum çıkarlarını değil kendi çıkarlarını önceleyen bireylerin davranışlarından korunmaya çalışılır.[166]

Yukarıda bahsedilen gerçekler ve örneklerle iki yüzyıldan fazla bir süredir devam eden konvansiyonel ekonominin kabul ettiği ‘‘homo economicus’’ tanımının gerçek hayatta bulunan insan davranışlarını tanımlamada yetersiz kaldığı ortadadır.[167] Rasyonelliği insanın bencil oluşuna bağlamak günümüz iktisat biliminin en büyük hatalarından birisidir. İnsan mantıklı olduğu kadar duygusaldır ve bencil olmak zorunda değildir. Ayrıca bencil insanın topluma ve toplumsal değerlere bir faydası olmayacağı da aşikardır.

Geleneksel toplumlarda çalışmak, en alt seviyesinden en üst seviyesine kadar her aşamasında, kişinin manevi gelişimi için bir araçtır. Ancak batı toplumları çalışmanın doğasını değiştirerek maneviyatla bağını kopartmıştır. Modernleşme süreciyle iş ile kişilik arasındaki bağ koparılarak çalışma tamamıyla maddi bir faaliyet haline getirilmiştir. Çalışmaktan beklenilen, kişiliğin bu maddi sonuçlara yaklaşmasıdır. Modern toplumlarda bu maddi sonucun ölçütü çalışma karşısında elde edilen gelirdir.[168]

Kapitalist ekonominin fikir babası olarak kabul edilen Adam Smith on dört yaşında Glasgow Üniversitesi'nde ahlak felsefesi konusunda eğitim görmeye başlamış bir ahlak felsefecisidir. Smith ekonomik özgürlük ve serbest piyasa ekonomisi savunmuştur. Ancak Smith aynı zamanda ahlaki değerlerin ekonomik aktiviteleri yönlendirmesi gerektiğini ve bireylerin kendi çıkarlarının yanı sıra toplumun genel

---

[166] Kalkavan, “Ahlak ve İktisat İlişkisi Temelinde İslam Ahlak Değerlerinin İktisadi Davranışa Olan Etkisi”, 35.

[167] Ömer Demir, *Ahlak ve Ekonomi* (İstanbul: İktisat Yayınları, 2020) 58.

[168] Aydın Başbuğ, İş *ve Maneviyat, Çalışma Ahlakı Üzerine Bir Çalışma* (Ankara: Binyıl Yay., 2012), 17.

refahına da katkıda bulunmaları gerektiğini vurgulamıştır.[169] Nobel ödüllü ekonomist Amartya Sen ise, ahlaki değerlerin ekonomik politikalara dahil edilmesi gerektiğini savunur. Ona göre, ekonomik kalkınma sadece gelir artışıyla değil, aynı zamanda insanların yaşam kalitesi, eğitim, sağlık ve özgürlük gibi ahlaki değerlerle de ölçülmelidir.[170]

Konvansiyonel ekonomi bencil insan fikrine doğru dönüşmüş olmasına rağmen kurucusu Smith ile ahlak felsefesine bağlılığı bulunmaktadır. Sonraki dönemlerde ise ekonomistlerden çoğu ‘‘Homo economicus’’ yani rasyonel insan fikrini ve ahlaktan uzak ekonomi fikrini tamamen kabul etmiş olsalar da bazı iktisatçılar[171] zamanla bu durumu eleştirmişler ve ahlaka vurgu yapmışlardır. Özellikle 20. yüzyılda gelişen üretim ile insana değer verilir olmuştur. İnsanın sadece ‘kişisel çıkarını maksimize etmek isteyen’ şeklinde değerlendirmenin eksik olduğu anlaşılmıştır. Tabi insan yapısı itibariyle bencil olabilmektedir. Allah Resulü döneminde ve sonraki İslam tarihi dönemlerinde insan yapısı değişmemiş sadece eğitilmiştir. İslam Peygamberi Medine’deyken tüccarların şehre girmeden kervanları satın alıp pazarda istedikleri fiyata satmak istemeleri gibi örneklerden bahsedilen insani özellikleri görmek mümkündür. Peygamber (sav) ise bu davranışı yasaklayarak eğitimine devam etmiştir. O dönemde bile insanlar bencil olabilmektedir. Ancak asıl mesele insanın bencilliğinin bir ekonomik teoride temel kabul edilmesidir. İnsan duygusal bir yaratıktır ve davranışlarının kaynağı sadece bencillik olamaz, bununla beraber dinden, toplumdan veya aileden etkilenmektedir. Bu sebeple sadece rasyonel davranan bireylerin olduğu toplumlar üretmek, kanaatimize göre sadece hayalde kalmak zorunda olan bir senaryodur. Sürekli olarak kendi çıkarlarını öteleyerek toplumun çıkarlarını önceleyen bireyler bile yeri geldiğinde beklenen ahlaki olgunluğu gösteremeyebilir ve bencilleşebilir. Bize göre olayın diğer tarafından bakıldığında ise rasyonelliğin yayıldığı şehirlerde, şehrin ön yüzünde refah görünürken, arka taraflarında gettolar ve sokakta yaşayan insan topluluklarını görmek mümkündür.

---

[169] Adam Smith, *Ulusların Zenginliği,* trc, Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1997).

[170] Amartya Sen, *Etik ve Ekonomi*, trc, Ali Süha (İstanbul: Doğan Kitap, 2003).

[171] Amartya Sen, Joseph Stiglitz, John Rawls gibi ana akım iktisadın içindeki bazı iktisatçılar.

4. İSLAM AHLAKININ İSLAM İKTİSADINI EN ÇOK ETKİLEDİĞİ KONULAR

İktisat, alternatif kullanım alanlarına sahip kıt kaynaklar ile amaçlar arasındaki ilişkiyi inceleyen bir bilim dalıdır. İktisat bilimi, insanların çeşitli malları üretmek ve bunları tüketmek için, toplumun tüm üyelerine dağıtmaya yönelik kıt ya da sınırlı üretim kaynaklarını ne şekilde kullandıklarını kapsar. İslam iktisadı ise İslam'ın emirleri ve yasaklarına dikkat ederek bir ekonomik sistem ortaya çıkartır. Bu sistem içerisinde ise ahlakın önemi oldukça fazladır. İslam dairesinin belirlediği ahlak ilminin iktisadi mevzuları özellikle de İslam iktisadına ait mevzuları nasıl etkilediğini bu başlık altında, başlıklar halinde inceleyeceğiz. Konumuzun altındaki başlıkların bir önem sıralaması yoktur ve rasgele konumlandırılmışlarıdır.

4.1. Refah

Günümüz iktisadi düzeninde olduğu gibi İslam iktisadında da belli amaçlara ulaşma gayesi vardır ve bu amaçların bazıları tüm iktisat doktrinlerinde aynıdır. "Halkın refaha ermesi ve iktisadi olarak özgürleşip rahat bir yaşam sürmeleri de tüm iktisadi sistemlerin ortak gayesidir" denilebilir. Refah, toplumu oluşturan bireylerin hayat düzeyleri, mutlulukları ve memnuniyetleri şeklinde tanımlanabilir. İçeriğinde sağlık hizmetleri, barınma, ulusal savunma, enerji ihtiyacının karşılanabilmesi, alım gücü gibi farklı meseleleri barındırmaktadır. Refah, bireylerin veya toplumun yaşam kalitesi, iyi hissetme düzeyi ve genel olarak iyi durumda olma hali olarak tanımlanabilir. Bu kavram, maddi ve manevi ihtiyaçların karşılanması, sağlık, eğitim, güvenlik, özgürlük, sosyal ilişkiler ve çevresel faktörler gibi bir dizi unsuru içerebilir. Refah, sadece ekonomik durumu değil, aynı zamanda insanların fiziksel, zihinsel ve duygusal iyilik hallerini de içerir.

Bireysel refahın toplumsal oluşumuna sosyal refah denilmektedir. Sosyal refaha bireysel refah aracılığıyla erişilebilmektedir ve bireylerin refaha ermeleri sayesinde sosyal refah ortaya çıkar. Bunun sebebi ise sosyal refaha toplumdaki bireylerin tek tek hepsinin mutluluğa ve huzura ermesinin toplamına denk

gelmektedir.[172] Bu anlamda refah, İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde mutluluk ve adaletle ilgilidir. Belli düzeyde refaha ulaşan toplumlarda maddi kaygının kaybolmasıyla insanın mutlu olması kolaylaşır. Aynı şekilde refahın toplumdaki her ferde adil dağıtılmasıyla ancak adaletten söz edilebilir.

Eski Yunan bilgini Aristo her sanatın ve bilimin farklı amaçlarının olduğunu söyler. Örneğin doktorluğun amacı sağlıklı olmak, askerliğin amacı zafere ulaşmak, iktisadın amacı ise refaha ermektir. Bütün alanların ortak amacı ise iyiye ermektir. Peki iyiliğin manası nedir? Bu sorunun muhatabı olanlar aynı cevabı verecektir: mutlu olmak. Peki mutluluk nedir? Şüphesiz herkesin mutluluktan anladığı şey farklıdır. Hasta için mutluluğun yolu sıhhat bulmakken, fakir için kazanç sağlayıp zengin olmak olabilir. Tüm bunların kaynağını ve özünü araştıran Aristo, zenginlik ve zaferin mutluluk olmadığını bunların ancak iyilik için araç olduğunu belirtir.[173]

İşte bu mutluluğa giden yolda iktisat ilminin ve tüm iktisadi doktrinlerin ilgilendiği konulardan belki de ilki refahtır. İslam'ın iktisadi yapısı içerisinde de zekât gibi emirlerin maksadı toplum olarak beraberce belli bir refah seviyesine ulaşmaktır. Ancak tüm bunlara rağmen "İslam iktisadi yapısının en önemli konusu refahtır" denilemez. Refah, herkes için farklı olabilir; çünkü her bireyin değerleri, hedefleri ve yaşam koşulları farklıdır. Ancak genel olarak refah, insanların yaşamdan tatmin olmalarını, potansiyellerini gerçekleştirmelerini ve olumlu bir yaşam deneyimi yaşamalarını ifade eder. Bu anlamda insanların refah anlayışını etkileyen kültürel, sosyal, ekonomik ve kişisel faktörler vardır. Farklı toplumlardaki bireyler arasında refahın nasıl değerlendirildiği konusunda farklı görüşler ve öncelikler olabilir.

Birçok insan için ekonomik durum refahın temel bir göstergesidir. İyi bir yaşam standardı sağlayabilmek, temel ihtiyaçlarını karşılamak ve gerektiğinde lüks harcamalar yapabilmek birçok kişi için refahın önemli bir parçasıdır. Sağlıklı olmak ve

---

[172] Faruk Taşçı, *Sosyal Politika Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018), 63.

[173] Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2020), 78.

kendini iyi hissetmek de insanların refahlarını etkileyen önemli faktörlerdir. Fiziksel ve zihinsel sağlık, genel yaşam kalitesini belirleyen unsurlardır. Diğer taraftan eğitim, bireylerin bilgi ve becerilerini arttırmasına yardımcı olur. İnsanlar genellikle eğitim ve kişisel gelişim fırsatlarına sahip olmayı, kariyer olanaklarını genişletmeyi ve zihinsel olarak büyümeyi refahın bir parçası olarak görürler. Bu faktörler içinde günümüzde insanların mutluluğunu etkileyen en önemli etken belki de sosyal ilişkilerdir. Aile, arkadaşlar ve diğer sosyal bağlar, destek, aidiyet hissi ve mutluluk sağlar. Bunların yanında doğal çevre ve sürdürülebilirlik, bazı insanlar için refahın önemli bir yönünü oluşturabilir. Temiz bir çevrede yaşamak, gelecek nesiller için sürdürülebilir bir dünya bırakmak gibi faktörler, bazı bireyler için büyük önem taşır. Toplum içindeki gelir eşitsizliği ve sosyal adalet de bazı insanların refah anlayışında kritik bir rol oynar. Birçok insan, adil bir toplumda yaşamanın ve herkesin temel ihtiyaçlarının karşılanmasının refahın bir parçası olduğunu düşünür. Globalleşen dünyada yalnızlaşan insanlar için en önemli refah göstergelerinden bir diğeri de her bireyin kişisel amaçları, tutkuları ve hedefleridir. Birçok insanın refah anlayışı içerisinde kendi potansiyelini gerçekleştirmek, hayatta anlam bulmak ve kişisel hedeflere ulaşmak yer alır.

Her insanın refahını belirleyen unsurlar kişisel deneyimlere, kültürel değerlere ve yaşam koşullarına göre değişebilir. Ancak refahın kaynağı maddi olduğu kadar manevi ihtiyaçların da tatmin edilmesine bağlıdır. İnsanlar gerçek mutluluğa erdiklerini hedeflerini gerçekleştirip refaha erdiklerini zannetseler de mutlu olamamaktadırlar. Bunun sebepleri ise genel olarak inanç meselesidir, özelde ise ahlaki kaidelerin uygulanması veya ahlakilik ile muhatap olamamaktadır. [174]

Yukarıda bahsedilen refahın sebeplerinin bir kısmını özellikle de manevi sebeplerini, ahlakilik ve ekonomi özelinde daha geniş değerlendireceğiz. Mutluluk refahın en önemli manevi sebebidir. Bu ihtiyacın karşılanması için belli bir gelir seviyesine ihtiyaç duyulurken aynı zamanda diğer insani duyguların tatminini de

[174] Muhammed Umer Chapra, *İslam İktisadında Ahlak ve Adalet* (İstanbul: İsifam – TKBB, 2018), 63.

zorunlu kılar. Bu duyguların tatmin edilmesi ise genellikle toplumun dini örgüsü içindeki ahlak varlığına bağlıdır. Toplumun ahlakı eğer bireylerin eşit, haysiyetli ve saygılı olmasına, adalete ve sosyal uyuma sebep oluyorsa mutlu olunmaktadır. Mesela çalışma ortamında bir personele saygılı davranılmadığında, bu çalışanın duyguları zarar görecek, ailesine yansıtması durumunda ailevi bağları zayıflayacaktır. Böyle bir örnekte refahtan söz etmek mümkün değildir. Bundan dolayı toplumun ahlaki seviyesinden ve bu ahlaki seviyenin çalışma ortamında yani iktisadi değerler içerisinde olmaması refahı engelleyen sebeplerin başında gelmektedir.

İslam'a göre hayatın içerisinde dünyevi uğraşlar vardır ve olmalıdır; ancak asıl gaye ruhi ihtiyaçlardır. Her şey madde değildir ve madde için değildir. İslam'ın insanlara sunduğu bu yapı içerisinde insanlığın refahını sağlayacak hükümler vardır ve hepsi de manevi ölçülerle kuşatılmıştır. Örneğin Kur'an, toplumun refah seviyesinin iyileştirilmesi, herkese fırsat eşitliği sağlanması, mülkiyet hakkının ve diğer haklarının verilmesi, servetin dağılımının denge sağlanması için ılımlı, esnek bir iktisadi hükümler külliyatı getirmiştir. Ama bunlar diğer iktisadi doktrinler gibi sadece maddi bir niteliğe sahip değildir.[175]

Ekonomik ve içtimai hayatta ahlaki ilkelerin uygulanması ve bu ilkelerin oturması için dünya görüşünün manevi olması gerekmektedir. Eğer toplum dünyanın kendi kendine var olduğuna inanır ve temel olarak bir dini inanca sahip olmazsa insanların Yüce bir Varlığın önünde sorumlu olmadıkları inancı ortaya çıkar. Bunun sonucunda da insanlar bencilleşerek hayatı dünyayla sınırlı sayarlar. Kişisel çıkarlar sürekli öncelikli hale gelir ve güçlü olan sürekli hayatta kalırken zayıf olanın ölmesi normal görülür. Servetin sadece kişinin kendi gayreti ile elde ettiği fikri bir toplumda otururşa ahlaki anlamda yardımlaşma beklenmez. Zayıf olanın kabahati servet elde edememe beceriksizliğinden meydana geldiği zannedilir.

İslam Müslümanlara dünya nimetlerinden faydalanmayı emrederken bunun asıl gaye olmamasını da emreder. Bunun yanında İslam Müslümanların diğer insanlar

---

[175] Mehmet Salih Geçit, *Ekonomi ve İnanç* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 172.

üzerine hakimiyet kurmalarını emretmiştir.[176] Bu vesileyle İslam sayesinde bilimsel gelişmelerde ve teknolojide Müslümanların gelişmesi gerekmektedir. Geçmiş zamanlarda Müslüman toplum bunu başarmıştır. Bu kutsal amaç ile Müslüman halk yüksek kazançlar elde ederek düzgün bir ekonomik ortamda yaşama imkanına ermiştir. Eğer Müslümanlar İslam ile bu kutsal hedeflere ulaşamaz veya boşa verirlerse refahın zıddı olan yoksulluk, işsizlik, dilencilik, hırsızlık, fuhuş gibi reziletler başlar.

Bu dünya görüşü tam tersi olarak Yüce Yaratıcı'yı tanır ve sorumlu hissederse de evvela bireysel anlamda sonra da toplumsal anlamda ahlaki ilkeler benimsenir. Bu bilinç ve inanç sayesinde birey servetin evvela Yüce Yaratıcı'nın verdiğine, akabinde bu servetin gayreti vesilesiyle kazanıldığına inanır. Sorumlu olan birey topluma ahlaklı davranmak zorunda hisseder. Böylece gelir adaletsizliği de ortadan kalkar ve refah topluma yayılır.

4.2. Dürüstlük, Doğruluk ve Sözünde Durma

İslam'da doğruluk yalnızca sözünde durmak değildir. Aynı zamanda doğruluk hayatının her anında doğru olanı yapmaktır. Konumuzla alakalı olarak da alışverişte yani ölçü ve tartıda doğru olmaktır. İslam ne iş olursa olsun işin gereği gibi yapılmasından yanadır.[177] Bu anlamda dürüstlük, İslam ahlak düşüncesi ile ilgili yukarıda saydığımız maddeler içerisinde doğruluk ile güvenilirlik, erdem ve nefisle alakalıdır. Dürüstlük, doğruluk ve güvenilirlik maddesinin pratikteki karşılığıdır. Erdem Allah'ın hoşnutluğunu kazandıran değerli nitelikler ve meziyetler olduğuna göre dürüstlük en büyük erdemlerden birisidir. İnsan nefsinin zayıf ve günahkâr yönleriyle

---

[176] "Onlara karşı gücünüzün yettiğince kuvvet ve (cihad için) bağlanıp beslenen atlar hazırlayın ki, bunlarla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve bunlardan ayrı sizin bilmediğiniz ama Allah'ın bildiği daha başkalarını korkutasınız. Allah yolunda ne harcarsanız karşılığı size verilir ve haksızlığa uğratılmazsınız." (Enfal Suresi 60)

"Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır." (Tevbe Suresi, 5)

[177] Şahin, "*Dini Açıdan İş Ahlakı: İnancın İş Ahlakının Sürdürülebilirliğine Katkısı Üzerine",* 458.

mücadele ederek daha ahlaklı olur. Her zaman dürüst olabilmek zordur. Bundan dolayı dürüstlük nefsin zayıf yönleri arasında bulunan yalan söylemenin zıttıdır.

Konuyla ilgili Allah Teala Mutaffifin suresinde şöyle buyurmuştur: "Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Kendileri başkalarına vermek için ölçüp tarttıklarında ise haksızlık ederler (eksiltirler). Onlar, o büyük gün için diriltileceklerini akıllarına getirmiyorlar mı?"[178] Bu ayetlerden anlaşılan ilk mesele ölçünün herkes için eşit şekilde doğru yapılmasıdır. Bunun doğru yapılması için iki temel direk gereklidir. Birisi, ölçünün bizzat kendisinin tam olması, eksik veya fazla olmaması, yanlış alet kullanılmamasıdır. Diğeri de ölçmenin tam ve doğru olmasıdır. Ölçmenin doğru olması ise her şeyden evvel hak ve adalet fikriyle ruh doğruluğunun neticesidir. Ölçüyü, ölçeği ve tartıyı doğrultacak olan da odur. Kalplerinde iman ve insaf olmayanlar doğru aletle ölçerken dahi hile yapmaktan kaçınmazlar. İnsanlar başkalarının haklarını da kendi hakları gibi sahip çıkmayıp düzgün ölçme duygusunu taşımadıkça hile yapmaktan kurtulmazlar. Düşünme ölçüsü bozuk olan kimseler aynı bir olayı kendileri için düşünürken başka, diğerleri için düşünürken de başka türlü değerlendirirler. Bu ruh hali insanı ölçü ve tartıda hileye sevk eder. Bu ruh halini taşıyanlara ne kadar doğru ölçü ve terazi verilirse onlar yine fırsat bulup güçleri yettikçe onu kötüye kullanmaktan çekinmezler.[179]

Benzer ayetlerde ise şu şekilde geçmektedir: "Ey kavmim! Ölçüyü, tartıyı adaletle tam yapın; insanların mallarının değerini düşürmeyin, yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın."[180] "Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır."[181]

---

[178] Mutaffifin Suresi, 1-6.

[179] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* (İstanbul: Azim Kitap, 2020), 9/67.

[180] Hud Suresi, 85.

[181] Nisa Suresi, 135.

İslam ahlak anlayışında dürüstlük ve doğruluk büyük bir öneme sahiptir ve İslam'ın emrettiği iktisadi yapı için en önemli vasıflardan birisidir. İslam dinine göre dürüstlük, insanlar arasındaki ilişkilerde, toplumsal düzenin korunmasında ve kişinin kendi içsel gelişiminde en temel değerlerdendir.

Allah Rasulü (sav) şöyle buyurmuşlardır: "Doğruluğa sarılınız. Şüphesiz ki, doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. İnsan doğruyu söyleye söyleye, neticede Allah indinde 'sıddık' mertebesine yazılır. Yalan söylemekten kaçının. Yalan kötülüğe götürür. Kötülük de cehenneme götürür. Çünkü yalan söyleye söyleye neticede Allah yanında 'kezzâb' olarak yazılır."[182] Hadisten anlaşılacağı üzere doğruluk (sıdk), insanlar arasındaki güveni temin eden önemli bir ahlaki davranıştır. Doğruluk kaybolunca, insanlar arasındaki güven yerini güvensizliğe terk eder. Doğruluk (sıdk), esasında imanla yakından ilişkilidir. Zira iman, tasdik ve emniyet demektir. Bu yüzden gerçek mümin her zaman ve her ortamda hem Allah'a hem de insanlara karşı doğru olmak zorundadır.

Başkalarına karşı doğru ve adil olmak, insanlar arasındaki güveni artırır ve toplumsal düzeni sağlar. İslam'a göre, verilen bir söz tutulmalıdır. Dürüstlük, verilen sözü yerine getirmektir. Başkalarına karşı verilen sözleri tutmak, toplumda güvenilir bir birey olmanın göstergesidir. Bu ise insanların birbirine olan dürüstlüğüyle alakalıdır. Allah Kur'an'da müminlerin vasıflarından bahsederken "Yine onlar (mü'min kullar) ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler."[183] şeklinde buyurarak konunun önemine vurgu yapmıştır.

Sözünde durmak İslam ahlakının İslam iktisadına kazandırdığı en önemli meselelerdendir. Bir iktisadi yapının oluşmasında, toplumu oluşturan insanların birbirlerine olan güvenleri sayesinde, bir söz verildiğinde duruluyor olması pek çok finansal angarya işten insanları kurtarmaktadır. İnsanlar birbirlerinin sözlerine riayet

[182] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Edeb 69.

[183] Müminun Suresi, 8.

ederek en ufak maddi sıkıntılarını çevrelerindeki insanlardan alarak gidermekteler ve böylece faiz bataklığına düşmemektelerdir. Bu sayede ise toplumun alıp kullandığı kadar borcu geri ödemesi sosyal adaleti tesisini sağlamaktadır. Şu hadis ile de Allah Rasulü (sav) borçlu olup da ödeme gücü olmayanın zorlanmaması gerektiğine vurgu yapılmıştır: "Kıyamet gününün sıkıntılarından kurtulmak isteyen, eli darda olana, alacağını tehir etsin veya bağışlasın!"[184] Bu hadis ile İslam'ın sadece borç vermeyi teşvik etmediği, bir adım öteye giderek, şartlar dahilinde zorlanmaması gerektiği de vurgulanmaktadır.

Ayrıca borçlunun borcunu ödemeye çalışması ile alacaklının alacağını almak için acele etmemesi karşılıklı güzel ahlak örnekleridir ve mikro anlamda ekonomi için önemli bir meseledir.

'Kim insanların mallarını geri ödeme niyetiyle alırsa Allah (cc) onun ödemesini kolaylaştırır. Kim de bir malı tüketip (geri ödememek) niyeti ile alırsa Allah (cc) da onun malını telef eder.'[185]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: "Doğru sözlü, dürüst ve güvenilir tacir, peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle beraberdir."[186] Bu hadiste Peygamber'in (sav) açıkça anlattığı şey ticaretinde güven veren, dürüst tacirin dünya hayatından sonra getirileceği mertebedir. Ticarette dürüst olmak demek yeri geldiğinde zarar etmeyi, malını kötülemeyi gerektirmektedir. Abartmadan, yalan söylemeden mal satmak veya pazarlamak günümüz şartlarında oldukça zordur. Müşteri muadil bir markayı sorduğunda 'o da iyidir' şeklinde itiraf etmek kolay bir şey değildir. Bundan dolayıdır ki dürüst olarak ticaret yapmak peygamberler ve şehitlerle beraber olmayı getirmektedir.

---

[184] Müslim, *Sahih-i Müslim*, Müsâkât, 32.

[185] Buhârî, *Sahih-i Buhârî,* Kitab'ul İstikrâz, 2.

[186] Tirmizî, *el- Camiu's- Sahih Sünen*, Kitab'ul Büyü, 4.

"Hz. Peygamber (sav) bir buğday yığınına rastlamış, elini onun içine daldırmış ve parmaklarına ıslaklık dokunmuştu. Bunun üzerine, "Bu nedir, ey buğday sahibi" diye sordu. Adam, "Ona yağmur dokundu ya Rasulullah" diye cevap verince, Peygamber (sav) şöyle buyurdu: "Halkın görmesi için ıslananı üste çıkarsaydın, aldatan benden değildir!"[187]

Yüzyıllar geçmiş olsa da İslam Peygamber'inin sözleri halen güncelliğini korumaktadır. Mikro düzeyde bir semt pazarında bazı pazarcılar tezgâhın önünde en güzel meyveler ve sebzeleri sergilerken müşterisine tezgâhın arkasından zarar görmüş, kurt girmiş, çürümüş olanları koymaktadır. Bu örnek İslam ahlakının ekonomiye katkısını en basit ve halkın hepsini ilgilendiren şekliyle göstermektedir.

Bir esnafın dürüstlüğünü kaybetmesi, ticari hayatın doğası gereği hem bu dünyada hem de öteki dünyada iflası kaçınılmaz kılar. Çünkü insanlar aldatıldıklarını anladıklarında fıtri olarak bu ortamdan uzaklaşırlar. Aldatmak ancak aldatılanın fark etmesi kadar sürebilir. Yalan ve aldatma işin tabiatına aykırı olduğu için bir gün mutlaka kendisini hissettirir. Yalan ve aldatma gibi İslam ahlakına ve evrensel ahlaki kaidelere sığmayan davranışlar çabuk yayılma özelliğine ve bu yüzden büyük etkiye sahiptir. Bu sebeple de hızlı bir müşteri kaybını beraberinde getirir. Müşterisini kaybeden de ticarethanesini kapatmak zorunda kalır.[188]

İslam, haksız kazançlardan kaçınılmasını ve insanların hak ettikleri şeyi alabilmelerini vurgular. Dolandırıcılık, hırsızlık gibi davranışlar İslam ahlakına aykırıdır. Dürüst insan elinin emeği ile kazandığını harcar, bu ahlak sayesinde başkalarının malını elde etmek için gayri meşru şekilde hareket etmez. İnsanlar İslam'ı hırsıza verilecek ceza ile değerlendirmektedirler. Ancak bu sonuçtur. İslam verdiği ahlak ile hırsızlığı engellemektedir. İslam ahlakıyla birbirine kenetlenmiş bir toplumda halen hırsızlık yapan varsa da bunun cezası caydırıcı olmalıdır. Günümüzde hırsızlık

---

[187] Müslim, *Sahih-i Müslim*, Kitab'ul İman 164.

[188] Saffet Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı* (İstanbul: İGİAD Yayınları, 2012), 60.

vakalarının bu kadar artmış olmasının sebeplerinden ilki toplumun İslam ahlakından uzaklaşmış olması, ikincisi ise hırsızlık fiilinin müeyyidesinin caydırıcı olmayışıdır.

İşletmelerde dürüst olunması halinde şeffaflık oluşur ve bu bir yönetim anlayışını ifade eder. Şeffaf bir işletme, paydaşlarına yani çalışanlar, müşteriler, hissedarlar, tedarikçiler, kamu gibi muhataplarına, karar alma süreçleri, faaliyetleri ve finansal durumu hakkında açık ve anlaşılır bilgiler sunar. Şeffaf bir işletme, paydaşlarına güven verir. Açık iletişim ve dürüstlük, işletmenin itibarını arttırır. Ayrıca çalışanlar, işletmenin hedefleri ve performansı hakkında bilgi sahibi olduklarında daha motive olabilirler. Şeffaflık, çalışanların kurumlarına olan bağlılığını artırabilir. Müşteriler ise işletmelerin açık ve dürüst olmalarını takdir ederler. Şeffaf bir işletme, müşterilere daha iyi hizmet sunma ve müşteri memnuniyetini artırma fırsatına sahiptir. Diğer taraftan rakiplerine karşı da saygı duyulan bir firma haline gelecektir.

İşletmelerde yukarıda bahsi geçen şeffaflığın olmaması durumunda bazı sonuçlar meydana gelecektir. Elizabeth Tierney şeffaf olamayan, dürüstlük ve doğruluk ilkelerine sahip olamayan işletmelerdeki bazı ahlaki sorunları sıralamıştır:

- Patronun veya müdürün çalışanlara karşı bazı bilgileri saklaması. Bu bilgiler şirketin gidişatı hakkında da olabilir, önemli yerlerdekilerin çevirdikleri işlerle alakalı olabilir.

- Bilanço, gelir gider tabloları veya başkaca dönem sonu raporlarındaki değişikliklerin yapılması sebebiyle firma en basitinden borsada işlem gören bir firmaysa, kötü gidişatını gizleyerek firma hisselerinin değerini koruyabilir. Bu sakladığı finansal bilgiler sebebiyle de hisse sahibi olan halk günün sonunda zarar edecektir.

- Firma içerisinde kilit rolde çalışanların, tedarikçi firmanın pahalı otellerdeki tatil tekliflerini veya pahalı hediyeleri kabul etmesi durumu. Bu yolla bahsi geçen pozisyondaki çalışanlar, kendilerini borçlu hissederek tedarikçinin verdiği rakamlara pazarlık edemeyecektir. Mavi yaka olanlarda ise örneğin bir ustabaşının

firma müşterisiyle kurduğu pozitif diyalog ve aldığı hediyeler vesilesiyle bu müşterinin işini diğer müşterilerden önceye koyarak diğer müşterilerin firmaya duyduğu güveni sarsabilir, çalıştığı şirkete bu yolla zarar verebilir. Tüm bunlar insanların güvenilirlikleriyle ve dürüstlükleriyle alakalıdır.

- Müşterilerle diyalog kurarken sadece onlara olumlu şeylerden bahsedip ürün veya şirket hakkındaki negatif faktörleri anlatmamak da günümüzün en büyük iş ahlakı problemlerinden birisidir.

- Müşteriye ihtiyacı olan ürünü değil daha farklı ürünlerin satılması durumu. Esnaflarda da gördüğümüz bu davranışın sebebi elinde kalan ürünün satılması veya kâr marjı yüksek ürünün satılmasıdır. Satıcının müşteriye asıl ihtiyacı olan malı değil de ihtiyacı olmayan ürünü pazarlama yetenekleriyle satmak şeklinde gelişmektedir. Ustalık isteyen bazı mesleklerde, örneğin araç tamir işinde, müşterilerin genellikle bilgileri kısıtlıdır. Usta ne derse onu yapmak zorunda hissederler. Usta arızayı bilemese de deneme yanılma yoluyla müşterisine pek çok masraf çıkartır ve sağlam olan parçaları değiştirir. Yapması gereken davranış ise arızayı anlayamamışsa başka bir ustaya yönlendirmesi veya basitçe yapamadığını bildirmesidir. Şirket bazında ise satış personeli prim alacağı malzemeyi satabilir. Ya da satış personeli kendi bulduğu müşteriden prim alıp eski müşteriden prim almıyorsa, prim alacağı müşteriye satmak için daha çok çaba gösterebilir. Bunun gibi olaylar ticaretin olduğu irili ufaklı her alanda ve her sektörde görülmektedir. Sebebi ise kazancın helalliğini sorgulanmaması ve dürüst olunmamasıdır. Tierney'in anlatımından bağımsız olarak şunu söylememiz gerekmektedir: Yukarıda bahsi geçen buğday hadisindeki gibi Rasulullah'ın emriyle dürüst olsa insanlar, hem kendisi bu dürüst satıcı/esnaf yakıştırmasıyla daha fazla kazanmış olacaktır hem de insanları zarara uğratmayacaktır. Bunun gibi ahlaki olmayan davranışların sonucunda, kandırıldığını anlayan örneğin araç sahibi tekrar o esnafa gitmez ve yakınındakilere de önermez.

- Üretilen bir ürünün tasarım veya mühendisliğinde bir hata gören çalışanın, tasarımcıya veya Ar-Ge mühendisine durumu bildirmesine karşılık dikkate alınmaması durumu. Bunun gibi durumlarda tasarımcı veya mühendis hatasını kabul

etmek istemeyebilir. Her insan yaptığı esere hayranlık duyma ve kusursuz olduğuna inanma eğilimindedir. Bundan dolayı da eleştiriye kapalıdır. Ancak dürüst insanlar bu hatalarını kabul ederek firma menfaatini önemserler. Çalışan bu dürüstlüğü sayesinde, yaptığı her hatayı kabul ederek, kendini geliştirir ve daha iyi bir mühendis veya meslek erbabı olur. Bundan dolayı kişinin dürüst oluşu oldukça önemlidir.

- Şirket aracının veya malzemelerinin kişisel işlere kullanıldığını gören personelin durumu rapor etmemesi durumu. Bu konuda ilk suçlu bu fiili işleyendir. İkinci olarak da buna şahit olmasına rağmen raporlamayan diğer personeldir. Günümüz şirketleşme kültüründe dürüst hareket edilerek bu hataların raporlanması, yapılan hataları ciddi oranda azalmasına sebep olacaktır. Ancak şirketlerdeki 'sadece kendi işini yap, başka işe karışma' anlayışı sebebiyle, personel 'banane, şirketim bana bunun için ek para mı veriyor?' şeklinde düşünerek umursamamayı tercih edebilmektedir. Şirketlere düşen görev personelin aidiyetini arttırmak için motive edilmesidir. Personele düşen görev ise geri bildirimler ile şirketin eksik taraflarını tamamlamaya çalışmasıdır. Batılı kurumsal şirketler ISO gibi standartlar sayesinde uygunsuzluk raporları veya iyileştirme raporları ile personele kendi görevlerini ve diğer işleri iyileştirmelerini istemektedir. [189]

Bunun gibi vakıalar irili ufaklı iş sektörlerinde vardır. İslam ahlak değerlerinin yaygınlaştırılmasıyla yapılan hatalar azaltılabilir. Şirketler sadece zeki ve açıkgözlü çalışan aramamalı, bunlarla birlikte daha önemlisi ahlaklı ve dürüst çalışanlar aramalıdır. Personel kâğıt üstünde kazandırırken kayıt dışı kaybettirmemelidir.

4.3. Rüşvetin Yasaklığı

Sözlükte başka anlamları yanında "haksız bir menfaat sağlamak için verilen ödül, ücret veya ödenen bedel" manasındaki reşv kökünden türeyen rüşvet kelimesi fıkıhta yetkiyi, görevi veya nüfuzu kötüye kullanarak sağlanan gayri meşrû menfaati

[189] Elizabeth Tierney, *İş Ahlakı: Yöneticiler İçin Bir Rehber.* trc. Günhan Günay (İstanbul: Rota Yayınlar, 1997), 20.

ifade eder.[190] İslam hukuk literatüründe rüşvetin iki anlamı vardır ve bunlardan birisi geniş, diğeri de dar manadadır. Geniş manasıyla rüşvet daha çok Hanefi geleneğine mensup olan fıkıh erbabının eserlerinde rastlanır. Geniş anlamıyla rüşvette herhangi bir vazifenin ifası karşılığında elde edilen ücret rüşvet olarak değerlendirilir. Dar anlamıyla rüşvet ise herhangi bir ücret karşılığında bir vazifeyi üstlenmiş bulunan kamu görevlisinin yetkisini veya vazifesini ya da nüfuzunu kullanarak sağladığı çıkar şeklinde tanımlanabilir.[191] Bu durum görevli olan kişinin yaptığı işten ekstra bir menfaat elde etmesi şeklinde de olabileceği gibi görevi olmayan ama yapma kudretinde olduğu bir işi menfaat karşılığında yapmak şeklinde de olabilir.

Rüşvetin yasaklığı İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde iffet ve doğruluk ile güvenilirlik ile ilgilidir. İffet bütün bedenini ahlaka aykırı davranışlardan uzak tutması ve mal, mülk, yeme içme konularında kanaatkâr olmak anlamına geldiğine göre rüşvet almak iffetin yoksunluğu anlamına da gelmektedir. Rüşvete bulaşmamak ise doğruluk maddesiyle uyuşmaktadır.

Dürüstlük konusuna da temas eden ve günümüzün en büyük kamu problemlerinden birisi rüşvettir. Ülkemizde bu konuda ciddi adımlar atılmış olduğu ve bu problemin neredeyse bitirilmiş olduğu herkesin malumudur. Ancak bizim dışımızda özellikle Müslüman coğrafyada ve diğer gelişmekte olan ülkelerde önemli bir kamu sorunudur. Kur'an'da şu şekilde geçmektedir; "Bile bile, günaha saparak insanların mallarından bir kısmını yemek için onları (mallarınızın bir parçasını) yetkililere aktarmayın."[192]

Rüşvet kişinin görevini tam yapmayarak ya da istismar ederek haksız menfaat elde etmesidir. Bu işlem aynı zamanda görevlinin konumunu, nüfuzunu ve makamını kötüye kullanmasıdır. Bu ise Kur'an da ve Hz. Peygamber'nin (sav) hadislerinde çokça yerilen bir meseledir. [193]

---

[190] Saffet Köse, "Rüşvet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2008), 35/305.

[191] Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, 103.

[192] Bakara Suresi, 188.

[193] Demir, *Ahlak ve Ekonomi*, 24.

Peygamber (sav) tarafından vergi memuru olarak Hayber'e Abdullah b. Revâha'yı göndermişti. Yahudiler verginin az alınması karşılığında hanımlarının ziynetlerini vermeyi Abdullah'a (ra) teklif etmişlerdi. Buna karşılık Abdullah (ra) şu şekilde cevap verdi: "Teklif ettiğiniz bu rüşvet bir suhttür (haram kazanç), biz onu yemeyiz" [194] diyerek reddetmiştir. Başka hadislerde Peygamber (sav) rüşveti yasaklayarak rüşvet alan, veren ve bu işe aracılık eden lânetlenmiştir.[195] Böylece rüşvetin İslam dinince ne oranda engellenmeye çalışıldığı anlaşılacaktır.

Rasulullah (sav), Ezd kabilesinden İbnül-Lutbiyye adında bir adamı zekât memuru yapmıştı. Bu kimse, vazifesini yapıp Medine'ye geldiği zaman: "Şu sizin (zekât) malınız ve bu da bana hediye verilmiştir" dedi. Bunun üzerine Rasulullah (sav) minberin üzerinde ayağa kalkıp Allah'a hamd etti ve ona övgüde bulundu. Sonrasında şöyle söyledi: "Allah'ın beni görevlendirdiği bir işte ben sizden birisini görevlendiriyorum; sonra da gelip 'bu sizin malınız bu da bana hediye verildi' diyor! Eğer sözünde sadık ise babasının ya da anasının evinde otursaydı, ona bu hediye gelseydi ya! Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz zekât malından başka bir şeyi alırsa bu aldığı şey kıyamet gününde boynuna dolanmış bir şekilde Allah'ın huzuruna çıkar. Sizden biriniz aldığı hayvan deve ise boynunda böğüre böğüre, sığır ise bağıra bağıra, koyun ise meleye meleye kıyamet gününde onu boynunda taşıyarak getirileceğini bilmez mi!" dedi.[196] Allah Rasulü'nün (sav) bu hadisinden de anlaşılacağı üzere hediye kabul ederken helal ve temiz olmasına dikkat edilmeli, onun haram olmasından kaçınılmalıdır. Ayrıca hediye alınırken herhangi bir çıkar gözetilmemeli, yapılan görev istimal edilmemeli, yanlış anlaşılmaya mahal verecek durumdan kaçınılmalıdır.

Rasulullah (sav) kendisine hediye olarak sunulan her şeyi kabul etmeyip belli hassasiyetler ortaya koymuş, böylece de hediye kabul etme konusunda bazı hususlara özellikle dikkat etmiştir. Örneğin kendisine sadaka olarak bir şey verildiğinde onu

---

[194] Mâlik b. Enes, *Muvatta,* trc, Hüseyin Yıldız. (İstanbul: Ocak Yayınları, 2023), Müsakat, 2.

[195] Köse, "Rüşvet", 35/306.

[196] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Zekat, 67.

kabul etmemesi; haram eşyaları hediye edildiğinde onları reddetmesi, müşrik birinden hediye almaması gibi hususlar, onun hediye kabul etmesinde dikkat ettiği prensiplerdi.

Zekâtın İslam dinindeki yeri zenginin malından muhtaç olanlara aktarmak olduğu için zekât İslam tarihinin ilk dönemlerinde çok dikkat edilerek uygulanmış ve sonraki dönemlerde de bu hassasiyet devam etmiştir. Peygamberimizin meseleye bu kadar detaylı ve ihya edici yaklaşmasının asıl sebebi de budur. Hz. Peygamber'in (sav) tebliğ ettiği yukarıdaki rivayette bulunan kriter, üstün bir ahlakın sonucudur. Belli bir makamda bulunan kişiye karşı yaranmak veya menfaat için yapılan iyilik veya hediyeyi de bu şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Şayet o makamda bulunan şahsiyet, o makamda değil de evinde otursaydı, yapılan bu iyilik veya verilen bu hediye yine de yapılır veya verilir miydi? Şüphesiz yapılmaz ve verilmezdi. Bu rüşvetin verilmesi veya iyiliğin yapılması karşısında makam sahibi kişi borçlu duruma sokulmaktadır. Bu sebeple de ilerleyen bir vakitte, adaletsizliğe sebep olacak bir rica, yerine getirilmesi gereken kutsal bir görev haline gelmektedir.

İslam inancında her şey dünya menfaati değildir ve kişi yaptığı işten dolayı sadece dünyalık olarak kazanç sağlamayıp öteki dünyanın azığını da toplamaktadır. Bundan dolayı Müslüman birey işini tam yapmalıdır. Aldığı ücreti beğenmese de işinin hakkını vermelidir. Çalışan, bir işi yaparken hak etmediği menfaatler elde ediyorsa o göreve layık dürüst ve ahlaklı bir diğer çalışan getirilmelidir. Peygamber (sav) meseleye bu kadar hassas yaklaştıktan sonra İslam iktisadı içerisinde hiç kimse bunun gibi ahlaksızlıklara açık kapı aralamamalı, teşebbüs etmemeli ve müsaade etmemelidir.

4.4. Ehliyet/Liyakat

Arapça'da ehl kökünden türetilmiş yapma bir mastar olan ehliyyet sözlükte "yetki, elverişlilik, liyakat, yeterlilik" gibi anlamlara gelir.[197] Ehliyet insanın şerî hitaba ehil ve muhatap oluşu, akıl ile anlama, düşünme ve ona göre davranma kabiliyetine sahip bulunması ile kurallara uymak zorunda oluşudur. Fıkıh ilminin önem verdiği ayrıntılı bir meseledir. Biz bu fıkıh teriminden ziyade açıklamak istediğimiz konu özel

[197] Ali Bardakoğlu, "Ehliyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 1994), 10/535.

olarak bir işte ehliyet sahibi olma yani, işe layık olma veya liyakat sahibi olma meselesidir.

Liyakat ise genellikle ‘yeterlilik’, ‘layıklılık’ veya ‘hak etme’ anlamlarında kullanılır. Bu terim, bir kişinin belirli bir konum, pozisyon veya ödül için uygun olup olmadığını ifade etmek için ve bir kişinin belirli bir görevi veya sorumluluğu yerine getirmek için gerekli bilgi, beceri, deneyim ve niteliklere sahip olup olmadığını değerlendirmek için kullanılır.[198]

İşi ehline vermek ve liyakat meselesi İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde adalet ile doğruluk ve güvenilirlikle ilgilidir. “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” ayeti gereği liyakat ile adalet direkt olarak birbiriyle ilgilidir. Ayrıca işin ehline teslim edilmesi toplumda güvenin oluşmasında doğrudan etkendir. Böylece liyakat öncelikli olarak ahlakın maddeleri içerisinde bunlarla ilişki içerisindedir.

Peygamberler tarihinde liyakatle alakalı güzel örnekler bulunmaktadır. Bunlardan ilk akla gelen şudur: Hz. Şu’ayb’ın (as) kızı babasına, Hz. Musa (as) için referans olmuştur. “Kızlardan biri, "Babacığım, onu ücretle tut. Herhâlde ücretle tuttuklarının en hayırlısı, güçlü ve güvenilir olan bu adam olacaktır" dedi.”[199] Rivayete göre, Hz. Şuayb (as) kızına, "Onun güçlü ve güvenilir olduğunu nereden anladın?" diye sordu. Kızı şöyle cevap verdi: “O, ancak on kişinin kaldırabileceği kayayı kaldırdı. Onunla beraber gelirken önüne geçmiştim, o bana, "arkamdan gel ve bana yolu göster" dedi. Yanına gittiğimde başını eğdi, bana dönüp bakmadı.” Bunu duyan Hz. Şuayb (as), kızlarından birini onunla evlendirerek Hz. Musa'yı damat edinmek istedi. [200] Peygamberler tarihinde bize bildirilen konular içerisindeki bu örnek liyakatin önemini,

---

[198] Çamur, Ömer. “Kamu Yönetiminde Liyakatin Önemi: Adalet Temelinde Bir Değerlendirme”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 19, sy. (2020).

[199] Kassas Suresi, 26.

[200] Muhammed Ali es-Sabuni, *Safvetü't-Tefasir*, trc, Sadreddin Gümüş. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 4/425.

en güzel şekilde referans olmayı bize anlatmaktadır. Hz. Musa (as) Allah için bir hayır işlemiştir buna karşılık Hz. Şuayb'in (as) işlerini yapacak güvenilir bir çalışana ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı iyi bilen Hz. Şuayb'in (as) kızlarından birisi babasına başından geçenleri anlatmış ve Hz. Musa'ya (as) referans olmuştur.

Liyakat, yukarıda peygamberler hayatından verdiğimiz örnek ışığında tüm tarihsel dönemlerde aranan ve yönetim olarak benimsenmesi gerektiği konusunda fikir birliği sağlanan kavramlardan biridir. Sadece İslam kaynaklarında değil farklı dönemlerdeki düşünürlerin de eserlerinde yer almış bir meseledir. Platon'un ideal bir devlet yapısının nasıl olması gerektiği üzerine kaleme almış olduğu *Devlet*[201] isimli eserinden, Maverdi'nin (ö. 1058) devlet yönetimini sistematik bir şekilde incelediği el-*Ahkamü's Sultaniyye*[202] adlı eserine, Max Weber'in (ö. 1920) *Bürokrasi ve Otorite*[203] kitabından günümüzde devlet yönetimi ile ilgili yazılmış birçok esere kadar liyakat kavramına ayrı bir önem verilmiş ve devlet yönetimi açısından mutlaka dikkate alınması gereken hayati bir unsur olarak değerlendirilmiştir.[204]

Liyakat meselesini sadece devlet mekanizmalarının bir eksikliği olarak değerlendirmek yanlış olur. İslam'da referans olunan kişinin yetersizliğinden dolayı öte dünyada mesul tutulmak vardır. Bundan dolayı kanaatimizce yetersiz kişilere referans olmak, veballi bir iştir ve İslam ahlakından uzaklaşmanın bir sonucudur. Yeterli ve layık olanlara ise referans olmakta bir sakınca yoktur.

Ancak bu referans kendisine sorulanın yapacağı bir iştir. Eğer her aday için referans aranır ve vatana millete hayırlı bir kişi aranırsa referans olmak uygun olacaktır. Personel alacak kurum referans aramazken adaylardan birinin üçüncü bir şahsı araya sokması yeterli olsa da olmasa da uygun olmayacaktır. Uygun olsa da daha uygun olan

---

[201] Platon, *Devlet*, trc, Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 39.

[202] Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 1988), 1/555.

[203] Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*. trc., Bahadır Akın. (Ankara: Adres Yayınları, 2017).

[204] Çamur, Ömer. "Kamu Yönetiminde Liyakatin Önemi: Adalet Temelinde Bir Değerlendirme", 461.

kişilerin önüne geçmesine vesile olacaksa ölüm sonrasında bunun hesabının sorulacağı beklenir.

Kayırmacılık ise liyakate dikkat etmeyerek tanışıkların tercih edilmesidir. Resmi yükümlülüklerin göz ardı edilerek duygusal ve geleneksel bağlılıkların ön plana çıkarılması suretiyle meydana gelen davranış olarak tanımlanır. Sadece kamu kurumlarında değil modern işyerlerinde referansla birilerinin pozisyonunu yükseltmek veya eş, dost, akrabayı eksik vasıflarına rağmen yönetici yapmak karşılaşılan durumlardır. Akraba veya tanıdığın ötesinde memleketçilik ile dahi adam kayırma yaşanmaktadır. İslam ahlak anlayışı ise bize yöneticiliğin sorumluluk ve yükümlülüklerinden bahseder.

Hz. Ömer (ra) zehirli hançer ile yaralandıktan sonra hasta şekilde yatağında yatarken insanlardan bazıları; "Ey Müminlerin emiri! Bize oğlun Abdullah'ı halife olarak atasan olmaz mı? Gerçekten Abdullah bu işin hakkı ile üstesinden gelebilecek biridir" dediler. Ömer (ra) bu teklife öyle bir hiddetlendi ki: "Hayır, Vallahi! Ben ne oğlumu ne de ailemden başka birini bu işe bulaştıracağım. Eğer bu iş güzel bir işse biz zaten buna eriştik. Ama eğer bu iş zor ve sorunlu bir işse (ki öyledir) bir evden bir kurban yeter" dedi.[205] İşte Ömer'in (ra) bu sözü; hilafet ile saltanatın, imamet ile sultanlığın arasındaki en önemli farkı aleme haykırmaktadır. Bu sözü doğru anlayan biri; hilafetin ya da yönetim işinin ne anlama geldiğini çok iyi kavrar, devlet içerisinde görev almayı bir fırsat olarak değil, büyük bir sorumluluk olarak görür. Koltuk için her yolu ve her işi meşru görmekten vazgeçer, aslında o koltukların ne kadar mesuliyetli olduğunun farkında olur. Değil çocuğunu devlet yönetimine getirip, söz sahibi etmek, bu işi kurban olmakla eş değer tutar ve "bir evden bir kurban yeter" diyerek asla ailesini bu işe bulaştırmaz.

Geleneksel üretim tarzında yapılan iş ile insan kişiliğinin oluşması ve olgunlaşması arasında da bir bağ bulunmaktadır. Üretim sürecinde işin bilgisinin,

---

[205] Muhammed Yusuf Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe,* trc, Ali Arslan (İstanbul: Merve Yayınları), 2/182.

kişinin maddi ve düşünsel değerlerini geliştirdiği görülmektedir. Saat ustasının yaptığı iş ile şahsiyetinin gelişmesi arasında da bir bağ bulunmaktadır. Sanatında yıllar geçtikçe ustalaşmakta, yeni teknikler geliştirmekte ve günün birinde bilim ve teknik dünyasına da katkı sağlamaktadır. Bu gelişim sadece maddi çevrede değil, sanatkarın kişiliği, toplum içinde saygınlığı ve itibarındaki yükselişi de izlemektedir. Gelinen bu durum tabi ki çalışanın yaptığı işin bir sonucudur. Ürettiği eserler kişiliğinin ve sanatkarlığının bir ürünüdür. Geleneksel üretim ilişkilerinde esere atılan imza, modern anlamda bireyciliğin karşılığı değildir. İmza geleneği devam ettirebilmeye ehil olmayı ifade eder. Ayrıca usta ve çırak ilişkisi içerisinde ayrı bir saygı ve disiplin bulunmaktadır. Gerektiğinde çok ağır çalışma şartları altında iş görülürken, bir yandan üretim sürecinin bütün bilgisinin kazanılması ve bunun yanında kişiliğin gelişme sürecinin başlaması söz konusudur. Çünkü günün birinde kendisi de aynı şekilde bu işi yapacak kişileri eğitecektir.[206]

Ahilik teşkilatlanmasında suç işleyen çırağın yerine onun ustasına ceza verilirdi. Bunun sebebi, ustanın sadece bir işveren olarak değil, çırağın her türlü eğitiminden sorumlu bir baba gibi görülmesinden dolayıdır.[207] Bugün ise İslam ahlakından uzaklaşmamızın sonucunda referansla bir yerlere gelen birileri hata yaptığında referans olan kişi referans olduğu şahsa kızacağı yere onun hatasını örtbas etmeye çalışmaktadır.

Sonuç olarak adaletsizliğe sebep olan bu davranışlar insanlık tarihinin her aşamasında yaşanmıştır. Modern dönem ile işlerin çeşitlenmesi, işe uygunluğun daha rahat anlaşılacağı bir dönemi bizlere getirmiş ve liyakatin sağlanması beklenmiştir. Buna rağmen modern dönemde dahi göz göre göre ehliyet sahibi olmayan insanlar belli mevkilere makamlara çıkartılmıştır. Bu mesele sadece kamu düzeninde değil liyakatın daha rahat sağlanması beklenilen özel sektör içinde de gerçekleşmiştir. Kurumsallaşamayan firmalarda departmanların başına ehliyet sahibi olmayan kendi

---

[206] Başbuğ, *İş ve Maneviyat, Çalışma Ahlakı Üzerine Bir Çalışma*, 37.

[207] Yusuf Ekici, *Ahilik ve Meslek Eğitimi* (İstanbul: Sistem Ofset, 2011), 63.

çocuklarını, yeğenlerini getiren patronlar, onca emekle kurulan firmaların gerilemesine hatta batmasına sebep olmaktadırlar.[208]

4.5. İşçi İşveren Dengesi

İnsan doğası itibariyle iletişim kurarak kolektif hareket edip hayatını ikame etmektedir. Eski dönemlerde dahi kendi kendine yeten insanları görmek zordur. İnsanoğlu bir şeyi üretirken, üretemediği ile takas etmeye başlamış, daha sonrasında ürettiğini satmış ve ihtiyacını satın almaya başlamıştır. Bununla beraber genel olarak gruplandırmak gerekirse insanoğlunun çalışma hayatını üç döneme ayırmak mümkündür. Tarım dönemi, sanayi dönemi ve sanayi ötesi dönemdir. Tarım dönemi denilen sanayi öncesi dönemde, çalışma hayatı insan odaklı bir yapıdadır ve insan vazgeçilmez konumdadır. Ayrıca insan bu düzeyde araç değil amaçtır. Sanayi dönemine geçildiğinde ise insan üretimin sadece bir etkenidir ve iş gücü üretimin mekanik bir parçasıdır. Bu dönemde insan sadece bir araçtır. Günümüzde devam eden sanayi ötesi dönemde veya diğer adıyla bilgi döneminde ise insanın amaç haline geri getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Artık insan sadece üretimde yer alan bir makine değil üretimin içindeki diğer tüm unsurlardan farklı bir üretim unsuru olarak değerlendirilmeye çalışılmaktadır. İçinde bulunduğumuz dönemde insanın sosyal bir varlık olduğu tekrar kabul edilmiş ancak bu yeterli olmamıştır. Bunun üzerine ilk önce personel müdürlüğü alanı geliştirilmiş daha sonrasında da insan kaynakları alanı gelişmiştir.[209]

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde çalışma hayatındaki sorunlara çözümler aranmıştır. Bu doğrultuda birçok ekol çıkmış ve çalışma hayatında insan davranışları ve işe yönelik tutumlar incelenmeye başlanmıştır. Bu ekoller öncelikle çalışanların maddi imkanlarını iyileştirmiştir. Ücretler arttırılmış, teşvikli ücret sistemleri getirilmiş, ödüllendirme sistemleri çıkmıştır. Zamanla insanın sosyopsikolojik özellikleri incelenmiş ve çalışanları kurumlarına daha fazla bağlayabilmek ve tabii ki

---

[208] Çamur, "Kamu Yönetiminde Liyakatin Önemi: Adalet Temelinde Bir Değerlendirme", 465.

[209] Ahmet Alanlı, İnsan Kaynakları Yönetiminin Tarihsel Gelişimi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Dergisi,* 1, sy. (2022), 1/55.

daha fazla verim elde edebilmek için kurum kültürü geliştirilmiştir. Nihayet 1950'li yıllarda iş ahlakının üzerinde durma ihtiyacı duyulmuştur.[210] Batının pek çok tecrübesinin sonunda tekrar eskiye dönme çabası aslında bir kurallar bütünlemesine bağlı kalmamasından dolayıdır.

İşçi-işveren ilişkisi iktisadi olarak pek çok konuyu etkilemektedir. Örneğin mal ve hizmetlerin üretildiği ve satıldığı piyasa olan üretim piyasasının bir konusudur. Burada üreticiler mal veya hizmetleri tüketici taleplerine göre üretir ve bu ürünleri pazara sunarlar. Tüketiciler de bu ürünleri satın alır. Üretim piyasasında arz ve talep, fiyatların belirlenmesinde kritik bir rol oynar. Talep ne kadar yüksekse ve arz ne kadar düşükse, ürünlerin fiyatı o kadar yüksek olur ve tersi durumda da fiyatlar düşer.[211] Doğal olarak üretimi yaptıran işverendir ve üretimi yapan ise çalışan işçidir. Bundan dolayı işçi-işveren dengesi ürünlerin kalitesinden tutun da işçi maaşlarının seviyesinden dolayı ürünlerin fiyatına kadar her şeyi etkilemektedir. Bu bahsettiğimiz denge üretim piyasasını etkilerken direkt olarak ise faktör piyasasının bir konusudur. Faktör piyasası, üretim faktörlerinin (emek, sermaye, toprak, girişimcilik) alınıp satıldığı piyasadır. Üretim faktörleri, mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılan kaynaklardır.[212] Örneğin, işçiler emek faktörünü temsil ederken, fabrikalar veya makineler sermaye faktörünü oluşturur. Faktör piyasasında da arz ve talep yasaları geçerlidir. Örneğin, eğer işçi talebi yüksekse ve işçi arzı düşükse, işçi maaşları yükselebilir. Bundan dolayı iki konu arasındaki ilişkiler oldukça önemlidir ve işçi-işveren dengesi de bu ilişkinin en önemli maddesidir.

Daha çok sahadaki uygulamalardan ve düzeltilmesi gereken meselelerden bahsedeceğimiz işçi-işveren dengesi konusu, İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde ölçülülük / orta yol, merhamet, adalet ve yardımseverlik ile ilişkilendirilebilir. Hem işçi için hem de işveren için orta yolu tutmak karşılıklı menfaatlerin adaletli şekilde sağlanmasıdır. Kendi menfaatlerinden

---

[210] Murat Sedat, *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*. Ed. Şentürk, Recep (İstanbul: Utesav, 2008), 201.

[211] Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi,* 388.

[212] Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, 288.

taviz verirken karşının da aynı tavizi beklemektir. Diğer çalışanlara göre özveriyle çalışan personelin ödüllendirilmesi adalet maddesine örnektir. Çalışanın diğer firmalara göre kendi firmasını daha cömert bulması durumunda ise işine daha çok sarılıp, inisiyatif alması da adalettir. Merhamet ve yardımseverlik maddeleri ise daha çok işverenle ilişkilendirilebilir. Ahlakın bu konuları da pratik olarak zengin olan işverenin yeri geldiğinde kendi çıkarlarını kenara koyması ve çalışanına merhamet etmesi ya da yardım etmesi anlamına gelir.

Çalışma hayatını İslam ahlakı açısından yaklaşılması ise toplumumuzun batı örneğindeki gibi travmalardan uzak tutacaktır. Bundan dolayı İslam'ın emirleri dairesinde ve İslam ahlak anlayışı ile incelememiz gereken ve günümüz insanını en çok ilgilendiren meselelerin başında işçi-işveren dengesi bulunmaktadır. İşçi işveren dengesinin bugün çalışma hayatının tamamını kaplamasa da büyük bir yer kapladığı gerçektir. Daha iyi izah edilmesi için konuyu ikiye ayırarak ilk önce işçiye düşen görevler ve sorumlulukları ele alacağız.

4.5.1. İşçiye Düşen Görevler

İslam'da yapılan işin güzel yapılması ibadettir. Bu kişinin emin oluşuna delalettir. Ayrıca işini iyi yapan sanatkâr yaptığı işin kalitesiyle de insanlara en çok fayda veren, toplumda güveni yayan kişidir. Allah Rasulü (sav) şöyle buyurmuştur: "İnsanların hayırlısı, insanlara en çok faydalı olandır."[213] Bu hadisten de anlaşılacağı üzere insanlara faydalı olmak, hem insanlık açısından faziletli ve örnek bir davranıştır; hem de Allah Teala katında insanı yücelten ve değerli kılan üstün bir haslettir. Çevresine faydası olmayan ve kendisini toplumdan soyutlayan, diğer insanlarla beşerî ve sosyal münasebetlerini kesmiş bir insan, İslam'a göre ideal bir insan değildir.

Başka bir hadisinde ise Allah Rasulü (sav) şöyle buyurmuşlardır: "Yüce Allah, yaptığınız işi sağlam ve iyi yapmanızdan hoşnut olur."[214] İslam dini tüm yararlı işleri

---

[213] Buhârî, *Sahih-i Buhârî,* Kitab'ul Megazi 35.

[214] Beyhâkî, *Şu'abu'l-Îmân*, 4/334.

Allah'a kulluk kapsamında bir ibadet olarak nitelendirerek, yapılan işi önemseyip güzel ve sağlam yapmayı emretmektedir.

Hz. Ömer (ra) halifeliği döneminde bir yolculuğu sırasında sürüsünü dağdan indirmekte olan bir çobana rastlar. Sürü hayli büyüktür. Ömer (ra) koyunlardan birini satın almak ister. Çoban:

- Koyunlar benim değil, üstelik ben bir köleyim, satmaya yetkim yoktur, der. Hz. Ömer adamı denemek için ısrar eder:

- Bu kadar çok sayıda koyundan bir tanesinin eksikliğini efendin nereden bilecek? Kurt kaptı falan dersin! Çoban:

- O bilmezse Allah biliyor ve görüyor ya! deyince Ömer (ra) çok memnun olur, duygulanıp ağlamaktan kendisini alamaz. Daha sonra sürü sahibini bulur, bedelini vererek köleyi satın alıp âzâd eder ve şu duada bulunur:

- Bu sözün ve davranışın seni bu dünyada âzâd ettiği gibi, inşallah ahirette de âzâd eder![215] Bu rivayeti hem ehliyet hem dürüstlük hem de işçiye düşen görevlerde anmak mümkündür. Ömer (ra) ehliyet sahibi ve dürüst bir köleyi imtihan etmiş, bunun sonucunda ahlaki değerlerinden taviz vermeyen bu köleyi satın alıp âzâd etmiştir. Bu örnek ile iş ahlakına göre çalışan kişinin takdir edildiği anlatılmaktadır.

İslam helalinden güzelce kazanmayı emreder. Dilenerek, sürekli başkalarına yük olarak yaşamak kerih görülmüştür. İslam ahlakına göre kişi geçimini alın teriyle ve emeğiyle kazanmalı, sürekli bir şeyler isteyen olmamalıdır. Şu hadis bu konuda güzel bir örnektir: "Ensardan bir sahabi Peygamber'e (sav) gelip kendisinden dilendi. Peygamber Efendimiz (sav) o kişiye: "Evinde bir şey yok mudur?" diye sordu. Adam: "Evet bir hasır ve bir de su kabımız vardır" dedi. Resulullah (sav): "Git onları bana getir" dedi. Rasulullah (sav) onları getirince iki dirheme sattı, dirhemleri de adama vererek dedi ki: "Bir dirhemle çocuklarına yiyecek al, diğer dirhemle de bir balta satın al ve bana getir." Adam baltayı getirince Peygamber (sav) baltaya bir sap taktıktan sonra adama: "Al götür onunla odun kes sat, geçimini sağla, seni on beş güne kadar görmeyeyim." buyurdu. Adam da gidip odunculuk yapmaya başladı ve Hz.

[215] Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-Din*, 3/203.

Peygamber'in (sav) yanına on dirhem kazanmış olarak döndü. Peygamber Efendimiz (sav) adama "Bu senin için, yüzünde dilencilik lekesi olduğu halde yanımıza gelmekten daha iyidir." buyurdu.[216] Bu sayede İslam toplumu içerisinde dilencilik veya buna benzer işlerle meşgul olarak çalışarak mahcup ve aciz yaşayanlar bulunmaz. İslam toplumundaki her birey mesleği fark etmeksizin onurlu ve özgüvenli olur.

Bu açıdan personele düşen şey sadece el emeğinin karşılığını almak değildir. Bunun yanında mutlaka yaptığı işin karşılığı olarak aldığı ücretin helalliğini sorgulamalı ve yaptığı işin hakkını vermelidir. İslam ahlak prensibine sahip olan çalışanlar ne şartta olursa olsunlar buna dikkat etmelidir. İslam insancına sahip olan insanlar bu dünyanın kalıcı olmadığını ve yapılan en ufak bir haksızlığın hesabının sorulacağına inanırlar. Kur'an'daki şu ayet tüm açıklığıyla bunun delilidir: "Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükafatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir."[217]

Çalışanın işini güzelce ve hakkını vererek yapması gerektiğini delilleriyle bahsetmeye çalıştık. Bugüne gelirsek günümüz modern işyerlerindeki en büyük problem yüzlerce çalışanın arasında kimin işini tam yaptığını, kimin yapmadığını tespit etmenin zor oluşudur. Batı medeniyetindeki şirketleşme anlayışı bu alanda insan kaynakları birimleri oluşturmuş ve bu pozisyona büyük önem vermiştir. İnsan kaynakları birimleri özellikle performans ölçümü yaparak şirketlere kalıcı personel edindirmektedir. Farklı şekillerde yapılan bu ölçümlerle çalışanların ne kadar iyi performanslarla çalıştıkları tespit edilmek istenmiştir. Ancak çalışana olan muamele ne kadar profesyonel yapılırsa yapılsın insanların olduğu her yerde güzel çalışan ancak kimsenin görmediği yerde işini aksatan çalışanların olacağı muhakkaktır.

Diğer bir konu ise işe giriş sürecindeki mülakatlar esnasında adayların verdiği beyanlar ile adaylar arasında seçim yapılır. Ancak İslam ahlakına sahip olmayan adaylar gerçek olmayan beyanlar söyleyebilmekteler veya mevcut olan bilgi ya da

---

[216] İbn Mace, Ticaret, 282.

[217] Zilzal Suresi, 7-8.

tecrübeyi abartarak anlatabilmektedirler. Bu ise adayın seçilmesi durumunda vakit kaybına, emek israfına ve maddi kayıplara sebep olmaktadır. Bundan dolayı İslam ahlakına sahip olan bir birey mevcutta sahip olduğu vasıf ve tecrübeleri anlatmalıdır. Bu misal ise İslam ahlakının modern iktisadı ne derecede etkilediğini veya etkileyebileceğini göstermektedir.

Tarihimizde bu etkinin en önemli müesseselerinin başında Ahilik teşkilatı gelmektedir. Ahiliği işçi başlığına sebebi emeğini kiraya veren işçilerin veya emeğiyle yaptığı mamulü satıp geçimini sağlayan esnafların işlerini en iyi şekilde yapmalarını sağlayan bir düzen olduğu içindir. Tasavvufta bir şeyhe intisap etmeden irşadın mümkün olamayacağı gibi, Ahilik'te de bir ustadan el almadan veya bir üstadın rehberliği olmadan bir sanata sahip olmak caiz görülmemiştir.[218] Bunun çok önemli bir sebebi vardır. İşin ehli olmak için çekirdekten yetişmenin gerekliliğidir. Günümüzde herkesin ehil olmadığı işte hızlıca kendini usta ilan etmesinin cezasını halk çekmektedir. Ancak Ahilik teşkilatının bulunduğu zamanlarda halk hangi ustayı tercih ederse etsin muhatabı olan ustanın yaptığı işten emin olmaktadır.

Ahilikte müşteri ve çalışan para kaynağı olan öteki değil, tam tersine müşteri bir nimet, çalışan ise emanetti. Bundan dolayı bir mamulün yapım sürecinden nihai kullanıcıya kadar olan tüm herkes birbirinin menfaatini gözetmek zorundaydı. Aralarında rekabetten doğan kin ve haset yoktu ve bu sayede biri diğerini ezerek büyümüyordu.[219] Bugün ise işyerlerinde çalışanlar arasında rekabet meydana gelmekte ve günün sonunda zararlı çıkan işveren olmaktadır. Göstermelik hareketler, faydalı olan diğer personelle rekabet ederek verimlerini azaltmak, dedikodu, iftira, yüzüne gülüp arkasından ustasına veya şefine şikâyet etmek gibi pek çok ahlaki zaafın, kin ve nefretin olduğu işyerlerine günümüzde her firmada rastlayabiliriz. Bundan dolayı kurumların zarar görmelerinin sebebi personelin birbiriyle kıran kırana rekabet etmeleridir. Bunun sebebi ise İslam ahlakından uzaklaşmaktır. İslam ahlakının etkili

---

[218] Mustafa Akkuş, *Ahilik ve Meslek Ahlakı.* Ed. Ömer Akdağ (Konya: Kto Karatay Üniversitesi Yay., 2019), 38.

[219] Ali Erbaşı, *Ahilik ve Meslek Ahlakı.* Ed. Ömer Akdağ (Konya: Kto Karatay Üniversitesi Yayınları, 2019), 83.

olduğu fütüvvette ve Ahilik teşkilatında kötü huyların minimuma indirildiği ve sonucunda tüm halkın fayda gördüğü ortadadır.

Malezya'da yapılan araştırmada bir şirkette insan kaynakları yöneticisi ile beraber mülakatlara araştırmayı yapan araştırmacı da davet edilmiştir. İnsan kaynakları yöneticisi mülakat öncesinde CV'lere uzunca göz attıktan sonra mülakata geçmiş ve eğitim-tecrübe kısımlarını geçtikten sonra namazlarını kılıp kılmadıklarını, bazılarına da hadis ve dua sorduktan sonra aile durumlarıyla beraber medeni durumlarını, bekarlarsa görüştükleri birisi olup olmadığını sormuş. Bu sorulara İslam ahlakına göre en uygun şekilde yanıtlayan kişi işe alınmış. Bu alım sürecini gerçekleştiren yönetici mesleğini daha iyi yapmak ve şirketin değerlerine iştirak edebilmek adına ihtiyaç duyduğu 'manevi motivasyon, bağlılık ve uyumluluğu' seçilen adayda görmüş ve alımı yaparak bitirmiştir. Eğitimi ve tecrübesi daha iyi olan başka bir adayla alakalı neden seçmediği sorulduğunda da adayın agresif tavırlarıyla güvensizlik yarattığını söylemiş.[220] Günümüz firmaları personelde sadece eğitim ve tecrübe aramaktalar. Bunun yanında güven vermesini, aidiyet hissetmesini istemeliler. Bu örnekten de hareketle bu coğrafyada ilgili özellikleri verebilecek en önemli kriter adayın İslam ahlakına sahip olup olmamasıdır.

Yukarıda performans ölçümü konusunda az da olsa bahsedilen çalışan personelin işini tam kapasiteyle, aksatmadan yapması da yine üzerine düşen bir vazifedir. Özellikle günümüz teknoloji çağında bazı alanlarda personelin çalışma hızını anlamak oldukça güçtür. Örneğin üretim sektöründe sıklıkla gördüğümüz CNC makinelerinin malzemeyi işleme süreleri yapılan işleme göre değişiklik arz eder. Ayrıca makinenin başındaki personel makinenin hızını ayarlayabilmektedir. İşverenine bir sebepten dolayı sinirlenen bazı personelin bu makinelerin hızını düşürerek malzemenin işleme süresini uzattıkları görülebilmektedir. Böylece üretimin hızı düşecek ve işveren vaat ettiği sürede ürünü müşterisine teslim edemeyecektir. Bunun

[220] Patricia Sloane White, *Modern İş Yerinde İslam*, trc, Harun Tuncer (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021).

gibi hatalı uygulamalar ile çalışanlar üzerlerine düşen görevi yerine getiremeyerek çözümü zor problemlere sebep olmaktadır.

4.5.2. İşverene Düşen Görevler

İslam ahlakında işverenlere düşen pek çok vazife ve görev bulunmaktadır. Özellikle günümüz şartlarında personel çalıştırmak oldukça yaygınlaşmıştır. Bir işverenin binlerce çalışanı olabilmektedir. İslam kaynaklarımızda verebileceğimiz örnekler oldukça fazladır. Bunlardan birisi de şu ayettir: "Yaptıklarınızdan mutlaka sorumlu tutulacaksınız." [221] İslam inancına göre insanın yaratılış gayesi imtihan edilmesi ve Allah'a hakkıyla kulluk etmesidir.[222] İnsanoğlu her hareketinden hesaba çekilecektir. Buna binaen her gün gidip geldiğimiz, evimizi geçindirdiğimiz işimizden de sorumluyuz, sahip olduklarımızı çoğaltmak için çalıştırdığımız personele olan muamelemizden de sorumluyuz. İslam bu noktada bencilce davranmayı bize yasaklar. En yakınlarımızdan başlayarak çevremizden sorumluyuz. Bir işverene, her gün işine gittiğinde gördüğü ve muhatap olduğu personelinden daha yakın kim olabilir? Şüphesiz ki bir çalışanın patronunun en yakınları arasına girmesi için bu durum yeterlidir.

Bir diğer delilimiz ise şudur: Ubade b. Samit şöyle anlattı: 'Ben ve babam, ilim öğrenelim diye çıktık. İlk karşılaştığımız, Peygamber'in (sav) arkadaşı Ebu'l-Yeser oldu ve yanında kendi kölesi vardı. Ebu'l-Yeser'in sırtında bir hırka ve giydiği (Yemen kabilesinin dokuması) bir meafirî elbise vardı. Kölesinin üzerinde de bir hırka ve bir meafirî vardı. Ben, Ebu'l-Yeser'e: 'Ey Amcam! Kölendeki hırkayı alsan da ona senin meafiri versen, (böylece senin iki hırkan ve onun iki meafiri olsa), yahut onun meafiri alsan da ona, senin hırkanı versen, (böylece ikinizin üzerinde aynı cinsten iki parça elbisesi olsa)' dedim. Ebu'l-Yeser başını sıvayarak şöyle dedi: 'Allah'ım, buna bereket ver. Ey kardeşimin oğlu! Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu, şu iki gözüm gördü, şu iki kulağım işitti ve kalbim ezberledi: "Onlara (köle ve hizmetçilere) yediğinizden

[221] Nahl Suresi 93.

[222] "Ben cinler ve insanları yalnızca bana ibadet etsinler diye yarattım." (Zâriyat Suresi 56)

yedirin ve giydiğinizden onlara giydirin.” Ona dünya malından bir şey vermem, kıyamet gününde benim hâsenatımdan bir miktar almasından bana çok daha hafiftir.[223]

Hadiste geçtiği üzere İslam ahlakı hizmetçisine hatta kölesine giydiği ile giydirmeyi yediği ile yedirmeyi emretmektedir. O yıllarda dünya üzerinde buna yaklaşabilecek bir merhamet örneği ve muamele yoktur. Günümüzde dahi çalışanların böyle merhamet görmediğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan o dönemin şartlarını düşündüğümüzde bu hadisin kapsamının bugün sadece yemek ve giyecek olarak düşünmememiz gerektiği anlaşılır. Ancak sadece hadisteki anlam ile günümüz işverenlerinin giydikleri elbiseleri ve yedikleri yemekleri çalışanları ile kıyasladığımızda bile arada parasal olarak ciddi bir fark olduğu görülecektir.

Günümüze geldiğimizde ise işçi-işveren arasındaki dengenin bazı yerlerde sistemli şekilde oturduğunu görmekteyiz. Bunun haricinde kalan yerlerde ise eksikler mevcuttur. 4857 numaralı İş Kanunu’nun işçiyi işveren karşısında çaresiz bıraktığı bazı durumlar bulunmaktadır. Örneğin işçinin ücret hakkını ve işverenin ücret ödeme sorumluluğunu 4857 sayılı kanun güvence altına almıştır. İlgili kanunun 34. maddesinde açıkça; “işveren ücret ödeme gününden itibaren yirmi gün içinde mücbir nedenler dışında ödemesi gerekir.” Ancak ocak ayında çalışan bir işçi ilgili kanun kapsamında işverenin inisiyatifiyle maaşını şubat ayının yirmisinde alabilmektedir. Daha kötüsü ise bu kanunun ihlali durumunda yargı sürecinin sonlanmasının beklenmesi ile çalışanın alacağını aylar belki yıllar sonra almasıdır. Yıllar sonra alacağını alan çalışan ise faiziyle alması durumunda helal ve haram noktasında kafası karışık vaziyette kalmaktadır. Bu süreçte işveren lüks hayatına çok rahat devam edebilmektedir ve bu bir zulümdür. Daha iyimser senaryolarda işveren düzenli olarak her ayın onunda yatırsa dahi çalışan bir ocaktaki çalışmasının karşılığı olan ücreti on şubatta yani kırk gün sonra alacaktır.

Bunun gibi olası senaryolarla emeğinin karşılığını almaya çalışan işçi hakkını geç almaktadır. İslam ahlakında Peygamber’in (sav) ‘alnının teri kurumadan’ kaidesi

---

[223] Müslim, *Sahih-i Müslim,* Kitab’uz Zühd 74.

vardır. Bu kapsamda İslam ahlakı sayesinde işveren çalışanının hakkını zamanında vermek zorunda kalacaktır. Bunun için farklı ödeme yöntemleri bulunabilir. Günümüz teknolojisinde para transferlerinin çok hızlanması sebebiyle işçinin alacağı haftalık olarak hatta günlük olarak dahi ödenebilir. Ve bu işlemler için kanuni olarak bir engel görünmemektedir. Sadece yapılacak ödemeler için ekstra mesai harcanması gerekmektedir.

Yukarıdaki probleme benzer olan ancak daha farklı sorunlara sebep olan konulardan bir diğeri de işverenin çalışanına yeni yılın ilk maaşını şubat ayında vermesi ve bunun oluşturduğu sorunlardır. Ayrıca iş kanunun aciz kaldığı diğer bir konudur. Oluşan enflasyon farkı, kıdem farkları, yeni pozisyonların farkları yeni maaş döneminde güncellenir ve ocak ayının maaşına yansıtılır. Özellikle Konya bölgesindeki sanayi kuruluşlarında yeni yılın maaşları şubat ayına kadar belirsizliğini korur. Ancak bu durum İslam muamele hukukunun bazı önemli ve hassas kurallarına aykırı olduğunu görülmektedir. Bir icare akdinde çalışan emeğini işverene kiralarken bu emeğinin karşılığı olan ücretinin ne olacağını bilmesi gerekir. Bilmemesi durumunda bu akit Hanefi fıkhına göre fasid akit olur.[224] Alacağı ücreti beğenmediği takdirde başka bir şirkette çalışmayı düşünen çalışan bir ay daha bilmediği bir maaşa çalışmak zorunda bırakılmaktadır. Bu ise anlaşılacağı üzere günümüz iş hukukunun boş bıraktığı bir alandır. Buna karşılık İslam hukukunun aydınlattığı bir alan olup İslam ahlakıyla ahlaklanmış bir işveren çıkacak dahi olsa çalışanına bu şekilde muamele etmeyecektir. Herkesçe bilinen yukarıda da bahsettiğimiz şu hadis konunun oldukça mühim olduğunun delilidir: "İşçiye ücretini alın teri kurumadan veriniz!" [225]

Ahilik teşkilatında suç işleyen çırağın cezasının ustasına verildiğinden bahsetmiştik. Bununla beraber esnaf denetiminde standartlara uymayan esnafların kapıları kilitlenirdi. Hata yapan esnafın sağ ayağındaki pabucu, iş yerinin damına atılırdı. Herkes, "Bugün falan ustanın pabucu dama atıldı." derdi. Bu sözler ustanın

---

[224] Orhan Çeker, *Fıkıh Dersleri 1* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 98.

[225] Zekeriya Güler, *40 Hadiste İş ve Ticaret Ahlakı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 90.

kalitesiz ürün ürettiği anlamına gelirdi.[226] Bunun gibi örnekler ile bir işverenin nasıl üretim yapacağından, işçisine nasıl muamele etmesi gerektiğine kadar pek çok standardımız ortaya çıkmaktadır. İşçisine en güzel şekilde muamele etmeyen işveren hiçbir zaman kaliteli ürün üretemez. Bunun sebebi güzel muamele görmeyen personelin firmadan çıkmak istemesi ve iş gücü devir oranının ciddi manada artması gelir. Kaliteli, işten anlayan, adapte olmuş ve tecrübeli personelin iş yerinden çıkması ile üretilen ürün eski kalitesine çıkamaz. Bununla beraber kötü muameleye karşılık hala firmada kalan personel de kaliteden ödün verebilir, yaptığı işin hakkını vermeyebilir. Günümüz üretim sistemlerinde ne kadar da kalite standartlarını geliştirmeye çalışırsanız çalışın insan kaynağınızın hakkını vermeyip kötü davranırsanız, personele aidiyet duygusunu aşılayamazsanız, o firmada kalite istenen seviyeye oturmaz.

19. yüzyılın sonlarına doğru kapitalizmin sert dişlileri kırılmış ve nazikleşmeye başlamıştır. [227] İşçilere yapılan muamelenin sertliği, haklarının yok sayılması, sözlerinin dinlenmeyişi, insan üstü mesai şartları ve tehlikeli işlerde çalışmanın sonucunda Komünist Manifesto ortaya çıkmış ve işçileri etkilemeye başlamıştır. İşçi kanadındaki fikri sertlik arttıkça burjuva nazikleşmiştir. [228] Tarihe bakıldığında kapitalizm, karşısına bir fikir çıktıkça kılık değiştirmiş ve hayatta kalmıştır. Bu yeni kılıklardan biriside özellikle seri üretime geçtiği 1900'lü yılların başında işçilerin iş kazalarıyla ve ölümle burun buruna olduğu dönemlerden sonra çıkan iş güvenliği kuralları işçiyi bu risklerden korumaya çalışmıştır. Şuna da değinmek gerekir ki giyilen yeni kılıklar genelde insanların kârına olan olumlu faktörlerdir. Onlardan biri olan iş güvenliği kuralları da bir anda çıkmamış, sanayi ilerledikçe gelişen kurallar olmuşlardır. Yaşamın yalnızca dünyevi menfaatten ibaret olmadığı inancını aşılayan İslam dini sayesinde işveren işçisine daha dikkat edecek, onun eğitiminden, ailesinden, sağlığından sorumlu hissedecektir.

---

[226] Yusuf Ekici*, Ahilik ve Meslek Eğitimi*, 64.

[227] Kishtainy, *Ekonominin Kısa Tarihi*, 98.

[228] Kishtainy, *Ekonominin Kısa Tarihi*, 99.

Sanayi toplumlarında görülen işçi sendikalarının kuruluş gerekçesi işçiyi işveren karşısında korumak, ezilmesini önlemektir. Şüphesiz ki İslam iş ve ticaret ahlakının tam uygulandığı kurum ve ekonomilerde bunun gibi kuruluşlara ihtiyaç kalmaz. Emek ve alın terinin karşılığını hakkıyla ve zamanında alan ve emeği istismar edilmeyen, empati kurulup sevinçlerin ve üzüntülerin paylaşıldığı kurum veya toplumlarda çalışanın işverenine sevgi ve saygı duymaması mümkün değildir. Bununla birlikte geliştirilebilecek yeni formüller ile personelin hak ettiği maaşı haftalarca geç almasının önüne geçilmelidir. Haftalık maaş ödemeleri gibi yöntemlerle işçinin alın terini ihtiyacı anında alması sağlanabilir.

Ortaklık uygulamaları insanların birlikte yaşamaya başlamalarına kadar uzanmaktadır. Hz. Peygamber'in (sav) risaleti döneminde de insanlar ticarette ve tarımda çeşitli ortaklıklar kuruyorlardı. Ortaklaşa aynı kervan ile ticaret yaparak olası tehlikelerden birlikte korunarak maliyetleri düşürmeleri bunlardan öne çıkan ortaklık örneklerinden bir kısmıdır. İslam dini ortaklık konusunda ilkelere uygun olarak ve adaletli olmak şartıyla ortaklıklara müsaade etmektedir. Hatta bazı nasslarla anlıyoruz ki ortaklık İslam dinince özendirilmekte ve teşvik edilmektedir. Hz. Peygamber (sav) sağlıklı erkeklere sadaka verilmesini yasaklayarak, onların çalışmalarını veya ortaklık kurularak çalıştırılmalarını ve böylece sağlıklı erkeklerin iş sahibi yapılmalarını sağlamıştır. Ensar ile muhacir aralarındaki kardeşliğin tesisinde buna benzer örnekler ile muhacirin yeni yaşamlarına adapte hale getirildiklerini görmekteyiz. Kurulan ortaklıklar sayesinde ashap arasında dayanışma, istihdam ve üretim aynı anda sağlanmış oldu.[229] Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur: "Biri diğerine hıyanet etmedikçe iki ortağın üçüncüsü benim; biri diğerine hıyanette bulunursa onların arasından çekilirim."[230] Bu hadis ile de anlıyoruz ki ortaklık önemli bir müessesedir ve bunun İslam ahlakına uygun olarak devam ettirilmesi durumunda Rasulullah (sav) bu ortaklarla beraberdir. Bu sayede ortaklıklarını devam ettirenlerin ahlakları övülmüştür.

[229] Necmettin Güney, *40 Soruda Ortaklıklar* (İstanbul: İktisat Yayınları, 2020), 7.

[230] Ebu Davud, Büyu, 26.

İslam'ın bu durumu övmesinin sebebi ortaklıkları arttırılması ve bireylerin kendi ortağı olduğu işte çaba göstermesidir. İslam ahlakına göre birilerinin çok zengin olup altında binlerce elemanının olduğu bir nizam hoş değildir. Ondan dolayı günümüz çalışma sahasında salt ücret ile çalışma sisteminin ortaklıklara dönüştürülmesi daha uygundur. Batılı şirketlerde buna benzer örnekler görmekteyiz. Verilen ücretin haricinde direkt ortaklık olmasa da şirketin o ayki kazandığı kârın bir kısmını (cüz'i bir kısım da olsa) personele prim vermesi yani paylaşması İslam ahlakına uygun olacak bir sistemdir. Bunun gibi İslam ahlakından, Peygamber'in (sav) ve sahabenin hayatından alınacak örnekler ile geliştirilecek sistemler sayesinde çalışanların durumu iyileştirileceği gibi şirkete olan aidiyeti geliştirilip performansı arttırılabilir.

Yine işverenlerin yapabileceği İslam ahlakına uygun uygulamalardan diğeri de zekâttır. Yeri geldiğinde daha detaylı incelenecek olan bu mesele de çalışanlar için önemlidir. İslami hassasiyete sahip işverenler zekâtlarını yardım kuruluşlarına, hafızlık kurslarına vs. vermektedirler. Ancak İslam ahlakına uygun olan zekâtın birinci derece akrabanın haricinde en yakınındaki ihtiyaç sahibine verilmesidir. İşverenlere en yakın nisap miktarı malı olmayan 'fakirler' de şüphesiz her gün gördükleri ve iş yaptırdıkları kendi çalışanlarıdır.

4.6. Vakıf Geleneği

Ebû Hanîfe'ye (ö. 767) göre vakıf, vakfedenin mülk bir aynı mülkiyetinde tutarak menfaatini fakirlere veya bir hayır cihetine tasadduk etmesidir. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed vakfı, "menfaati insanlara ait olmak üzere mülk bir aynı Allah'ın mülkü olarak temlik ve temellükten ebediyen alıkoymak" şeklinde tanımlar.[231]

Vakıf bir özel mülkün daimî süreyle hayır amacıyla bağışlandığı ve bundan sağlanan gelirin de bu amaç için harcandığı bir kurum olarak İslam medeniyetinin en büyük başarılarından birisidir. Vakıf kurumu İslam Peygamber'inin (sav) vefatından sonra önemli ölçüde gelişmiş ve hukuki yapısı hicri ikinci yüzyılın ikinci yarısında tam olarak oluşturulmuştur. Binlerce kilometrelik İslam dünyasının her bir bölgesinde,

[231] Hacı Mehmet Günay, "Vakıf*", TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2012), 42/481.

toplum için hayati önem taşıyan pek çok hizmet ve mükemmel mimari eserler asırlardır vakıf sistemiyle finanse edilmiştir.

Vakıf kültürünün oluşumu İslam ahlakının bir sonucudur. Bu sayede Müslümanlar infak ettikleri malların veya akarların sadece bir defaya mahsus değil uzun bir süre insanların hayrına kullanılmasını sağlamışlardır. Eğer İslam'daki yardımlaşma, dayanışma, infak etme emirleri ve tavsiyeleri olmasaydı şüphesiz yüzyıllarca devam eden vakıflar olamazdı.[232]

Vakıflar sayesinde sosyal yapı içerisinde insanların ihtiyacı olan neredeyse tüm alanlarda vakıflar gelişmiştir. Bu sayede devletlerin üzerindeki yükler hafifleyerek giderleri azalmıştır. Devlet bu giderlere karışmadığı veya hazinesinden nakdi çıkış yapmadığı için insanlardan daha az vergi toplar olmuştur. Bu sayede insanlar vergi yerine vakıfları destekleyerek zorunlu vergi vermekten gönüllü infaklarına devam etmişlerdir. Ancak vakıfların bulundukları ülkenin siyasi durumundan çokça etkilendiklerini de belirtmek gerekmektedir. Devletlerin refah dönemlerinde vakıfların da refah içerisinde iş yaptıkları, devletlerin çökme dönemlerinde de vakıfların ciddi problemlerle hayatlarını devam ettirmeye çalıştıkları ortadadır. Yüzlerce yıldır bu şekilde varlığını devam ettiren vakıflar 20. yüzyıla gelindiğinde evrensel bir imhaya maruz kalmışlardır. Ana akım iktisat ve yayılmacı devlet politikaları ile beraberinde getirdiği bencillik, vakıfların neredeyse yok olmasına sebep olmuştur.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "İnsan ölünce üçü hariç bütün amelleri sona erer: sadaka-i cariye, ilim veya dua edecek hayırlı evlat." [233] Bir insanın ölümü ile ameli de artık kesilir. Bundan sözü geçen bu üç husus müstesnadır. Vefat edenin arkasından bıraktığı hayırlı evlat da geride bıraktığı ilim de onun çabasının bir ürünüdür. Geride bıraktığı vakıflar da aynı şekildedir. Esasen bu hadis ile vakfın sahih olduğuna, sevabının da büyük olduğuna delil vardır.[234] Diğer bir bakış açısıyla üç

---

[232] Murat Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar*. (Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2017), 13.

[233] Müslim, *Sahih-i Müslim*, Vasiyyet 14.

[234] Nevevi, *Sahih-i Müslim Şerhi el-Minhac*, 7/476.

meselede de Müslümanlar bir aracı kuruma ihtiyaç duymuşlardır. Vakıf bu üç meseleyi de gerçekleştirecek bir çatı kuruluş haline zamanla gelmiştir. Vakıf sayesinde, vakfı kuran hayır sahibinin vefat etmesinden onlarca belki yüzlerce yıl sonra bu hayır devam eder ve bu sayede verilen sadaka-i cariye kişinin vefatından sonra yıllarca devam etmiş olur. Vakıfların yapısı gereği ilmi çalışmalara öncülük edebilir ve destekleyebilir. Bu sayede kalıcı eserler meydana gelir: Ayrıca alimlere mali destek sağlanır. Böylece de vakıf sayesinde, vakfı kurana bu ilmi çalışmalardan doğan sevap gider. Vakfın yönetimine gelen kurucunun nesli de bu vakfın devamını sağlar. Bu vesileyle de vakfı kurandan sonraki vakfı idare ettiren nesiller için de bir istihdam olanağı sağlar. Sonuç olarak da vakfı kurana dua eden, minnet duyan hayırlı nesiller oluşur.[235]

Özellikle Osmanlı döneminde vakıflara ciddi desteklerin verildiği, devletin desteklediği ve Osmanlı Devleti'nın vakıflar ülkesi haline geldiği söylenebilir. Ancak 18. yüzyıldan itibaren devletin kötü gidişatıyla beraber devletin vakıflara olan ilgisi azalmış, özellikle 19. yüzyılda vakıfların aleyhinde olan çalışmalar artmıştır. Vakıfların Osmanlı toplumuna ve genel olarak iktisadi yapıya katkısı ciddi boyutlardadır. Örnek vermek gerekirse vakıflar tarafından inşa edilen dükkanlar yatırım harcamalarının %5-8'i arası kiraya veriliyordu. Esnafa müsaade edilen kar oranı ise %10 ile sınırlandırılmıştı. Böylece esnaf vakıfların kiraladığı dükkanların kirasını ödemekte sıkıntıya düşmemekteydi. O dönemde faiz yasak olsa da piyasada el altından %15-20 oranlarında faizle para satılmaktaydı. Bu oran ile kıyaslandığında esnafın borç alarak kirasını ödemesi durumunda çarkın dönmesi çok zorken, vakıfların düşük kiralar ile esnafı ne derece desteklediği ortaya çıkmaktadır. Zira esnafın kira maliyeti piyasanın faiz oranının üçte biri oranındadır.[236]

Başka bir örnek daha vermek gerekirse vakıflar ve onların finanse ettiği imaretler sayesinde toplumda açlığın büyük oranda önlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda 18. yüzyılda İstanbul'daki dilencilerin sayısının Paris'tekilere nazaran çok

---

[235] Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar*, 16.

[236] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 163.

daha az olduğu belirtilmektedir. Bu durumun sebebi tabii ki de vakıfların fakir kesimin temel ihtiyaçlarını ciddi oranlarda karşılamasıdır. Ayrıca İngiliz seyyah Urquhart (ö. 1877), Rumeli'de aylarca seyahat etmesine rağmen tek bir dilenciye rastlamadığını eserinde belirtmektedir.[237]

Vakıf geleneği meselesi İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde aile ile toplum ilişkisi ve yardımseverlik maddeleriyle ilgilidir. Yardımseverlik duygularıyla başlayan vakıf geleneği ile toplumsal bağların mükemmel seviyelere çıktığını yukarıda bahsettik. Vakıf geleneğinin İslam ahlak maddeleriyle böyle ilişkisi kurulabilir.

4.7. Riba Yasağı

Ana mal/para üzerindeki artış anlamındaki riba herhangi bir mal veya eşyanın ücreti değil, sadece verilen sürenin fiyatıdır.[238] İlk bakışta ahlaki bir mesele olarak akla gelmese de ribanın sonuçlarına baktığımızda kesinlikle ribanın yasak oluşu İslam ahlakının bir sonucudur ve İslam iktisadının ahlakla olan ilişkisinin en güzel örneklerinden birisidir.

Ribanın aleyhinde nazil olan "İnsanlara malları artsın diye verdiğiniz riba Allah indinde artmaz; fakat Allah'ın rızasını dileyerek verdiğiniz zekât böyle değildir. İşte onlar katlayanlardır,"[239] mealindeki ayetin, bisetin dördüncü veya beşinci senesinde inen Mekki bir surede yer alması, İslam'ın iktisadi sömürüye daha işin başında karşı çıktığını göstermesi açısından çok önemlidir.[240]

Faizle alakalı Kur'an'da en açık ayetlerden birisi şudur: "Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, 'Alım satım da ancak faiz gibidir' demeleridir. Halbuki Allah alım satımı helal, faizi ise haram

---

[237] Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 168.

[238] Ebu'l Al'a Mevdudi, *Faiz*, trc, Ahmet Asrar (İstanbul: Hilal Yayınları, 2016).

[239] Rum Suresi, 39.

[240] Cengiz Kallek, *Sosyal Servet, İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018).

kılmıştır. Artık kime Allah'tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisinindir, durumunun takdiri Allah'a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir." [241] Faizin yasaklanması konusunda kullanılan bu sert üslup, din düşmanlarını dost edinme dışında hiçbir günah ve yasak için kullanılmamıştır. Çünkü zina, içki, kumar, hatta katil gibi suç ve yasakların kötülükleri mağduru ve çevresindekilerden belirli bir kesimi etkiler. Dine ve müminlere düşman olan, düşmanca duygular besleyen, tedbirler ve planlar içinde olan şahıs ve grupları dost edinmek, onlarla iş birliği yapmak, onlara hoş görünerek sempatilerini kazanmaya çalışmak ne bunu yapanlara ne de dinlerine ve din kardeşlerine fayda getirmiştir. Bu davranış ve yaklaşımda her zaman kazananlar düşmanlar, kaybedenler ise müminler olmuştur. Bir topluluk içinde faizcilik serbest olduğunda bunun da zararı ve kötü etkileri yalnızca faizi alan ve verenle sınırlı kalmamış; bütün topluluğun ekonomik, sosyal ve ahlaki hayatını etkilemiştir.[242]

Konuyla ilgili olan diğer bir ayet ise şudur: "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmişseniz faizden kalanı bırakın. Bunu yapmazsanız Allah ve Resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere anaparanız sizindir." [243] Kur'an Yolu Tefsiri'nde ayetin açıklaması şöyle verilmiştir: "Tövbe edip faizcilikten vazgeçenlerin tahakkuk edip de henüz borçluların ödemediği faizleri almalarına izin verilmemesi, ana paradan başka bir fazlalığa haklarının bulunmadığının açıkça ortaya konması, ancak böyle yaptıklarında hem haksızlık etmekten hem de haksızlığa uğramaktan kurtulacaklarının bildirilmesi, bazı kimselerin "Faizin azı helâldir, ancak kat kat olanı haramdır" şeklindeki anlayış ve yorumlarının isabetli olmadığını göstermektedir."[244]

Hz. Peygamber'in (sav) İslam'ı tebliğ ettiği Mekke'de sosyal, kültürel, dini ve iktisadi sömürü düzeni vardı. Örneğin Kureyş'e mensup olanlar hacda bazı ritüellerden kendilerini muaf tutarlarken dışarıdan gelen hacılara bazı uygulamaları zorunlu

---

[241] Bakara Suresi, 275.

[242] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri,* 1/432.

[243] Bakara Suresi, 278-279.

[244] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, 1/442.

tutuyorlardı. Kureyş bunun gibi uygulamalarla kendi toplumlarını ve hac için gelen insanları sömürmekteydi. Ellerinde büyük sermayelerle iktisadi alanda özellikle tefecilik ile cahiliye ribası olarak bilinen uygulama ile toplumda ciddi yozlaşmalara sebebiyet vermekteydi. Kureyş'in Peygamberimiz'e (sav) tabi olmamalarının en önemli nedeni de kurdukları sömürü düzeninin yani özellikle faizli muamelelerin bitecek olmasıydı.

Gerek eski Arap toplumunda gerekse de faizin uygulandığı tüm toplumlarda toplumsal hasarlar meydana gelmektedir. Ana paranın fazlasının yasak olması bunun karşısında da ticaretin övüldüğü yukarıdaki ayetlerdeki itham çok ağırdır. Bu itham sayesinde Müslümanlardan kat'i olarak faizden, faizin azından veya çoğundan, faize şahitlik etmekten, faizi hesaplamaktan uzak durulması emredilmiştir.[245] Bu büyük emrin altında faizin toplumda oluşturduğu ağır hasara da bakmak gerekmektedir.

Faizli sistemlerde sadece tefeci olarak faizli borç veren kötü değildir. Bununla beraber bu sistemin devam etmesine fayda sağlayan ve faizli borç alan da aynı kefede suçludur. Bununla beraber bu sistemin devamı için çalışan, hesaplayan, hizmet eden her kim varsa, faizli borç versin veya alsın, o da aynı günahın içerisinde eşit pay alır. Bu konudaki delilimiz ise Allah Rasulü'nün (sav) şu meşhur hadisidir: "Cabir (ra) diyor ki: Rasulullah (sav) faiz yiyene, yedirene, katibine ve şahitlerine lanet etti ve 'onlar müsavidirler' buyurdu."[246]

Diğer taraftan faizi sadece İslam'ın yasaklamadığından da bahsetmemiz gerekmektedir. Faizin yasak olması gerektiği fikri düşünme yetisine sahip, vicdanlı olan ve toplumu önemseyen her düşünürün ve her siyasetçinin ulaşabileceği bir kanıdır. Örneğin Batı toplumlarında da ana akım iktisattan önce faiz ve tefecilik gayri ahlaki bir davranış olarak görülmüştür. Aristo *Politika* adlı eserinde faizciliği tiksinilmesi gereken bir şey olarak niteler. Çünkü faizli borç ilişkilerinden elde edilen kazanç paranın doğasına aykırıdır. Para yalnızca mübadele işlemlerinde kullanılması gereken

---

[245] Müslim, *Sahih-i Müslim*, Kitab'ul Müsâkât 106.

[246] Müslim, *Sahih-i Müslim,* Kitab'ul Müsâkât 106.

bir araçtır.[247] Ona göre bu sebeple paraya toplumun sosyal dengelerini sarsıcı bir rol vermemek gerekir. Platon ise *Yasalar* adlı eserinde faizi faziletli ve erdemli insanlara yakışmayan, ahlak dışı bir davranış biçimi olarak tanımlar. Bununla beraber faizin toplumda ve iktisatta oluşturduğu olumsuz durumlardan dolayı yasaklanması gerektiğini söyler.[248]

Antik Roma uygarlığında ise sosyal hayatın neredeyse her alanında faizin etkisi görülür ve bu etki toplumun bütün kesimlerini derinden etkiler. Buna karşılık faizin Antik Roma'da içselleştirilmesiyle bu durum toplumsal olarak pek çok zarara sebep olur. Faiz borcundan dolayı halk ayaklanmaları ve isyanları sıklıkla karşılanır hale gelir. Bu tür büyük halk tepkilerini yatıştırmak için sık sık borcun affını sağlayan ya da faiz uygulamalarına kısıtlamalar hatta yasaklar getiren politikalar geliştirilir. Örneğin, Julius Caesar'ın (ö. M.Ö. 44) faizli borçların affedileceğini vaat etmesi ile faiz oranları düşer. Borç verenler telaşa kapılarak vadesi dolmayan alacakları geri istemeye başlarlar. Borçlular ise erken istenen borçları ödeyebilmek için mülkiyetlerindeki toprakları satmak zorunda kalırlar.[249]

Yahudilikte faizli borç ilişkileri yasağı yalnızca kendi milletinden olan din kardeşlerini kapsayıp, başka dinlere mensup olanlara karşı muamelelerinde faiz caizdir. Buna karşılık Hristiyanlık inancında faiz yasağı bütün insanlığı kapsayıcı olarak yasaktır. Rahip Thomas Aquinas (ö. 1274) borç ilişkilerinde borç verenin asıl amacının borçtan bir kazanç ya da menfaat beklentisi içinde olmaması gerektiğini vurgular. Doğal olan tanrının beklentisine uygun hareket ederek insanların faiz kazancı elde etmek değil, maddi bir karşılık beklentisi içinde olmadan borç vermektir. Çünkü dini öğretiler, verilen şeylerin karşılığının tanrıdan beklenmesini salık verir.[250] Ancak özellikle orta çağda birçok Hristiyan din adamının servet biriktirdiği ve faiz ile borçlar verdiği bilinmektedir. Bu dönemlerde Martin Luther kilisenin dini alet ederek insanları

---

[247] Murat Ustaoğlu ve Ahmet İncekara, *Faiz Meselesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019), 198.

[248] Ustaoğlu ve İncekara, *Faiz Meselesi,* 77.

[249] Ustaoğlu ve İncekara, *Faiz Meselesi*, 68.

[250] Ustaoğlu ve İncekara, *Faiz Meselesi, 70.*

sömürmesini eleştirmiştir. Luther, borç verenin hiçbir koşulda risk almadan gelir elde ettiği için tefeciliğe karşı çıkar. Görüldüğü gibi riba yalnızca İslam dininde değil farklı inanç ve toplumlarda ayrıca aklı başında olan pek çok düşünür tarafından kötü karşılanmış ve bir sömürü sistemi olarak görülmüştür.

Günümüze gelindiğinde ise ana akım ekonominin en önemli konularından birisi para ve maliye politikasıdır. Para ve maliye politikası özellikle de Büyük Buhran ile John Maynard Keynes (ö. 1946) tarafından ciddiyetle incelenen bir konudur ve ekonomilerin yönetiminde kullanılan iki temel araçtır. Her ikisi de ekonomik büyümeyi teşvik etmek, enflasyonu kontrol altında tutmak, işsizliği azaltmak ve genel olarak ekonomik istikrarı sağlamak için kullanılır. Para politikası, bir merkez bankası tarafından yürütülür ve genellikle para arzı ile faiz oranlarını düzenlemeyi içerir. Merkez bankaları, genellikle para politikası aracılığıyla hedefledikleri enflasyon oranlarına ulaşmaya çalışırlar. Bunun yanı sıra, ekonomik koşullara bağlı olarak, para politikası faiz oranlarını artırarak veya azaltarak ekonomik aktiviteyi yönlendirmeye çalışabilir.[251] Maliye politikası ise hükümetin gelir ve harcamalarını yönetmeyi içerir. Hükümet gelirlerini artırarak veya vergi politikalarını değiştirerek ekonomik aktiviteyi yönlendirmeye çalışabilir. Örneğin, ekonomiyi canlandırmak için vergi indirimleri veya harcama artışları uygulayabilir.[252] Kapitalist ekonominin zamanlar geçirdiği merhaleler ile bu politikalar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda ise faiz ekonomik düzenin olmazsa olmazı haline gelmiştir.

Günümüzde bir ekonomide faizin zaruri görülmesinden dolayı toplumda oluşturduğu hasar daha ağırlaşmıştır. Faizle muamelenin çok kolaylaşmış olması, telefonla dahi faize bulaşılan bu dönemde faizden dolayı toplumda oluşan hasarı daha fazla incelemek gerekmektedir. Faize bulaşmayan insanlar, ortaklık ile ortaya koydukları sermaye aracılığıyla iş yapmakta, belli bir kar elde ederek bunu bölüşmekte ve ortaya konulan sermayeyi de geri almaktadırlar. Tabi ki bu senaryo ters şekilde de işleyebilir. Bu durum ise risktir ve İslam'ın helal kazanç yollarından biridir. Kazancın

---

[251] Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, 420.

[252] Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, 431.

ve sermayenin işin sonunda tekrar paylaşılması ile ticaret yapan kişilerden sermaye ayrılmamış olmaktadırlar. Ancak faizli bir işlemde aracı kuruluşa parasını yatıran mudi, vadenin sonunda riske girmeden ana parasını alırken bir de en başta anlaşılan faiz oranındaki parayı da almaktadır. Aracı kuruluşlar bu şekilde mevduat topladıkları zaman elinde sermayesi olmayan ihtiyaç sahibi müşteriler bularak onlara borç para vermektedirler. Bu borç para ile mudiye ödenecek faiz oranından daha fazla bir faiz miktarı kredi çeken vatandaştan tahsil edilir. Müşteri vadesinde borcunu ödeyemez ise en başta hesaplanan faizin üstüne bir faiz daha hesaplanır. Bu uygulama da cahiliye dönemi Araplarının uyguladığı cahiliye faizine benzemektedir. Aracı kuruma borcu olan müşteri sabit maaşla ve sigortalı şekilde bir işte çalışmaktaysa maaşını eline alamadan devlet kontrolünde belli bir oranı bankaya ödenir. Bu aşamada müşteri olan borçlu sürekli faiz öder, böylece bir türlü borç bitmez ve en başta alınan ana para faiz tutarlarından dolayı ödenemez, hatta ulaşılmaz hale gelir.

Yukarıda detayıyla anlattığımız olay sebebiyle işçi sigortasız bir işte daha zor şartlarda çalışmaya mecbur bırakılır. Evine yeterli para götüremeyen borçlunun huzuru bozulur ve ailesi dağılır. Maddi yetersizliklerden dolayı borçlu olan kişi farklı şekillerde hırsızlıklar yapmaya başlar. Fuhuş gibi ahlaksızlıklar artar. Uyuşturucu satışı artar. Varsayımlarla özetlemek istediğimiz bu örneğimizde olduğu gibi faize bulaşan binlerce insan benzer senaryolarda yaşamlarını sürmeye devam etmektedir. Uzak bir perspektif ile bakıldığında ise risksiz şekilde para kazanan mudiler sürekli zenginleşirken bu bataklığa düşen fakir halk ise sürekli fakirleşmekte ve daha beter hale gelmektedir. Toplumda beraber yaşayan ancak birisi mudiyken diğerleri bankaya borcunu ödeyemeyen insanlar birbirlerine düşman olmaktadırlar. Mudiler para kazanmak için beraber yaşadığı insanların faiz yükünden ezilmelerine seyirci kalarak bunu kendi çıkarı için gerekli görmekte ve tepki gösteremez hale gelmekteyken emeksiz ve risksiz şekilde faiz parası kazanan mudilere karşı faize bulaşan borçlu da ister istemez kin gütmektedir. Bu oluşan servet aktarımı[253] bir hırsızın çaldığını koşarak kaçırması şeklinde acımasızca gerçekleşmektedir. Daha genel anlamda ise toplumdaki fakirler ile zenginler arasında bir düşmanlık oluşmaktadır. Bu sebeple faiz

[253] Tarek El Dıwany, *Faiz Sorunu*, trc, Mehmet Saraç (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011).

sebep olduğu sonuç sebebiyle toplumların ahlakını bozan en önemli maddelerin başında gelmektedir. İslam ise helal olan ticareti övmektedir. Bunun sebebi ise alanın, satanın, tedarikçinin, elemanın, patronun herkesin, alnının teriyle kazanıyor olmasıdır. Ayrıca İslam faizin karşısına zekâtı emretmiştir. Zekât sayesinde toplumdaki gelir farkı azalırken fakir zenginin verdiği zekât ile hem geçinmekte hem de minnet beslemektedir. Zengin ise verdiği bu zekât sayesinde fakir ile muhatap olmakta ve fakirin dertlerini çözer hale gelmektedir. Faizin olmadığı ama zekâtın yaygınlaştığı bir toplumda birbirini seven insanlar ile refaha erişmek oldukça mümkündür. Refaha yalnızca gayri safi milli hasılayla ulaşmaya çalışmak yanıltıcı olabilir. Refaha orta kesimin yoğunlukta olduğu ama bunun yanında birbirine sevgi ve saygı besleyen toplumla erişilir.

Faiz bahsinde diğer bir önemli konumuz ise ribanın türleridir. Bunlardan ilki cahiliye ribası İslam öncesi Arap yarımadasında bilinen tür budur. Buna göre borcun, satılan mallar ya da para cinsinden olmasına bakılmaksızın müeccel borcun geciktirilmesi karşısında alınan fazlalıktır. Diğeri ise ribe'l-fadl (alışveriş ribası) ise altı tür malın benzer mallar ile satışında miktar uyuşmazlığı olmasıdır. Söz konusu altı tür mal şudur: altın, gümüş, buğday, arpa, tuz ve kuru hurma. Bunun yasaklanmasının sebebi, yasaklanmış işlemlere kalkışmak için bir araç haline gelmesini önlemektir. Daha açık bir ifadeyle, kredi ribasına geçişte bir araç olarak kullanılmasını önlemek içindir. Örneğin bir kimse kredili altın sattığında almış olduğu altına denk olandan daha fazla gümüşle geri ödeme yaparsa böyle bir durum ortaya çıkmış olur. [254] Ribanın taksimiyle ilgili farklı görüşler vardır. Vehbe Zuhayli (ö. 2015) cahiliye ribasına ribe'n-nesie demektedir. Kur'an'da direkt yasaklanan cahiliye ribasını bu ikisinden farklı bir çeşit olduğu da söylenmiştir.

Riba yasağı meselesi İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde insan hakları, akıl ve merhamet ile ilişkilendirilebilir. İnsan haklarıyla diğer insanların yaşamına, malına, namusuna, inancına ve özgürlüğüne saygı gösterilmesi

[254] Abdulkader Thomas, *Ribayı Anlamak İslam İktisadında Faiz,* trc, Zeyneb Hafsa Orhan (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 47.

gerektiği vurgulanmıştır. Ancak faizin olduğu bir toplumda insan haklarından söz etmek zordur. Yukarıda da bahsedildiği üzere faize bulaşan bir kişinin özgürlüğünün kısıtlanması, malındaki tasarrufu kaybetmesi en önemlisi de saygınlığının bitirilmesi söz konusudur. Akıl ise insanın iyiyi kötüden ayırt etmesi, yaptığı tercihin farkında olması, bu tercih sonucu meydana gelecek olayları kestirecek kadar bilinç sahibi olmasıdır. Faiz ile toplumdaki pek çok ferdin tercihinin sonucundaki akıbeti tam olarak idrak edemediğini ya da bir şekilde kandırıldıklarını görmekteyiz. Bu anlamda İslam ahlak ilmindeki aklın önemine faizle hemhal olan bir toplumda net şekilde tanık oluyoruz. Son olarak ise yukarıda da bahsedildiği üzere faiz ile İslam ahlakının bir maddesi olan merhametin zıddı gerçekleşmekte ve merhametsizlik yayılmaktadır.

4.8. Alkol, Fuhuş ve Kumar Yasağı

İslam'ın ilk dönemlerinde cahiliye Arapları arasında yaygın olan alkol, fuhuş ve kumar ile İslam dini önemli bir mücadeleye girişmiştir. Alkol merhalelerle yasaklanmış, diğerleri de sırayla yasaklanmıştır. Cahiliye döneminde kötü olarak bilinmesine rağmen bu alışkanlıklara sahip olan pek çok insan vardır. Bunun yanında İslam gelmeden bunun gibi alışkanlıklardan kaçınanlar da bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Hz. Peygamber (sav) ve arkadaşı Hz. Ebubekir'dir (ra).

Haram olan bu üç alışkanlığın neden yasak olduğunu bahsetmeye gerek yoktur. Ancak bunların yasaklanmasıyla toplumlar temizlenmiştir. Hz. Muhammed'in (sav) de bir hadis-i şeriflerinde buyurduğu gibi "İçkiden sakının. Çünkü o bütün kötülüklerin anasıdır."[255] Alkol kullanımı yüksek olan toplumların ahlaki bozuklukları artmakta ve buna paralel olarak suç oranları da yükselmektedir. Üçünden birisine bağımlı olan bireyin diğerlerine bulaşma ihtimalinin varlığı bilinmektedir. İslam ahlakının topluma ve iktisadi nizama en önemli etkilerinin birisi de temiz toplumların inşa edilmesidir. Başkalarına da zarara uğratan, toplumun ahlakını bozan, kötü örnekliklerle yayılmaya sebep olan bu davranışların bireysel özgürlük olarak değerlendirilmesi sonucunda iktisadi israflar ile toplum ahlakının çöküşü kaçınılmazdır.

---

[255] Nesâi, Eşribe, 44.

Alkol, fuhuş ve kumar yasağı meselesi İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde akıl, iffet ve yaptırımla ilişkilendirilebilir. İslam ahlak anlayışına göre akıl tercihlerin sonucunda meydana gelecek olayları kestirecek kadar bilinç sahibi olunmasıdır. Konumuz olan bu yasakların ise akıl sahiplerinin yapmayacağı ve yapmaması gerektiğini idrak etmeleri gerekir. İffet ise bütün bedenini ahlaka aykırı davranışlardan uzak tutması ve mal, mülk, yeme içme konularında dikkatli olmak anlamına geldiğine göre bu yasaklarla direkt olarak ilgilidir. Sadece fuhuş değil diğer iki madde de ahlak anlayışı olarak iffetin yoksunluğu anlamına gelmektedir. İslam ahlakında yaptırım sonuç olarak Yaratıcı'nın öfkelenmesi ve cehennemde azabıdır. Kişinin bahsedilen yasaklara bulaşması, daha da kötüsü alışkanlık haline getirmesi sonucunda ciddi bir azab ile ve Allah'ın öfkesiyle karşılaşması anlamına gelecektir.

4.9. Kader İnancı ve Tevekkül

Müslümanların kader inancına sahip olmalarının da İslam iktisadını etkileyen faktörleri vardır. Öncelikle kader inancı, senaryoyu oynayan bir oyuncu gibi salt şekilde insanı iradesiz bırakan bir inanç değildir. Allah Rasulü (sav) kader ve tevekkül ilişkisini şöyle özetlemektedir: "Önce deveni bağla, sonra tevekkül et."[256] Hadisin açıklaması; kader inancıyla sadece tevekkül etme, önce sebebini işle, sonrasında Allah'a bırak, kaderine boyun eğ şeklindedir.

Hz. Peygamber bir başka hadisinde şöyle buyurmaktadır: "Eğer siz gereği gibi Allah'a tevekkül etseydiniz, sabahleyin aç gidip akşamleyin tok dönen kuşların rızıklandırıldığı gibi size de rızık verilirdi."[257] Rızık temini için gösterilen teşebbüs, gayret ve çaba, tevekküle engel olmaz. Müslüman Allah'a tevekkül etmeli, onunla iletişimini canlı tutmalı, kendisi için takdir ve tayin edilen rızkın mutlaka geleceğine inanmalı, telaş ve paniğe kapılmamalı, verilenle yetinmeli, rızkını helal yoldan kazanmalıdır. İnsanlarda bu bilinç olmazsa Karun'un şu sözündeki hataya düşebilirler:

---

[256] Tirmizî, *el- Camiu's- Sahih Sünen,* Sıfatü'l-Kıyâme, 60.

[257] Tirmizî, *el- Camiu's- Sahih Sünen,* Kitab'ul Zühd, 33.

"Bu servet bendeki bilgi sayesinde bana verildi!"[258] Hz. Ömer'in (ra) halifeliği döneminde yaşadığı şu olay meşhurdur: Ömer (ra) yolda karşılaştığı tembel tembel oturan bir grup Yemenliye sormuş: "Sizler kimlersiniz?" Onlar, "Bizler mütevekkil insanlarız!" dediklerinde, Hz. Ömer şöyle demiş: "Hayır, yalan söylüyorsunuz. Sizler, mütevekkil değil, müteekkil (hazır yiyici) kimselersiniz". Burada ince bir çizgi bulunmaktadır; Müslümanlar Karun gibi azmayacak, verilen nimetlerin Allah'tan olduğuna inanacak ancak boş boş da rızık bekleyen olmayacak. Çalışıp çabalayarak alın teriyle rızkını kazanma gayreti içinde olacak. İşte bu alın teriyle çalışmanın akabindeki bekleyiş ve teslim oluşun ismi tevekküldür.

Kader bahsine geri dönersek; kadere iman, insan iradesine güç, sağlamlık ve cesaret verdiği için ona inanan insan, kararlı, azimli, metin, sabırlı, girişken ve sebatkar olur. Bu huya sahip insanlarda acz, zaaf, gevşeklik ve tembellik bulunmaz. İktisadi hayatın düzelmesi ve problemlerin çözülmesi, ancak sağlam iradeli fertler tarafından gerçekleşir.[259] Bu sayede İslam toplumundaki fertler iktisadi ve teknolojik alanda icatlar yapmaya sevk edilir. İslam ahlakı olarak katkısını ise yukarıdaki bahsin üzerine ilaveten, kadere imanın insana musibet, afet, kriz gibi zor zamanlarda teselli bulmasını sağlamaktır. Ayrıca kişinin helal kazancı kovalamasına sebep olur.

"Hz. Ali (ra) namaz kılmak için mescide gittiğinde devesini bir gence emanet bırakmış, fakat namazı edâ edip döndüğünde, devenin yerinde olmadığını ve yularsız başıboş dolaşmakta olduğunu görmüş. Genci de etrafta bulamamış; yeni bir yular almak için çarşıya gittiğinde, kaybolan yuların biraz önce bir genç tarafından on dirheme bir tüccara satıldığını öğrenmiş. Ali (ra) on dirhemi satıcıya verip yularını geri alırken: "O gence yazıklar olsun. Ben bu parayı, deveme baktığı için o gence verecektim. Ama o acele etti, helâl rızkını harama çevirdi." buyurmuştur.[260] Bu örnekte olduğu gibi kişi İslam ahlakıyla ahlaklanıp kadere iman ederse bunun sonucunda da helal kazancı kovalarsa aynı kazancı elde eder, diğer türlü ahlaksızlık eder ve farklı

---

[258] Kassas Suresi, 78.

[259] Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, 112.

[260] Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe.*

yollara başvurursa da aynı kazancı elde eder ancak helalde kazanacağını haram yolla kazanır, rızkına haram karıştırmış olur.

Kadere inanan tüccar bu inancından dolayı aciz kalmaz. Bu inanç sayesinde insan çalışmadan kendi emeğiyle kazanamayacağına inanır, aynı zamanda da çok fazla çalışarak ailesini veya ibadetlerini aksatsa da daha fazla kazanamayacağını bilir. Allah'ın takdir ettiği rızkı kazanacaktır. Diğer taraftan çalışmaz da hırsızlık, dolandırıcılık, dilencilik yaparak da rızkını kazanabilir insan. İşte bu insanın imtihanıdır. Ya elinin emeği ile helal olarak kazanır ya da yanlış yollara saparak haram olanı kazanır. [261]

Kader inancı ve tevekkül meselesi İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde tevhid ve iffet bahisleriyle ilişkilendirilebilir. Tevhid, Allah'ın iradesine boyun eğmek, ona itaat etmektir. Bundan dolayı kadere iman etmek de tevhid inancının bir gereğidir. İffet bütün bedeni ahlaka aykırı davranışlardan uzak tutmak ve mal, mülk, yeme içme konularında dikkatli olmak anlamına geldiği için tevekkül ile bağ kurulabilmektedir.

Sonuç olarak İslam'daki kader inancı insana ahlaklı olmanın zorunluluğunu anlatır. Bu sayede kişi insanlardan çalarak değil, emeğinin karşılığını kazanarak geçinir, tembel değil faal ve aktif olur. Bununla beraber daha fazla kazanmak için etrafına, kendi iç alemine ve ailesine zarar vermez.

4.10. Temiz Olmak- Mütekavvim

İslam insanın kendi maddi temizliğine önem verdiği gibi insanın manevi temizliğine de çokça önem vermiştir. İbadetleri yaparken hem maddi hem de manevi olarak temizlenmeyi şart koşmuştur. Ayrıca ibadetlerin de insanı ruhen temizleyen ritüeller olduğunu anlatmıştır. "Evinizin önünde akan bir nehir olsa da günde beş defa bu nehirde yıkansanız, üzerinizde kirden bir iz kalır mı hiç? İşte beş vakit namaz da

[261] Berrak Kurtuluş, "İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde", *Journal of Social Policy Conferences* 50, sy. (2010): 748.

böyledir, günahları siler süpürür."[262] Ayrıca vahyin ilk yıllarında inen ayetlerden birisinde "elbiseni temiz tut"[263] şeklinde emir vardır. Temizlik İslam'ın temelinde Peygamber'e (sav) emredilmiştir. Vahyin sonraki yıllarında da çok önemli bir yere getirilmiştir.[264]

Temizlik iktisadi alanda da oldukça önemli bir konudur. Bugün bütün dünyada en fazla harcama yapılan alan sağlık alanıdır. Bunun başlıca sebebi de insanların temizliklerine dikkat etmemeleri ve haramlarla olan iştigalleriyle beraber AIDS gibi hastalıkların çoğalmasıdır.

Ayrıca İslam temiz rızık için de belli kriterler belirlemiştir. İslam hukukunda özellikle iktisatla alakalı akitlerde 'mütekavvim' kavramı çokça kullanılmaktadır. Mütekavvim mal şer'an kendisinden istifade olunması ve tüketilmesi mubah olan şeydir.[265] Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "İçilmesini haram kılan Allah, onun satışını da haram kılmıştır."[266] İslam'a göre bir malın satım akdine konu olabilmesi için, onun dinin hükümlerine ve ahlakın ilkelerine aykırı olmaması gerekir. Başka bir deyişle, satılan malın hukuki tasarrufa uygun olması şarttır. Bu sebeple ölmüş hayvan, kan, domuz, şarap gibi mallar mütekavvim olmadıkları için satım akdinin konusu olamaz. Diğer taraftan şarap imalatçısına üzüm satmak da uygun değildir.[267]

İslam, yapılacak iktisadi faaliyetler ne ise bunlara konu olan şeyin mütekavvim olmasını emretmektedir. Rızkın temiz olması ile de nesiller temiz olacaktır. Bundan dolayı İslam ahlakına uygun olduğu şekliyle temiz mal, temiz ticaret, temiz fertler ve son olarak temiz bir toplum inşa edilir. Bir şeyin helal ve haramlığının anlaşılması için Kur'an ve sünnete bakmamız gerekmektedir. Bir şeyin helalliği naslarda haram olduğu

---

[262] Müslim, *Sahih-i Müslim*, Kitab'ul Mesâcid 51.

[263] Müddesir Suresi, 4.

[264] Geçit, *Ekonomi ve İnanç*,127.

[265] Çeker, *Fıkıh Dersleri*, 40.

[266] Müslim, *Sahih-i Müslim*, Kitab'ul Müsâkât 68.

[267] Güler, *40 Hadiste İş ve Ticaret Ahlakı*, 155.

belirtilmemişse gerçekleşir. ‘Eşyada aslolan ibahadır’ fıkıh kaidesi ile haramlığına dair bir nas yoksa mubah kabul edilir.

Temiz olmak – mütekavvim meselesi İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde sorumluluk bahsiyle ilişkilendirilebilir. Sorumluluk, bir kişinin belirli bir görevi, işi veya eylemi yerine getirme yükümlülüğüdür. Müslüman için sorumluluk evvela dinin emirlerine göre sonra da toplumsal normlara göre belirlenir. Bundan dolayı İslam ahlak anlayışının bu maddesi kişinin helalinden kazanması ve her alanda temiz olması anlamındaki konumuzla alakalıdır.

4.11. Narh

Narh açık kamu yararı gereği, temel ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarına doğrudan müdahale edilerek belirli sınırları aşmasının önlenmesi maksadıyla resmî tavan fiyat belirlenmesine dar anlamda narh denir. Klasik fıkıh literatüründe devletin fiyatlara müdahalesi çerçevesinde çoğunlukla narhın bu türü incelenmektedir. Geniş anlamda narh asgari ve sabit fiyat tespitlerini de içerir.[268]

Hz. Peygamber (sav) Medine yıllarında halkın fiyatlara müdahale edilmesini talep etmesine karşılık satıcılara zarar vermek istememesi sebebiyle narh uygulamamıştır.[269] Arzın taleplere yetişememesi sebebiyle o dönemde Peygamber (sav) narh uygulamamış ve bunu uygun görmemiştir. Ancak tamamen narhı da yasaklamamıştır. Ömer (ra) ve Ali (ra) da kendi dönemlerinde narh taleplerini olumsuz karşılamışlardır.[270]

Normal piyasa koşullarında Hanefiler narh uygulamasına tahrimen mekruh, diğer mezhepler ise haram olacağını söylemişlerdir.[271] Bundan da anlaşılacağı gibi normal bir piyasada İslam özgürce alıp satmayı emretmiştir. Bu hükme ise şu ayetten

---

[268] Cengiz Kallek, “Narh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2006), 32/390.

[269] Tirmizî, *el- Camiu’s- Sahih Sünen*, Kitab’ul Büyû, 73.

[270] Kallek, “Narh”, 32/390.

[271] Kallek, “Narh”, 32/391.

dolayı ulaşılmıştır: “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızânıza dayanan ticaret böyle değildir ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir.”[272] Normal koşullarda devletin veya devlet görevi gören yapıların narh uygulaması karşılıklı rızayı engellediği için mezhep alimleri yukarıdaki hükümlere ulaşmışlardır.

Narhın özel durumlarda uygulanıp uygulanmayacağı ile alakalı alimler arasında tartışmalar olmuştur. Özellikle spekülatif oyunlarla fiyatların arttırılmaya çalışılması gibi olaylarda narhın uygulanmasında görüş ayrılığı vardır. Narh aleyhtarları ile taraftarları arasındaki ihtilâfın esasını, maslahat çatışmasının alıcı ve satıcıların ferdî çıkarları arasında mı yoksa kamu ile birey arasında mı olduğu hususundaki yaklaşımları belirlemektedir.[273]

Konvansiyonel ekonomide rekabet olmazsa olmazdır. Rekabetçi piyasa olarak adlandırılan bu olay temel ekonomi kavramları arasında yer alır ve bu ekonomik sistemin işleyişinde önemli bir rol oynar. Fiyatlar, arz ve talep dengesi ile belirlenir. Bir mal veya hizmete olan talep arttığında, fiyatlar genellikle yükselir; talep azaldığında ise fiyatlar düşer. Benzer şekilde, bir mal veya hizmetin arzı arttığında fiyatlar düşerken, arz azaldığında fiyatlar yükselir. Rekabetçi piyasa, birçok alıcı ve satıcının serbestçe mal ve hizmet alışverişi yaptığı bir piyasadır. Bundan dolayı herhangi bir satıcı veya alıcı tek başına fiyatı etkileyemez, çünkü birçok alternatif vardır. Bu nedenle, fiyatlar arz ve talep dengesine göre otomatik olarak belirlenir. Rekabetçi piyasa verimli kaynak tahsisi sağlar ve rekabet nedeniyle fiyatların mümkün olan en düşük seviyede olmasını teşvik eder.[274]

Konvansiyonel iktisatta devletin piyasaya müdahale etmesi çokça tartışılmıştır. Teorik olarak her ticari sahanın tam rekabet piyasasına dönüşmesi nihai amaçtır ve zamanla gerçekleşecektir. Ancak pratikte durum bu şekilde olmamaktadır. Vahşi

---

[272] Nisa Suresi, 29.

[273] Kallek, “Narh”, 32/391.

[274] Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, 619.

rekabet sebebiyle ya da büyüklerin küçükleri rekabet etmemek için bünyesine katması sebebiyle iş yapan firma sayısı her alanda düşmektedir. Örneğin yolcu taşıma alanında büyük olan birkaç otobüs filosu ayakta kalmıştır. Bunlar ise pastayı bölüşürken zarar etmemek için kendi aralarında anlaşmakta ve fiyatları belli düzeyde tutmaktadırlar. Böylece tam rekabet piyasası oluşmamakta hatta herhangi bir rekabetten bahsetmek imkânsız hale gelmektedir. Bundan dolayı konvansiyonel iktisadın iddialarının aksine ekonomi gelişmekte ve devletin direkt müdahalesine belli alanlarda ihtiyaç duyulmaktadır. Bu müdahalelerden en önemlisi de narhtır.

Narh uygulamasındaki asıl maksat piyasada oluşan fiyat hareketleri karşısında o topraklarda yaşayan insanların zarar görmesini engellemektir. Bu müdahale ve düzenleme ile satılan malın veya hizmetin en üst fiyatının devlet tarafından belirlenmesi ile olmuştur. Şu veya bu sebeple fiyatlar yükselince, zarar gören sosyal gruplar, devletin müdahalesine ihtiyaç duyarlar ve devletin fiyatları makûl bir seviyede tutmak için yetkisini kullanmasını isterler, devlet de bu fiyatlara mümkün olduğunca müdahale etmez ve piyasaya karışmaktan kaçınır. Ancak ciddi ihtiyaç durumunda müdahaleye karar verebilir. Devlet mekanizması malların maliyetinin üzerine belli bir oranda kar ekleyerek fiyatları tespit eder, işte onun tespit ettiği bu otoriter fiyatlara narh denir.[275]

Osmanlı döneminde narh sıklıkla başvurulan bir uygulamadır. Özellikle tağşiş ile paranın içindeki değerli maden oranının düşürüldüğü dönemlerde narh, artan enflasyonla beraber devletin yaptığı iktisadi politikadır.[276] Bahsedildiği üzere normal piyasa koşullarında hem başvurulmasına gerek olmayan hem de caiz görülmeyen bir işlemdir. Ancak sıkışan bir piyasada halkın alt tabakasının bu sıkışmadan yani krizden en çok etkileneceğinden dolayı narh gibi tedbirlerin işletilmesi elzem olmaktadır.

---

[275] Gonca Başer, "Osmanlılarda Üretim-Tüketim İlişkilerinde Adaletin Devlet Eliyle Tanzimi "Narh Uygulaması"", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009)

[276] Şevket Pamuk, *Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 113.

İslam'ın bir emri olarak ayrıca bir İslam ahlakının sonucu olarak fakirlerin ve muhtaçların korunması gerekmektedir. Narh gibi sistemler ise tek tek değil sıkıntı içerisindeki halkı koruyacak bir önlemdir. Her ne kadar Peygamberimiz (sav) döneminde uygulanmamış bir uygulama olsa da günümüzde değişen piyasa koşulları ve ekonomik düzenden dolayı şartların uygunluğuna göre narh uygulamaları halk için bir kolaylık olabilir. Bunun gibi önlemler İslam ahlakının İslam ekonomisine etkilerinden sayılabilir. Diğer yandan narh konusu İslam ahlak düşüncesi bölümünde saydığımız maddeler içerisinde adalet bahsiyle ilişkilendirilebilir. Çünkü narh fiyatlar karşısında halkı korumak ve haksız kazançları engellemek için uygulanmıştır.

4.12. Yolsuzluk Yasağı

Yolsuzlukta başlangıç noktası kişilerin şahsi çıkar sağlama çabalarıdır. Diğer bir ifadeyle yolsuzluk çeşitli çıkarların elde edilmesi için yetkilerin, arzulananın dışında kullanılması olarak tanımlanabilmektedir. Kişilerin maddi veya maddi olmayan, şahsi veya siyasi çıkar sağlama amacı, kişiye özel amaçlar için kuralları çiğneme, yapılması ya da yapılmaması gereken işlemlerin hızlandırılıp yavaşlatılması, yolsuzluk gerekçeleri olarak ortaya çıkmaktadır.[277]

Yolsuzluk sadece bizim toplumumuzun değil tüm devletlerin kendi sistemlerinde mücadele ettikleri bir problemdir. Yolsuzluk emanet edilen yetkinin kamuda veya özel şirketlerde kötüye kullanımıdır. Yolsuzluk kavramı; rüşvet, zimmet, irtikap, kara para aklama, dolandırıcılık, haksız kazanç elde etme ve kayırmacılık gibi toplumun bütün kesimlerini olumsuz etkileyen fiilleri kapsamaktadır.

Konuyla alakalı örnek olarak şu olay zikredilebilir: Hz. Ömer (ra) halifeyken, bir gece makamına ashaptan biri gelir, selam verip oturur. Fakat selamı alınmaz. Hz. Ömer (ra) önündeki işle meşguldür ve konuk merak içinde bekler. İşini bitiren Hz. Ömer (ra), önünde yanan mumu söndürdükten sonra ikinci mumu yakar ve konuğunun gözlerinin içine bakarak "Aleyküm selam" der. Konuğu sorar: "Ya Ömer, niçin hemen selamımı almadın ve bir mumu söndürüp diğer mumu yaktıktan sonra konuşmaya

[277] Çetin Bektaş, *İş Ahlakı ve Sosyal Sorumluluk* (İstanbul: Beta Yay., 2017), 161.

başladın?" Ömer (ra) cevap verir: "Evvelki mum devletin hazinesinden alınmıştı. O yanarken özel işlerimle meşgul olsaydım Allah indinde mesul olurdum. Seninle devlet işi konuşmayacağımız için, kendi cebimden almış olduğum mumu yaktım, ondan sonra seninle konuşmaya başladım." Sahabinin gözleri yaşarır, ellerini kaldırarak şöyle dua eder; "Ya Rabbi! Ömer'i (ra) bizim başımızdan eksik etme."[278]

İslam'ın makam sahiplerinden beklediği hassasiyet budur. İster kamuda olsun isterse de özel sektör çalışanı olsun İslam ahlakına sahip olan her Müslümanın emanet edilen eşyaları veya imkanları çok hassas şekilde kullanması zorunludur. Bu hassasiyet İslam ahlakının iktisadi tüm alanlara etkisine güzel bir örnektir. Şirket aracı ile işe gidip gelen bir çalışanın mesai bittikten sonra, gezmek için bu aracı kullanmaması gerekir. Mavi yaka bir personele şirketin işte kullanması için verdiği iş elbisesini köyüne götürüp hafta sonu tarla işlerinde kullanmamalıdır. En basit şekilde özel sektörde veya kamuda sadece yüksek mevkilerde değil alt mevkilerde de karşılaşılabilecek bu tip örnekler bulunmaktadır. Bununla beraber mevkisi ne olursa olsun kamu çalışanı da makamını birilerini kayırmak için kullanmamalıdır. Ya da birilerini ezmek için, küçük düşürmek için kullanmamalıdır. İslam ahlakının hem iktisadi hayata hem de sosyal hayata etkilerinden birisi de budur.

Sonuç olarak yolsuzluk yasağı aynı liyakat meselesinde olduğu gibi İslam ahlak düşüncesi bölümündeki maddeler içerisinde adalet ve doğrulukla ilgilidir. "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder." ayeti gereği yolsuzlukların ve haksız kazançların çıkmaması için emanetler ehline verilmelidir.

4.13. İhtikar Yasağı ve Telakkı'r-rukban

Sözlükte "hakkını yemek, kötü davranmak; kıtlaştırmak, tedavülden çekmek, istiflemek, tekeline almak" anlamlarındaki hakr kökünden türeyen ihtikâr, "ticaret malını pahalılaşması gayesiyle istifleyip piyasaya arzını geciktirmek" manasına

[278] Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe*., 2/172.

gelmektedir.[279] Diğer bir ifadeyle insanların ihtiyacı olan malları, kimse görmeden el altından toplayarak piyasadaki malın azalmasını sağlayıp fiyatların yükselmesiyle tüketiciye fahiş fiyatla satmak ihtikardır ve bu İslam'a göre haramdır. Çünkü bunda insanlara zarar vermek vardır. Bu ise şüphesiz bencilliktir ve İslam ahlakına aykırıdır.[280] Bununla beraber Hanefi mezhebine göre sadece üreticinin malını stoklayıp istediği zaman satma imkanı vardır. Ancak kıtlık zamanında şartlar değişebilir. Bundan dolayı bizim konumuza girenler, alıp satan tüccarlardır.

Telakki-rukban ise şehirdeki bazı kimselerin köyden veya dışarıdan mal getirenleri yolda karşılayıp mallarını satın almasıdır. Burada, üreticinin şehirdeki günlük rayiç fiyatları öğrenmesi engellenmekte, şehirli tüccarın onun elinden ucuza aldığı malı piyasaya kontrollü ve pahalı olarak sürmesi veya karaborsaya düşürmesi söz konusu olmaktadır.[281] Bu sayede malı pazara girmeden topluca satın alıp pazarda tekelleşme niyeti aranır.[282]

Ömer (ra) döneminde yaşanan şu olay da İslam'ın ilk dönemlerinde karaborsacılığın var olduğunun kanıtıdır. İlgili olay şöyle nakledilmektedir: "Halife Ömer, çarşıyı gezerken yayılmış vaziyette gıda maddelerini gördü ve onların durumlarını sordu. Halk onların dışarıdan getirildiğini söyleyince Ömer (ra) bereket duasında bulundu. Halk ise sahiplerinin onları satmadıklarını ve ihtikâr yaptıklarını söyleyince Ömer bunların kim olduklarını sordu. Dediler ki: "Bunlar Osman'ın (ra) kölesi Ferruh ile Ömer'in (ra) kölesi falandır". Ömer ikisine de adam gönderip çağırttı ve Müslümanların yiyeceklerini neden karaborsa yaptıklarını sordu. Onlar: "Kendi mallarımız karşılığında alıp satıyoruz" dediler. Halife Ömer, Rasulullah'ın (sav) 'Müslümanların yiyeceklerini karaborsa yapanların Allah tarafından iflas ettirileceği ve cüzzam hastalığına müptela kılınacağı' [283] şeklindeki hadisini onlara duyurdu. Bunun üzerine Ferruh bu tutumundan kesin olarak vazgeçti. Ömer'in (ra) kölesi ise

---

[279] Cengiz Kallek, "İhtikâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2000), 21/562.

[280] Muhammed bin Ali Birgivi*, eṭ-Ṭarîkatü'l-Muḥammediyye ve Siret-i Ahmediyye*, 736.

[281] Hamdi Döndüren, *İslami Ölçülerle Ticaret Rehberi,* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2014), 58.

[282] İbn Haldun. *Mukaddime*, 2/547.

[283] İbn Mâce, "Ticârât", 6.

"malımız karşılığında alıp satıyoruz" diyerek itirazda bulundu. Ve sonradan bu adam gerçekten de cüzzam hastalığına yakalandı."[284]

Endülüs'ün önemli alimlerinden İbn Hazm (ö. 1064) diyor ki: "Dünyanın acayipliklerinden biri de kötü emellerin kendilerini kuşattığı bir grup insanın, önce nefislerini yormadan ve daha sonra da kaygı ve günahı kazanmadan bu kötülükleri elde edememeleridir. Başkalarının helak olmasına yol açtığını bildikleri halde gıda maddelerinin pahalanmasını ya da kendilerinin menfaati olduğu için başkalarına zarar verecek işlerin olmasını temenni edenler bunlara örnektir. Oysa onların bu şekildeki temennileri, temenni edilen şeyin gelişini vaktinden önceye alamaz. Zira Allah Teala'nın ilminde olmayan şey meydana gelemez. Oysa insan buna karşı hayrı ve bolluğu temenni ederse, bir göz açıp kapama kadar bile nefsini yormadan derhal ecir, rahat ve fazilet elde eder. Öyleyse fayda sağlamayan bozuk ahlaka siz de hayret edin."[285]

Bu itibarla, sosyal ve iktisadi hayatta ölçü ve tartıda hile, tefecilik gibi karaborsacılık da haram ve büyük günahlardan sayılmıştır. Bunun sebebi tekbir bireye değil topluma zarar vermesindendir. Ayrıca Osmanlı ceza hukukunda ihtikar yapanın mallarına el konulmuştur. Geçmişten günümüze kadar pek çok zamanda dünyevi arzularından dolayı bu hataya düşenler olmuştur. Özellikle günümüzde ihtikarın yaygınlaştığını, firmaların tekelleştiğini veya birbirleriyle anlaşıp rekabeti bıraktıklarını görmekteyiz. Bu ise halka zarar vermekte ve malın maliyetinden fazlaca satılmasına sebep olmaktadır. İslam ahlakına uygun olan ise belli kar marjlarının üzerine çıkılmayıp insanlara uygun fiyatlı mal satmaktır.

Büyüyen ekonomiler ve hızla artan nüfus karşısında işlenen suçların boyutları da büyümektedir. Özellikle zaruri ihtiyaç malzemeleri üzerinden çokça kazanç

---

[284] el-Münziri, *Hadislerle İslam Tergib ve Terhib*, trc, Ahmet Muhtar Büyükçınar ve Durak Pusmaz (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2020), 2/583

Rivayetin geçtiği diğer kaynak: Heyet, *Hadislerle İslam*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015), 5/205.

[285] İbn Hazm, *Ahlak,* trc, Hasan Hüseyin Bircan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011).

sağlamak için şirketler birbiriyle anlaşmakta hatta devlet ile de anlaşmaktadır. Kapitalist ekonomiler için firmaların büyüklüğü ve çokluğunun öneminden bahsetmeye gerek yoktur. Bu ekonomi disiplinine göre ekonomik büyümenin yolu büyük firmalarda ve daha çok üretmekten geçer. Günümüzde narha benzeyen bazı uygulamalar, ekonominin ilerlemesi bahanesiyle firmaların lehine halkın ise aleyhine örneklerden oluşmaktadır. Bizim gözlemimiz sonucunda bunlardan birisi şu şekildedir: Ülkemizde sütün fiyatını mandıralar belirler. Üretici olan hayvancılar belirlemez. Bundan dolayı bir kg tereyağı üç yüz liradan satılırken on dört litre sütten üretilir. Sütün fiyatının on iki liraya sabitlendiğini düşünürsek, mandıralar harcadıkları süte göre iki katı bir fiyata mal satmaktadırlar. İçerisinden yağı alınan sütün peynir yapıldığını da unutmamalıyız. Bu sayede tereyağının maliyeti daha da aşağılara inmektedir. Üretici kendi sütünü istediği fiyattan satamazken mandıralar ürettikleri tereyağı veya peyniri istedikleri fiyatla satabilmektedirler. Bunun gibi pek çok sektörde dolaylı yollarla ihtikar yapılmakta çiftçi mağdur olsa da halk şikâyet etse de çiftçi satmak halk da bu malı almak zorunda kalmaktadır. Bu örnekteki mandıraların fiyatların artmasını beklememeleri klasik anlamda ihtikar olmadığı anlamına gelebilir. Ancak günümüz şartlarında üretim ve tüketim son derece hızlıdır. Bizim kanaatimize göre ihtikara benzeyen uygulamalar piyasadaki fiyatın yükselmesini bekleyecek kadar ağır işlememektedir. Sonuç olarak bazı sektörlerdeki büyük firmaların, piyasayı istedikleri şekilde kontrol etmek için gerekli politik ve iktisadi hazırlığı yapmaları sonucunda ihtikarın oluşması için depolayıp beklemeleri gerekmemektedir. Telakkı'r-rukbanda olduğu gibi bu firmaların şehrin dışında beklemeleri gerekmemekte, hammaddelerini kendi istedikleri fiyata göre satın alabilmekteler, karşılığında da nihai tüketiciye diledikleri fiyatlardan satmaktalar.

Sonuç olarak Rasulullah (sav) birçok hadisinde ihtikar yapanı günahkâr, asi vasıflarıyla anmış ayrıca bu davranışından dolayı cüzzam hastalığı ile lanetlenerek cezalandıracağını söyleyerek ihtikarı yasaklamış ve bunu önlemek için de tedbirler almıştır. Bunun yanında ihtikara zemin hazırlayan telakkı'r-rukban, telakkı'l-celeb, beyu'n neceş[286], malı teslim almadan satma v.b. gibi satım çeşitlerini de yasaklamıştır.

[286] Alma niyeti olmadığı halde malın fiyatını arttıran bir teklifte bulunma anlamında fıkıh terimi.

Bütün bu satış çeşitlerini önlemek için de görevliler tayin etmiştir. Rasulullah'dan (sav) sonra devlet başkanı olan halifeler de ihtikârla mücadele etmişlerdir. İslam'ın bu örnekleriyle beraber günümüz ticaretinin giderek detaylı hale gelmesinden dolayı haram kılınan ihtikar gibi ticaretlerin keşfedilmesi ve uzak durulması gerekmektedir.

4.14. Zekât ve Sosyal Yardım

Zekât İslam iktisadında önemli bir yer kaplamaktadır. Yoksullara ve fakirlere ekonomik destek sağlamak için emredilmiştir. Zekât hicretin ikinci senesine kadar fakirlere yapılan yardım olarak bilinmekteydi. Allah Rasulü (sav) sahabesiyle birlikte hicret ettikleri Medine'de devlet kurdular ve bu kurumsallaşmayla birlikte zekât da kurumsal bir hal aldı, farz kılındı ve sınırları belirlendi. [287]

"Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah'ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir."[288] "Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al! Bir de onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah her şeyi çok iyi işitmekte ve bilmektedir."[289] Zekâtla ilgili pek çok ayet bulunmaktadır. Yukarıdaki iki ayet ise zekâtın Medine döneminde farz olduğunun ilanı sayılan ayetlerdir. Kur'an'ın nüzul sürecine baktığımızda zekât, sadaka ve infak nübuvvetin ilk yıllarından itibaren Müslümanların içinde gündem yapılmıştır. Risaletin Mekke'deki yıllarında Müslümanlar siyasi bir güçten yoksun olduklarından bu kavramlar birbiri yerine kullanılmış ve bireysel düzeyde yerine getirilmiştir. Medine döneminde ise zekât; yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak bireysel çabalarla yerine getirilen hayır işlerinden, kurulan İslam devleti tarafından yürütülen bir müessese haline gelmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz ayetler göstermektedir ki devlet eliyle yürütülen zekâtın, ancak Mekke'nin fethinden sonraki bir tarihte farz kılındığını göstermektedir. Ancak zekât

---

[287] Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, 150.

[288] Tevbe Suresi, 60.

[289] Tevbe Suresi, 103.

gibi toplumun kenetlenmesi için her ferdi ilgilendiren bir ibadetin zenginler için zorunlu kılınması birkaç yılda olmamıştır. Bahsedildiği gibi risalet ile başlayan bu emirler vahyin kesilmesinden birkaç sene öncesinde farz kılınmıştır. Ayrıca zekâtın bir müessese olarak[290] yürütülmesinin siyasi gücü gerektirmiştir. Müslümanların bu gücü elde etmesi ancak Mekke'nin fethiyle mümkün olabilmiştir.[291]

Zekâtın farz kılınma sürecinden bahsettikten sonra anlamı hakkında; zekât asıl manası artma, arınma anlamlarındadır.[292] İsminin kökünden anlaşılmaktadır ki zekât sadece dünyevi yani ekonomik bir ibadet değil aynı zamanda uhrevi bir ibadettir. Zenginin malının arınması, temizlenmesi anlamındadır. Eğer zengin belli şartlarla servetinin zekâtını verirse fakir olanlar haklarını alacaklar ve zenginin sahip olduğu servet temizlenecektir. Ayrıca zekât ve sadaka veren bir müminin bu verdiği ile afetlerden korunacağı inancı vardır. Bunun kaynağı ise Rasulullah'ın (sav) şu hadisidir: "Sadaka belâyı def eder ve ömrü uzatır."[293]

Zekâtın miktarı hususunda ise ilgili delilleri biz Kur'an'dan değil Rasul'ün (sav) hadislerinden öğrenmekteyiz. Kur'an'da geçmese de alimler bu hadisleri tevatür olarak değerlendirmişlerdir ve bu oranların değiştirilmesi mümkün değildir. Zekâtın dağıtılacak yerleriyle alakalı mesele ise Kur'an ile sabittir.[294] Zekâtın verileceği sekiz sınıf vardır ve bunlardan fakir ve miskin grupları için muhtaç olmak, fakir olmak gerekir.[295] Ancak oranlara bakıldığında asıl zekâtın harcandığı yerler bu ikisinde yoğunlaşmaktadır. Bundan dolayı diğer altı grubu değil de bu iki gruba odaklanacak ve değerlendirmelerimizi buna göre yapacağız.

---

[290] Zekât memurlarının tayini, toplanan malların nakli ve muhafazası vs.

[291] Hasan Maçin, Zekâtın Farziyetinin Kur'an'ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 29, sy. (2017): 366.

[292] Mehmet Erkal, "Zekât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2013), 44/207.

[293] Nureddin el-Heysemî, *Mecmaü'z-Zevâid*, trc, Yusuf Özbek (İstanbul: Ocak Yayınları, 2009) 3/63.

[294] Tevbe Suresi, 60.

[295] Emrullah Dumlu, "*Ticaret Mallarında Zekât*" (II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler) (Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016), 357.

Zekât en önemli ibadetlerden birisidir. Otuz iki defa ayetlerde zikredilen zekât bunlardan yirmi yedi defasında, İslam'ın en önemli ibadeti olan namazla beraber geçmektedir. Bu ise zekâtın İslam nazarında ne derece önemli olduğunun göstergesidir.[296] "Namazı kılın, zekâtı verin. Önceden kendiniz için ne hayır yaparsanız onu Allah katında bulursunuz. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı eksiksiz görür."[297]

"Namazı hakkıyla kılın, zekâtı verin ve Rasul'e itaat edin ki merhamet göresiniz."[298] Bu ayette de görüldüğü üzere namazla beraber anılan zekât ve Rasul'e itaat sebebiyle Allah Teala merhamet göstereceğini haber vermektedir.

Hz. Ebubekir (ra) kendi döneminde zekât vermeyi reddeden kabilelerle savaşmıştır. Onların bu tavırlarını irtidad[299] olarak değerlendirmiştir. Hz. Ebubekir'in (ra) bu tavrı sayesinde Peygamber'in (sav) vefatından sonra bozulmak üzere olan İslam bütünlüğü korunmuştur.

Yukarıda da bahsedildiği üzere zekât sadece maddi bir ibadet değil, aynı zamanda manevi bir ibadettir. Bu ibadet sadece basit bir sadakadan veya cömertlikten ibaret değildir. Aksine bir ülkede yaşayan fakirlerin ve her türlü muhtacın tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir ibadettir. Rasullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Gerçekten de bu mal, tatlı bir yeşilliktir." Dünyevi olan serveti biriktirmek Peygamber'in (sav) de söylediği şekliyle tatlıdır ve caziptir. Bu caziplik karşısında insan mala karşı düşkünleştikçe düşkünleşir ve bir süre sonra malının kölesi haline gelir. Onca malın içerisinde bir fakirin elinden tutmaz. Devasa fabrikalara sahip olan nice insanlar çalışanlarının maaşını asgariden fazla vermez, beğenmeyene kapıyı gösterir. Bu sebeple de mal biriktirme sevdası insanların arasını açar, ruhunu kirletir, zihni köreltir. İlahi sırları ve hikmetleri kavrayamaz. İşte böyle olunmaması için Allah doğru yolda olanlara zekâtı emretmiştir. Her hastalık kendi cinsinden tedavi edildiği gibi servet hastalığı da o servetin hediye edilmesiyle tedavi edilir. Bu sayede servet

---

[296] Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, 153.

[297] Bakara Suresi, 110.

[298] Nur Suresi, 56.

[299] Bir Müslümanın İslam dininden çıkması anlamında fıkıh terimi. (islamansiklopedisi.org.tr/irtidad)

sahibi olanlar muhtaçların kapısına gidip onlara zekât vererek dahi empati kurabileceklerdir. Bu ise İslam ahlakının güzel bir örneğidir.

Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Malının zekâtını verdiğin zaman, fakire malındaki hakkını ödemiş olursun!"[300] İslam'a göre zengin olan Müslümanın malında fakirin hakkı vardır ve zekât bu hakkın sahibine verilmesi uygulamasıdır. İslam'ın farz olarak emrettiği zekâtın, toplumda gelir dağılımındaki dengesizlik yüzünden çıkacak kargaşaları önlediği açıktır. Zekât uygulamaları sayesinde tarihte Müslüman olmayan bazı kişilerin İslam'a girdikleri bilinmektedir. Hatta Endonezya'nın İslamlaşması dürüst ve cömert tüccarlar sayesinde olmuştur. Gezgin olan Hüseyin Rofe ismindeki kişi neden Müslüman olduğunu şu şekilde açıklıyor: "Ekonomik olarak zenginle fakir arasındaki uçurumun yalnızca İslam ülkelerinde bir köprü ile birleştirildiğini gördüm. Bu köprü sayesinde fakir, toplumun yapısını bozarak bir kaos oluşturmaya teşebbüs etmemektedir."[301]

Batı fikriyatında insanın bencil oluşu ve serveti kendi kabiliyeti sayesinde kazandığı inancı vardır. Ancak İslam inancında servet Allah'ın her kuluna farklı ölçülerde verdiği bir emanettir. İnsan Müslüman dahi olsa serveti kendi becerisi ile kazandığına inanma eğilimindedir. Bunu engellemek için zekât emredilmiştir. Zekât sayesinde İslam toplumu birbirinden haberdar ve sürekli yardımlaşan bir yapıya sahip olmuştur.

Günümüzde iktisadi olarak yaşanan problemlerin en büyük sebeplerinden birisi insanların kanaatkâr olmayışıdır. İnsanlar kanaatkâr olursa zekât da verirler, faizden de uzak dururlar. Günümüz dünyasına hâkim olan düşünce karlılığın maksimize edilmesidir. Karın bu şekilde ön planda tutulması sebebiyle günümüzde yaşanan sıkıntılar meydana gelmektedir. Bu problemlerin karşısında ise kanaat vardır. Kanaat sayesinde daha fazla kar için her şeyi yapmak yerine olanla yetinerek kimsenin hakkına girmemek hayat tarzı haline gelir, yani ahlaki bir yapı olur. Kanaat eden bir toplum

---

[300] Tirmizî, *el- Camiu's- Sahih Sünen*, Kitabu'z Zekât, 2.

[301] Güler, *40 Hadiste İş ve Ticaret Ahlakı*, 54.

daha kolay yardımlaşır. Geçmişimizdeki örneklerimizden Ahilik teşkilatı esnafa kanaati ve yardımlaşmayı öğretmekteydi.[302] Gelen müşteriyi siftah yapmamış komşusuna göndermeyi öğretirdi. Bu seviyedeki bir ahlaki olgunlukta zekâtın tam verilmesi ve toplumda sosyal adaletin oturması beklenir. *Fütüvvetname'de* malın tasarruf edilerek 'yastık altı' edilmesi uygun görülmemiş, bundan dolayı da Ahi esnafları içerisinde fazlaca zenginleşmek hoş görülen bir şey olmamıştır. Bu sebeple Ahilik kapitalizme dönüşmemiştir. Bunun yerine toplumsal kalkınma hedeflenmiştir. Nisap miktarı malı olan esnaf zekât vermeye zorlanmıştır.

Sanayi devrimi sonrasında küresel olarak üretimin şekli değişmeye başlamıştır. Devasa fabrikalar kurulmuş, yüksek maliyetli üretim araçlarını barındıran sanayi kuruluşları açılmıştır. Bu fabrikalar ilerleyen yıllar ile toplumun en temel ekonomik aktörü haline gelmiştir. Sanayi sektörü haricindeki taşımacılık, turizm, sağlık, eğitim, eğlence sektörleri de tekelleşmeye başlamış ve bu sektörde olanların sayısı tek elin parmaklarını geçmemeye başlayarak şubeleşmelere geçilmiştir. Bunlardan dolayı artık ticari mal veya hizmet yapısal olarak ve kapsam bakımından oldukça farklı bir alana geçmiştir. Önceki dönemlerin en önemli ekonomik aktörleri tarım ile hayvancılıkken değişen dönemlerle bu iki alan geri plana atılmış ve zar zor ayakta tutulan alanlar haline gelmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki köylü nüfus oranı ile ilerleyen yıllardaki oranlar da aslında bu geçişin güzel örneklerinden birisidir.

Üretimin ve ticaretin bu şekilde evrim geçirmesi sebebiyle İslam'ın ilk dönemlerinden beri süregelen menkul mallar üzerinden zekât anlayışı artık yetersiz gelmektedir. Firmaların kazandığı menkul malların haricinde gayrı menkul veya demirbaşların da dahil edilerek zekât için hesaplanmasıyla kanaatimizce yeterli olunabilir. Örneğin firmalar üretim hatlarını ilerletip daha fazla üretim yapmak için makine ve demirbaş alımına sürekli yönelmektedirler. Ancak bu yatırımların zekât

[302] Erbaşı, *Ahilik ve Meslek Ahlakı*, 79.

hesaplanmasına eklenmediği görülmektedir. Bunun gibi menkul olmayan yatırımların ve malların da zekât bahsine eklenmesi için yeni görüşlere ihtiyaç vardır.[303]

Zekât uygulamasının devletçe herkesin riayet ettiği şekilde uygulandığı durumlarda gelir adaletsizliğini bitirmeye yönelik ciddi bir adım olacağı öngörülmektedir. Zekâtın devlet eliyle toplandığı ülkeler de bulunmaktadır. Sudan 1921'de, Mısır 1948'de, Suudi Arabistan 1951'de, Libya 1971'de, Ürdün 1978'de, Yemen 1980'de, Kuveyt 1982'de, Endonezya 1978'de, Pakistan 1979'da, Bangladeş 1982'de zekâtı kanunlaştırarak taslak olarak kabul etmiştir. Bunlardan Ürdün, Bangladeş ve Kuveyt gibi zekât uygulanan ülkelerde, zekât ödenmesi gönüllülük esasıyla yapılmaktadır. Ancak örneğin Yemen'de her Müslümanın zekâtını hesaplatıp ödemesi zorunludur.[304]

Suudi Arabistan, Pakistan ve Sudan'ın ilgili kanunlarında iki liste bulunmaktadır. Birisi zekâtın zorunlu olarak toplandığı varlıklar için diğeri ise hükümetin zekât fonuna teslim etmek veya hak edenlere dağıtmak seçeneğine sahip varlıklar içindir. Avukat, doktor, mühendis gibi serbest meslek grubundaki çalışanlar ise yıllık olarak elde ettikleri tasarruflardan zekât ödemek zorundadırlar.[305]

Sudanlı zengin Müslümanlar ülkelerindeki varlıklardan da ülke dışındaki varlıklarından da zekât ödemekle zorunlu tutulurlar. Ancak Pakistanlı zengin Müslümanlardan sadece ülke içindeki mallarının zekâtı istenmektedir. Sudan'da yaşayan yabancı Müslümanlardan da zekât istenmektedir. Ancak Suudi Arabistan'da kendi vatandaşları ile dışarıdan gelen kişilerin ortaklıklarından sadece Suudlu olandan zekât alınırken diğer ortaktan gelir vergisi alınmaktadır. Ayrıca Arabistan'da yaşayan

---

[303] Emrullah Dumlu, *"Ticaret Mallarında Zekât"* (II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler) (Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016), 358.

[304] Recep Cici, *Günümüz İslam Ülkelerindeki Zekât Uygulamaları* (II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler) (Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016) 502.

[305] Cici, *Günümüz İslam Ülkelerindeki Zekât Uygulamaları*, 503.

Bahreynli, Katarlı ve Kuveytli zengin Müslümanlardan da zekât alınırken Müslüman olmayanlarından gelir vergisi alınmaktadır.[306]

Yemen'de zekât tüm varlıklar için zorunludur. Ayrıca yerli ve yabancı ayrımı yapılmaksızın her Müslümandan toplanmaktadır. Zekât ödeme zamanından bir ay sonra nisaptan fazla malı olanların zekâtını hesaplayıp kendilerine en yakın zekât komitesine bu zekât mallarını teslim etmeleri emredilmektedir.[307]

Devletin kontrolünde özel kurumlarca veya hayır kurumlarınca yapılan uygulama örnekleri de mevcuttur. Zorunlu olmamakla beraber katılımın ciddi oranlara çıktığı Endonezya vaka incelemesine bakılırsa, zekât ve diğer İslami yardım türlerinin 2010'da GSYİH'nın yaklaşık %3,4'ü gibi önemli bir miktarda olduğu görülecektir.[308] Yapılan bu çalışmada toplanan paranın üçte biri ihtiyaç sahibi talebelerin eğitim harcamalarına verilmektedir. Direkt ihtiyaç sahiplerine verildiği gibi bir kısmı da karz-ı hâsen olarak borç verilmek şeklinde kullanılmaktadır. Yıllarca devam eden çalışmanın sonucunda sosyal adaleti sağlamada zekâtın işlevsel olduğu kanıtlanmıştır. Bu çalışmaları Endonezya'daki hayır kurumları devlet eliyle yapmaktadır ve devlet direkt olarak organizasyona dahil olmaz ve zekât gönüllülük esasıyla toplanır. En önemli iki kuruluş Haziran 2012 tarihinde toplam 56,67 milyar rupi toplamıştır. 38,47 milyar rupisi zekâtken geri kalan kısmı da infak, sadaka, vakıflar ve helal olmayan gelirlerden elde edilmişlerdir. [309] Çalışma, İslami yardımlaşmanın kullanılarak Endonezya'da fakirler arasında ciddi bir gündem oluşturmuş ve belli başlı ihtiyaçların karşılanmasında başarı sağlanmıştır. Tamamen yoksulluğun tükenmediği bilinmelidir. Ancak bu çalışmalar ile İslam'da mevcut emirlerin doğrultusunda hareket edilirse yoksulluğun azaltılacağını göstermiştir.

---

[306] Cici, *Günümüz İslam Ülkelerindeki Zekât Uygulamaları*, 503.

[307] Cici, *Günümüz İslam Ülkelerindeki Zekât Uygulamaları*, 493.

[308] Yumna, Sosyal *Bir Mekanizma Olarak Üretici Zekâtın Sunduğu Fırsat ve Tehditler: Endonezya'da Bir Vaka İncelemesi*. Ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 120.

[309] Yumna, *Sosyal Bir Mekanizma Olarak Üretici Zekâtın Sunduğu Fırsat ve Tehditler: Endonezya'da Bir Vaka İncelemesi*, 129.

Yapılan bir araştırmada ise Kocaeli ilinde ikamet eden dini hassasiyetlere sahip katılımcılarla yapılan alan araştırması bulgularına göre; katılımcıların servet miktarı arttıkça, vermeleri gereken düzeyde zekât vermedikleri görülmüştür. Yardım ederken ya da zekât verirken akraba, komşu ya da ihtiyaç sahiplerini tercih ettikleri ve genelde yardımı STK/vakıf vb. bir kurum aracılığı ile değil, kendilerinin ulaştırdığı görülmüştür. Yardım miktarını dini emirlere göre belirlediklerini ifade etmiş olsalar da servetle orantılı olarak verilmesi gereken zekâtın hakkıyla ifa edilmediği görülmektedir. [310]

Zekât ile ilgili uygulamalardan uzunca bahsetmemizin sebebi İslam ahlak anlayışının İslam iktisadına en önemli etkilerinden birisi olan zekât müessesesinin uygulanmasının günümüz koşullarında imkânsız görülmemesini sağlamaktır. Zekât uygulamaları İslam coğrafyalarında farklı da olsa uygulanmaktadır. Bu biriken tecrübelerden istifade edilip daha sürdürülebilir ve adil zekât sistemleri geliştirilebilir. Böylece İslam ahlak anlayışının önemli konularından yardımseverlik ve merhamet bahisleri daha güzel anlaşılır hale gelecektir.

Günümüzde Müslüman halkların ve bulundukları devletlerin dağınık şekilde yönetildiği gözle görülmektedir. Bunun sebebi manevi olduğu kadar çoğu Müslüman halk sefalet içinde yaşarken bazı Müslüman halkların da israf denizinde yüzmeleri de büyük etkendir. Bu nedenle Müslüman halkların birlikte oluşturacakları hem dini bağ hem de maddi paylaşımlar ile sefalet bitecektir. “Mü'minler ancak kardeştirler”[311] ayetinden de anlıyoruz ki ırkı veya memleketi ne olursa olsun Müslümanlar kardeştir. Özellikle zekât kurumunun canlandırılması ve ortak girişimler ile oluşan bağlar kuvvetlenecektir, kardeş ve ümmet olma yolunda ciddi adımlar atılacaktır. İslam ahlakının kardeşlik emrinin en güzel araçlarından biri olan zekât müessesesi ile kopan bağlar tekrar birleşecektir.

---

[310] Mahmut Bilen, Günay Terzi, “Türkiye’de Yoksulluk Sorunu ile Mücadelede Zekât Kurumunun Rolü ve Gerekliliği Hakkında Camii Cemaati Üzerine Bir Araştırma”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 5, sy. (2019): 162.

[311] Hucurât Suresi, 10.

Son olarak zekât ile İslam ahlak düşüncesi bölümündeki maddeler içerisinde pek çok konuyla alaka kurulabilir. Bunlardan bazıları şunlardır; nefis, aile ve toplum ilişkileri, yardımseverlik, merhamet. Zekâtın verilme kararı İslam ahlak düşüncesi konularından nefis, yardımseverlik, merhamet ile ilgilidir. Zekâtın verilmesinden sonraki durum ise toplumun kenetlenmesine yol açacaktır.

4.15. Sosyal Adalet ve Toplumsal Denge

Adalet kavramı, Kur'an'da sıklıkla insanın ahlaki eylemleriyle alakalı olarak geçmektedir. Kur'an'da adalet kavramı yalnızca yaratıcıyla ilişkili olduğu için bahsedilmemiştir. Bundan ziyade insan davranışlarını konu alan ve insanların birbiriyle ilişkileri içerisinde ele alınmaktadır. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de insanın kararlarında,[312] şahitliğinde,[313] savaşta ve barışta,[314] ticaretinde[315] ve alışverişinde adil olması[316] emredilmektedir.[317]

İslam insan hayatının tamamını düzenlemeyi üzerine almış bir sistem olması itibariyle, hayatın değişik yönlerini rasgele ve sıradan bir şekilde, dağınık bir vaziyette ele almaz. Çünkü İslam uluhiyet, kâinat, hayat ve insan hakkında külli ve mükemmel bir bakış açısına sahiptir. İslam gerek tafsilat gerekse ayrıntılı olmayan durumundaki hususların tümünün bağlantısını bu külli bakış açısıyla kurar. İslam tüm nazariyelerini, koyacağı yasalarını ve cezalarını hatta ibadetlerini, insanlar arası ilişkileri ele alan muamelatını da aynı şekilde bu bakış açısına bağımlı olarak uygular. Böylece hepsi de tümüyle mükemmel ve geniş kapsamlı bir bakış açısından kaynaklanarak ortaya çıkar. Fakat hiçbir surette kişisel görüş ve düşüncelere de pranga vurulmaz, hiçbir problemin de diğerlerinden ayrı olarak ele alınıp çözümü yönüne gidilmez.[318] Bundan dolayı İslam kaidelerinin hepsi bir bütündür ve bir arada olurlarsa uyumlu bir hale gelirler.

---

[312] Nisa Suresi, 58.

[313] Talak Suresi, 2.

[314] Hucurât Sureri, 9.

[315] Bakara Suresi, 282.

[316] En'âm Suresi, 152.

[317] Şahin, "*Dini Açıdan İş Ahlakı: İnancın İş Ahlakının Sürdürülebilirliğine Katkısı Üzerine",* 456.

[318] Seyid Kutub*, İslam'da Sosyal Adalet,* trc, Harun Ünal (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016), 37.

Sosyal adaletten bahsedilmeden önce bireylerin özgürlüklerinden ve bunların sınırlarından bahsedilmesi gerekmektedir. Sosyal adaletin tesisi için bireylere içlerinde bulundukları toplumun menfaatlerine zarar getirmeyecek şekilde hareket etme serbestisinin verilmesi gerekmektedir. Bu sayede yetenekler ortaya çıkar ve çalışkan olanlar ilerlerler. Ancak bu bireyin özgürlüğü içerisinde arzu ve heveslerin diğer fertlere zarar veren yanlarını frenletmek gerekmektedir. Ne birey topluma zarar vermeli ne de toplum bireyin haklarını çiğnemeli, hiçbir şekilde biri diğeri yüzünden zarar görmemelidir. Kanaatimize göre İslam'ın ortaya koyduğu bu ahlaki sistem toplumun kolektif olarak ilerlemesini sağlarken birbirini zehirlemelerini de engeller.

İslam nazarında adalet, insana bağlı bulunan bir eşitliktir ve bu anlayışta tüm değerlerin dengeli olmalarına özen gösterilir, fırsat eşitliği göz önünde bulundurulur ve haklar belirlendikten sonra da kişiye hayatın yüce hedefleriyle çatışmayacak sınırlar içerisinde ve kabiliyetleri ölçüsünde gereken serbestlik tanınır. İslam dar anlamıyla aritmetik iktisadi eşitliği kabul etmez. Zira bu hem fıtrat ile hem de birbirinden farklı kabiliyetlerin varlığıyla çelişmektedir.

İslam toplum içindeki fertlerin arasında fırsat eşitliğinin ve adalet prensiplerinin esas ve temellerini kesin bir şekilde belirlemiş, daha sonra da kişilerin ve toplumların çalışarak, gayret göstererek ilerlemeleri ve başarı kazanmaları için kapıyı açık bırakmıştır. Ayrıca İslam kendi toplumuna birtakım köklü değerler de yerleştirmiştir ki bu değerler sadece iktisadi yani maddeyle alakalı değerler değildir.

İslam'da sosyal adalet vardır ancak bu salt bir eşitlik değildir. Çünkü malın kazanılması, eşit olmayan birtakım kabiliyetlere bağlı bulunmaktadır. Bundan dolayı maddi imkân noktasında eşit olamayacak olan insanlar arasında kiminin diğerinden daha üstün olması gerekmektedir. Ancak tekrar vurgulamak gerekmektedir ki İslam'da herkesin kabiliyetleri farklı olduğu için maddi imkanlar da farklıdır; bundan dolayı imkanların herkese eşit şekilde sunulması gerekir. Eğer bu sağlanamazsa adaletten söz edilemez ve zulüm başlar. Hiç kimsenin önüne soy, yetişme tarzı, asaleti, cinsiyeti, memleketi veya tuttuğu partiden dolayı sunulan imkanlarda kayırmaca yapılamaz.

Yukarıda da bahsedildiği üzere günümüz dünyasında bahsedilen sebeplerle adalet sağlanamamakta ve bir ihalede dahi adaletsizlik yapılmaktadır. Tüm bu eşit imkanların sağlanıp bir kısmının diğerlerinden daha zengin olması durumunda artık toplumda hoşgörü, yardımlaşma gibi ahlaki değerlerin oturması beklenir veya sağlanır. Şayet bu İslam ahlakı değerleri toplumda oturmazsa toplumun gelir düzeyi ciddi oranda değişken olup uçurumlar oluşacaktır. Bu durumda ise sosyal adalet sağlanamayacaktır.[319]

Sosyo-ekonomik adalet ve gelir ile servetin adil dağılımı hedefleri ittifakla İslam'ın ahlak felsefesinin dokunulmaz parçası kabul edilmiş olup uhuvvete olan sağlam bağlılığa dayanmaktadır. Esasında Kur'an'da ve sünnette adalet ve uhuvvete büyük ölçüde vurgu vardır ki bunların olmadığı ideal bir İslam toplumunu düşünülemez. Bunlar özünde aynı yüzün iki farklı kesitidir. İkisi de gelir ve servetin adil dağılımı olmadan gerçekleşemez. Bu yüzden bu hedefler, tüm İslami öğretiyle iyice bütünleşmiştir ki bunların gerçekleşmesi, İslam toplumunun dini bir sorumluluğu haline gelmiştir. Kapitalizmde ise özellikle para ve bankacılık düzenlemesi olmak üzere sistem bir bütün olarak bu hedeflere göre ayarlanmamıştır. Bu yüzden gelirin ve servetin adil olmayan dağılımı işlemeye devam etmektedir.[320] Sosyal adaletin tesisi için ise İslam'ın değer verdiği tüm iktisadi meselelere riayet edilmesi gerekmektedir.

İslam mala ve mülke değer verilmemesini asıl hayatın ölüm sonrası başlayacağını defalarca vurgulamıştır: "Bu dünya hayatı sadece bir eğlence ve oyundan ibarettir. Asıl hayat ahiret yurdundaki hayattır. Keşke bilseler![321] Nefsinin buyruklarına uyarak hayatını ikame eden insanlar için dünya hayatı oyun ve eğlenceden oluşmaktadır. Ayet bu dünya görüşünün yanlışlığına dikkat çekmekte; bu anlayışla yaşanan bir dünyanın sadece sıradan, gelip geçici zevkler ve hazlardan ibaret olduğu uyarısında bulunmaktadır. Halbuki insan için önemli olan, ahiret yurdundaki asıl hayatı kurtarması, orayı hak etmek için çalışmasıdır. İşte insan, hedefini dünyanın geçici

---

[319] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet, 335.*

[320] Muhammed Umer Chapra, *Adil Bir Para Sistemine Doğru*, trc, Ömer Faruk Tekdoğan. (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019), 18.

[321] Ankebut Suresi, 64.

zevkleriyle sınırlamayıp kendini ebedi hayatı hak etmeye adadığı takdirde sadece ahireti için çalışmakla kalmayıp dünyasını da anlamlı kılmış olur.[322]

Durum böyle olmasına rağmen İslam mala da hiç değer vermiyor demek yanlıştır. İslam insandan sağı ve solu dikenlerle dolu bir yolda ilerlemelerini ister. Böylece ne dünyadan tamamen vazgeçip muhtaç olunsun ne de her yolun serbest olduğu, tüm şehvet ve yasaklar içerisinde her türlü mala ulaşmayı helal sayılsın. Kendine yetecek kadarıyla iyi bir yaşam sürmeyi, israf yapmamayı, yardımlaşmayı, helal kazanmayı, zulmetmemeyi emreder. Tüm bunlarla sosyal adaletin sağlanmasının yolu açılır.

İslam rızkı verenin Allah olduğunun bilinmesini emreder. Bundan dolayı rızık endişesi insanları köleleştirmemelidir. Birisini rızıklandırmak bir patronun veya yöneticinin elinde değildir. Bu inançtan dolayı fakirlerin, elinde imkân olanların karşısında ezilmeleri engellenmiştir. Toplumda sadece zengin insanların üstün olmasının önüne geçilmiş, fakir de olsa aynı sofraya oturması, aynı meclislere girmesi sağlanmıştır. Geçmişte batı toplumlarında asillerin asillerden başkalarıyla muhatap olmaları hoş karşılanmazken bir işçi veya çiftçinin bir asilin yanında normal davranması kabul edilemezdi. Batıda olduğu gibi İslam öncesi Mekke halkı da benzer durumdaydı. İslam Peygamber'inin (sav) en başından beri yanında olan ashabının çoğu fakir veya köleydi. Hz. Peygamber (sav) ashabını yıllarca eğiterek mal, mülkten ve soydan dolayı üstünlüğün olmayacağını aşılamıştı. Ömer (ra) döneminden şu rivayet meseleyi özetlemektedir: "Süheyl b. Amr (ra) Mekke eşrafından Ebu Süfyan (ra) ile birlikte Ömer'i (ra) ziyarete gelirler. Onlarla beraber Suheyb, Ammar ve Bilal (ra) de izin ister. Halife önce Suheyb, Ammar ve Bilal'i (ra) kabul eder. Bunun üzerine Ebu Süfyan'ın eski damarları kabarır ve kendi kendine: 'Ne günlere kaldık. Hiç böyle bir gün görmedim. Şu kölelere izin verilsin de biz burada kalalım.' diye hayıflanır. Süheyl b. Amr bu sözleri işitince şunları söyler 'Ey Ebu Süfyan! Ben senin yüzündeki ifadeyi okumaktayım. Eğer darılacaksan kendine darıl. İslam'a onlar çağırıldı, biz de çağırıldık, onlar çabuk davrandılar, biz ise geri kaldık. Vallahi onların bizi geçmiş

[322] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, 4/285.

oldukları fazileti bizim kaçırmamız şimdiki kaçırdığımızdan daha önemliydi. Görüyorsun bunlar bizden öne geçtiler. Bizim onları geçebileceğimiz bir yol yoktur. Ancak cihada bakalım da ona sıkıca yapışalım. Belki Cenabı Hak bizi şehadet ile şereflendirir."[323]

Yukarıda bahsedilen rivayette adı geçen Ebu Süfyan (ra) ve Süheyl b. Amr (ra) Mekke'nin fethinde yani hicri sekizinci yılda Müslüman olmuşlardır. İkisi de Mekke'nin önde gelen ailelerinin liderleridir. Ayrıca Bedir Savaşı'ndan sonra Mekke'nin en büyük yöneticisi Ebu Süfyan'dır. İslam öncesinde Arabistan'da özellikle Mekke'de asabiyet ve bağlı bulunulan sülale çok önemlidir. Buna göre o kişiye değer verilir ve sözüne itibar edilirdi. Hatta Kureyş kendisini Kabe'den dolayı diğer Araplardan daha üstün görmekteydi. Kureyş'in kendisine özgü olarak belirlediği bazı kaideler olmuştur ve zamanla bu kaideler dini ritüel haline gelmiştir. Böylece Kureyş Kâbe'nin kutsallığından nemalanarak, hac ibadetiyle ilgili kendisine özgü ayrıcalıklar tanımıştı. Bu ritüellerden en öne çıkanları cahiliye devrinde hacıların, evlerine arkadan girme, Kâbe'yi çıplak tavaf etme, vakfe yerini değiştirmedir. Bu uygulamalar risaletten yıllar sonra Veda haccına kadar devam etmiştir.

Araplar Arafat'ta vakfe yaptıktan sonra güneş henüz canlıyken oradan ayrılıp Müzdelife'ye gelirlerdi. Humus ehli olan Kureyşliler ve müttefikleri Arafat'ta vakfe yapmadığı gibi Müzdelife'ye de çıkmazdı.[324] Bu örnek ise Kureyş'in kendisini üstün gördüğü en bariz konulardan birisidir. Tüm bu meselelerden de anlaşılacağı üzere Ebu Süfyan'ın ve Süheyl'in bağlı bulundukları Kureyş kendisini üstün görmekteydiler. İslam'dan önce Kureyş tüm Arap Yarımadası'nda hürmet görürken İslam sonrasında eskiden köle olup hür olan ilk sahabeye göre daha az hürmet görmeleri, ilk sahabilerin fakir olmalarına rağmen daha fazla hürmet görmeleri geç Müslüman olan Kureyşliler tarafından kerih görülüyordu. Hz. Peygamber ahlak olarak zenginliğe veya asabiyete göre değer vermenin yerine takvaya değer vermeyi yanındaki sahabesine öğretmişti.

---

[323] Kandehlevi, *Hayatü's Sahabe*.

[324] Ayşenur Kotan. "İslam Öncesi Umre ve Hac İbadeti" (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021), 51.

Günümüze kadar gelen bu kaideler halen insanlığın ihtiyaç duyduğu veciz örneklerdir. Sosyal adaletin yalnızca parasal değil saygı noktasında da uygulanması gerekmekte ve İslam ahlakı da bunu öğretmektedir.

İslam'da üstünlüğün tek yolu takvadır yani İslam kurallarına uymada hassas olunmasına göre kişi diğerlerinden üstün olur. Bu üstünlüğün tek belirleyicisi ise Allah'tır. Fakir de zengin de aynı meclise girer, aynı sofradan yer. Bu İslam ahlakının sosyal adaleti sağlamadaki en önemli kurallarındandır. Böylece kişi fakir diye toplum olarak psikolojik baskı altında tutulmaz.

Refah devletlerinin temelinde yer alan sosyal adalet anlayışı toplumdaki her bir bireye asgari bir yaşam standardı sağlamayı amaçlamaktadır. Sosyal adalet ise temelinde toplumsal kaynak ve hizmetlerin yeniden bölüşümü üzerine kurguludur.[325] İslam emirleri ve uygulamalarıyla birlikte sosyal adaletin sağlanması noktasında çok önemli adımlar atmıştır. Faizin yasaklanması ve zekâtın emredilmesi bile başlı başına toplumda belirli seviyede sosyal adaletin ve dengenin tesisi için yeterli olabilmektedir.

Gelir adaletsizliği bir toplumda gelirin düzensiz ve dengesiz dağılımı anlamına gelmektedir. Sosyal adaletin kavranması için de günümüzün en mühim meselelerinden gelir adaletsizliğini anlamamız gerekmektedir. Bir ekonomide gelir adaletsizliği arttığında, genellikle düşük gelirli gruplar ile yüksek gelirli gruplar arasındaki uçurum büyür. Bu durum, sosyal ve ekonomik sorunlara yol açabilir, çünkü düşük gelirli bireylerin yaşam standartları düşebilir, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimleri kısıtlanabilir, toplumsal hareketlilik azalabilir ve genel toplumsal huzur etkilenebilir. Gelir adaletsizliğinin en önemli sebeplerinden birisi de faizdir. Faiz, risk olmaksızın sabit bir getiri garanti eden hazır bir kazanç türü olduğu için ondan doğan yük, girişimciler ve işçiler tarafından karşılanmaktadır.[326] Bu faiz sisteminden dolayı üst gelir grubundaki faiz ile hazır para kazanan bir tabaka bulunmaktadır. Bu kazanılan

---

[325] Rabia Çoban Kaynak. "Sosyal Adalet, Eşitlik ve Sosyal Hizmet", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 4, sy. 259 (2017): 253.

[326] Ozan Maraşlı. *Faiz ve Toplumsal Adalet: Reel Faiz Oranının Gelir Adaletsizliği Üzerindeki Etkisi.* Ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 57.

para ise alt gelir seviyesindeki insanların ve girişimcilerin sermayeye ulaşmak için ödedikleri ekstra ücretlerdir. Bu ise bir kesimin risksiz ve emeksiz para kazanmasını sağlarken diğer kesimin ise paraya ulaşmak için ekstra bir para ödeyerek ihtiyaçlarını karşılayıp geri ana parayı ödemesi problemine sebep olmaktadır.

Riba bölümünde gelir adaletsizliğinin artmasının en önemli sebeplerinden biri olarak faizden bahsetmiştik. Faizin yapısı gereği bir kesim zenginliğini arttırmak için diğer çoğunluğun omuzlarına basmaktadır. Omzuna basılan ise yükselmek yerine daha da çökmektedir. Bu düzeni bir kenara bırakıp faiz tasarrufları nasıl etkilediğini şu şekilde anlatabiliriz: A şahsının ayda 1000 lira tasarruf ettiğini ve %10 faiz aldığını, B şahsının ayda 100 lira tasarruf ettiğini ve %10 faiz aldığını, C şahsının ise hiç tasarruf etmediğini varsayalım. Dört ay içinde, şahısların tasarruflarını bankada faize yatırmadıkları duruma göre A ve C kişileri arasındaki servet farkı %27,6 oranında oluşacaktır. Buradaki üç kişinin de herhangi bir hayır yapmadığı farz edilmektedir.[327]

[327] Maraşlı. *Faiz ve Toplumsal Adalet: Reel Faiz Oranının Gelir Adaletsizliği Üzerindeki Etkisi*, 58.

Tablo 1.

Faiz Gelir ve Servet Üzerindeki Etkisi[328]

Faiz Oranı	A'nın Toplam Tasarrufu (10% faizle birlikte)	B'nın Toplam Tasarrufu (10% faizle birlikte)	C'nın Toplam Tasarrufu	A'nın Toplam Tasarrufu (faizsiz)	B'nın Toplam Tasarrufu (faizsiz)	Artan Gelir Uçurumu Yüzdesi
T1	1000	100	0	1000	100	0%
T2 (10% faiz)	1100	110	0	1000	100	10%
T3 (Tasarruflar+T1)	2100	210	0	2000	200	5%
T4 (10% faiz)	2310	231	0	2000	200	15,50%
T5 (Tasarruflar+T1)	3310	331	0	3000	300	10,33%
T6 (10% faiz)	3641	364,1	0	3000	300	21,37%
T7 (Tasarruflar+T1)	4641	464,1	0	4000	400	16,03%
T8 (10% faiz)	5105,1	510,51	0	4000	400	27,63%

Tablodan da anlaşılacağı üzere omuzuna basıp yükselmenin etkisini görmezden gelinse dahi tasarruflarını faize yatıran ile hiç bulaşmayan arasında gelir düzensizliği görülmektedir. Çok basitçe oluşturulan bu tablodan da sosyal adaletin sağlanmasındaki en önemli engelin faiz olduğu anlaşılmaktadır.

Toplumsal adaletin sağlanması için faizden uzak durulmasını emreden İslam kaidelerinin bir ürünü olan Ahilik sisteminde topluma faydası olmayan ancak

[328] Maraşlı. *Faiz ve Toplumsal Adalet : Reel Faiz Oranının Gelir Adaletsizliği Üzerindeki Etkisi.*

kazancından dolayı yüksek kesimlere hitap eden malların üretilip satılması uygun görülmemiştir. Bunun sebebi dar gelirli halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak yerine varlıklı kesimin lüks ihtiyaçlarını karşılamak ve varlıklı kesimin israfa girmesine sebep olmaktır.[329]

Sosyal adaletin geçmiş dönemlerde bu coğrafyada nasıl uygulandığıyla alakalı verilebilecek bir örnek de müsadere uygulamalarıdır. Devlet tarafından hazineye irat kaydetmek veya bir süre koruma altına almak üzere ceza veya tedbir olarak bir mala el konulması tasarrufuna müsadere denir. Özellikle kamu görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir veya emlâkin tamamına ya da bir kısmına devletin el koymasını ifade eder. Müsadere mekanizması özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde uygulanmıştır. Üst makamlarda görev alan devlet memurlarının, devletin belirlediği ücretin haricinde bulunduğu makamdan kaynaklanarak gelir elde etmesini, haksız kazanç ve haksız rekabetle kazanç sağlamasını engellemek için uygulanmıştır. Kamu görevindeki yüksek memurun vefatı ile mallarına el konulur ve memuriyetinden önceki ve sonraki durumu karşılaştırılarak, haddinden fazla bir kazancın olup olmadığı kontrol edilirdi.[330] Şüphesiz bu durum, günümüz teknolojisinden ve haberleşme ağından çok uzak bir toplum ve devlet yapısında, sosyal adaleti sağlamaya çalışmanın bir ürünüdür. Günümüz şartlarında ise aynı insani problemler devam etmekte ancak bu düzeyde bir kontrol sağlanamamaktadır. Bu ise belli makamlardaki memurların, makamların inisiyatifiyle haksız kazanç elde etmesine ve halkın kazanç kapılarını kapatmasına sebep olmaktadır.

4.16. Alacaklı ile Borçlu İlişkisi ve Karz-ı Hâsen

Bir menfaat beklemeksizin yani faizsiz olarak verilen borçlara karz-ı hâsen denilmektedir. Kur'an ve sünnette karz-ı hâsen teşvik edilmiş ve Kur'an'da altı yerde bahsedilmiştir. "Kim Allah'a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah'tır ve ona

---

[329] Erbaşı, *Ahilik ve Meslek Ahlakı,* 82.

[330] Ömer Karaoğlu, *Servet Denetimine Yönelik Bir Uygulama Müsadere* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018).

döndürüleceksiniz."[331] "Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah bunu fazlasıyla öder. Ayrıca ona pek değerli bir ödül de vardır."[332] İnfak, sadaka, karz-ı hâsen Kur'an-ı Kerîm'in müminleri teşvik ettiği üç yardım ve dayanışma şeklidir. İnfak Allah'ın hoşnutluğunu kazanma niyetiyle harcamada bulunmaktır ve öncelikle akrabaya yapılır. Sadaka gönüllü olarak veya dinî bir vecîbeyi yerine getirmek üzere ihtiyaç sahiplerine yapılan maddî yardımdır. Bu ikisi bağıştır, geri dönmez, ecrini Allah verir. Karz-ı hâsen ise Allah rızasından başka bir menfaat beklenmeden verilen borçtur. Bu borç karşılığında borçludan menfaat beklenmez, yalnızca ödeme imkânına kavuştuğunda borcun aslını ödemesi istenir.[333]

Karz-ı hâsen yoluyla toplumda yardımlaşmalar çoğaltılabilir, ticari olsun şahsi olsun ihtiyaçlar karşılanarak toplumun birlikteliği arttırılabilir. İslam'da uzun süreli borçlanmalar için ortaklıklar daha uygun olmaktadır. Çünkü karşılıklı faydalanma olmadıktan sonra uzun süreli yardımlaşmalar süreklilik arz edemez. Ayrıca günümüz ana akım iktisat düzeninde enflasyon kaçınılmaz olarak insanların hayatına girmiştir. Bundan dolayı verilen borcun enflasyona sürekli maruz kalarak değeri düşen bir takas aracıyla yapılmaması tavsiye edilir. Sonuç itibariyle İslam Müslümanlara yardımlaşmayı emreder ve ihtiyacı olana borç vermeyi tavsiye eder, bundan bir fayda sağlamasını yasaklar. Ancak hem fayda sağlanmazken hem de zarar edilirse bu durumda toplum içerisinde borç verme ve yardımlaşma gibi davranışların sayısı azalır. Bundan dolayı borçların değer kaybına uğramayacak altın gibi değerli bir maden ile yapılması daha uygun olacaktır.

Toplum içerisinde her bireyin belli zamanlarda, bazen az miktarda bazen de çok miktarda paraya ihtiyacı olmaktadır. İhtiyaç duyulan para biriminin de enflasyona maruz kaldığı ve faizli muamelelerin kat'i surette haram olduğu düşünülürse bireylerin kolektif olarak çözümler üretmeleri gerekmektedir. Yardımlaşma sandıkları da bu çözümlerden birisi olabilir. Bu sandığa üye olanların her ay belli bir aidat ödeyerek,

---

[331] Bakara Suresi, 245.

[332] Hadid Suresi, 11.

[333] DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, I, s. 385.

ihtiyaç olduğunda biriken primlerinin birkaç katına kadar alması ve bunu anlaşma şartlarına göre geri vermesi mümkündür.[334]

Bu ahlaki davranışın diğer tarafında ise borcun zamanında ödenmesi gelmektedir. Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Zengin kimsenin borcunu ödemeyi geciktirmesi zulümdür."[335] "Ödeme gücü bulunan bir kimsenin borcunu ifa etmeyip geciktirmesi onun cezalandırılmasını ve kınanmasını helâl kılar." [336] İki hadiste geçmekte olan zenginden maksat imkânı olan yani ödemeye gücü yeten anlamındaki borçlu kimsedir. Borcun ifa zamanı geldiğinde ödeme imkânı olan borçlunun ödemeyi ağırdan alması, oyalaması, savsaklaması, geciktirmesi ve borcunu ödememesi sorumsuzluktur; İslam ahlakıyla asla bağdaşmayan bir davranıştır. [337] Yani Peygamberimizin (sav) ifadesiyle ödeme imkânı olduğu halde bunu önemsemeyerek farklı kazançlar peşinde koşan kişi alacaklıyı mağdur ettiği için zalim olmaktadır. Çünkü zulüm yapılması gerekeni yapmamak, adaletten uzaklaşmak ve halk içerisinde kin ve nefret oluşturarak ayrılık çıkartmak demektir. Bu durumda mesela ödeme vakti geldiği halde borcunu ödemeyerek dövizin düşmesini veya yükselmesini bekleyen bir kimse, borçlu olduğu kişi veya kuruma zulüm ve eziyet etmiş olmaktadır. Hanefî mezhebine göre, borçlu alacaklı tarafından mahkemeye verildiği takdirde hâkim onu hapse mahkûm eder. Şayet borçlu zengin ise borcunu ödemedikçe bırakmaz.[338]

Borcun ödenmesinin gerekliliğiyle alakalı diğer bir hadisimiz şudur: Bir sahabi şöyle anlatmaktadır: "Hz. Peygamber'in (sav) yanında oturuyorduk, o sırada bir cenaze getirildi. "Cenazenin namazını kıldırsanız!" dediler. Peygamber (sav), "Ölenin üzerinde borç var mıdır? diye sordu. Onlar, "hayır" dediler. Peygamber (sav), "Geriye bir şey bıraktı mı" diye sordu. Onlar, "hayır" dediler. Bunun üzerine cenaze namazını kıldırdı. Sonra başka bir cenaze getirildi. "Ey Allah'ın Resulü, cenazenin namazını kıldırsanız!" dediler. Peygamber (sav), "Ölenin üzerinde borç var mıdır?" diye sordu.

---

[334] Döndüren, *İslami Ölçülerle Ticaret Rehberi*, 80.

[335] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, İstiḳrâz, 13.

[336] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, İstiḳrâz, 14.

[337] Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, 92.

[338] Güler, *40 Hadiste İş ve Ticaret Ahlakı*, 149.

"Evet vardır" denildi. Peygamber (sav), "Geriye bir şey bıraktı mı" diye sordu. "Üç dinar bıraktı" dediler. Bunun üzerine cenaze namazını kıldırdı. Sonra üçüncü bir cenaze getirildi. "Cenazenin namazını kıldırsanız!" dediler. Peygamber (sav), "Geriye bir şey bıraktı mı" diye sordu. "Hayır" dediler. "Üzerinde borç var mıdır? diye sordu. "Üç dinar borcu vardır" dediler. Peygamber (sav), "Arkadaşınızın cenaze namazını siz kıldırın!" buyurdu. Ebû Katâde (ra), "Ey Allah'ın Resulü, onun borcunu ben üstleniyorum, namazı siz kıldırınız" dedi. Bunun üzerine Peygamber (sav) cenazenin namazını kıldırdı."[339]

Hz. Peygamber'in (sav) hayatını incelediğimizde borç aldığını hatta Medine'de Yahudi bir tüccardan da borç aldığını görmekteyiz. Bu durumda Hz. Peygamber'in (sav) sakındırdığı borçlanmanın, ödeme güçlüğü olan, üstesinden gelinemeyecek kadar ağır ve aşırı borçlanma olduğu anlaşılır. Bu sakındırma sayesinde de Müslüman halk içerisinde borç vermeye ve borcunu ödeyemeyenin vadesinde kolaylık gösterilmesine teşvik varken diğer taraftan borcun zamanında ödenmesine ve ödenemeyecek borcun altına girmemek gerektiği de bu vesileyle anlaşılmaktadır.

"Kim güç ve sıkışık vaziyette olan bir kimsenin borcunu erteler veya hafifletir ise, Allah da kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin olmayacağı mahşer gününde arşın gölgesi altında onu gölgelendirir."[340] Meselenin iki tarafı vardır. Biz bu bölümde karzın gerekliliğinden sonra borç verenin mağdur edilmemesinden bahsettik. Ancak diğer taraftan bireyin ihtiyaç olan şeylerin alımı için borç alması gerekiyorsa bu bireye borç vermek hoş ve teşvik edilen bir meseledir. Ayrıca samimiyet şartıyla ödeme niyeti olmasına rağmen ödeyemeyen borçlunun bu durumuna alacaklı yardım etmeli ve kolaylaştırmalıdır. Bu ise Allah Rasulü'nün (sav) övdüğü bir ibadettir.

Günümüz tüketim toplumunda insanlar giderek artan alışveriş alışkanlıklarından dolayı kazanılandan daha fazla harcamaya teşvik edilmektedir. Bu sayede faiz kurumlarının ağına düşerek uzun yıllar faiz ödeyen birer köle haline

---

[339] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Kitab'ul Kefâlet, 3.

[340] Müslim, *Sahih-i Müslim*, Kitab'ul Zühd 74.

dönüşmektedirler. Toplum içerisinde bankaya bulaşmayan insanlar da harcamak için çevrelerinden borç alabilmektedir. Ancak satın alınan mal genellikle zaruri değil keyfi olmaktadır. Kazandığı ücretin altı katı bir meblağa sahip olan son model bir telefon için insanlar borç alabilmektedir. İslam ahlakının emrettiği bu empati sayesinde borçlu borcunu ödese bir sorun oluşmayacakken plansız borçlanmalar ile insanların birbirine güveni azalmaktadır. Bu sefer de zaruri bir harcama için borç ararken kimseden yardım görülmemektedir. Birbirine güvenmeyen bireyselleşen bir toplumun oluşması bunun gibi gayri ahlaki davranışların sonucunda olmaktadır.

Meselenin fıkhi boyutuna baktığımızda ise borcun vadesine göre erken ödenmesi tacil, vadesi gelen borcun vadesinin uzatılması ise tecil kavramlarıyla anlatılmıştır. Borcun miktarına dokunmadan tacil veya tecil yapmakta bir sakınca yoktur. Borcun erken ödenmesi karşılığında ise borç miktarında bir azaltma yapmak alimlerin çoğunluğuna göre uygun değildir, azınlıkta kalan ancak otorite kabul edilen bazı alimlere göre ise[341] tarafların rızası ve önceden şart koşulmaması şartıyla bunda bir sakınca yoktur. Borcun vadesini arttırmak karşılığında ise borcun miktarını arttırmak ittifakla haram kabul edilmiştir. Lakin alacaklının ısrar etmesi durumunda enflasyon farkının da alınması günümüzün bir problemidir ve bununla ilgili fetvalar bulunmaktadır.[342] Şayet bu fark ödenmezse borç veren zarara uğramış olur ve borç verdiği paranın alım gücü düşmüş olur.

Karz-ı hâsen konusu İslam ahlakı düşüncesi bölümünde bahsettiğimiz maddeler içerisinde mutluluk, erdem ve yardımseverlik konularıyla bağlantılıdır. Erdem insanın karakterini ve davranışlarını güzel ve doğru bir şekilde yönlendiren, Allah'ın hoşnutluğunu kazandıran meziyetler olduğuna göre borç vermek ve bunun sonrasında da borçluyu zorlamamak güzel bir erdemdir. İslam ahlak felsefesine göre mutluluk, insanın Allah'ın rızasını kazanarak dünya ve ahirette huzur ve saadete ulaşmasıdır. Karz-ı hâsen gibi hem kişisel hem de toplumsal etkileri olan hayırlı amellerde

---

[341] Bahsi geçen alimler şunlardır: İbn Abbas, Ebu Sevr, İbrahim en-Neha'î, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbn Abidin'dir. (Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/borc)

[342] Bilal Aybakan, "*Borç Yapılandırma (Erken Ödeme ve Öteleme)"* (II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler), KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, Konya, 2016. s.693.

bulunmak insanı mutluluğa ulaştıracaktır. Son olarak da karz-ı hâsen yardımseverlik maddesiyle direkt olarak bağlantılıdır.

4.17. Diğer Meseleler

- İslam'da îne yaparak alışveriş yapmak yasaklanmıştır. Îne belli bir ücret ve belli bir vadeyle alışveriş yapıldıktan sonra aynı malın peşin olarak daha ucuza ilk satana geri satılmasıdır. Bu işlem görüldüğü üzere dolaylı olarak ribaya benzemektedir. İslam ahlakı tüccarların bu şekilde ribaya benzeyen gelirler elde ederek rızıklarına karıştırmalarına karşıdır. Ahlaklı tüccarlar insanları bu şekilde sanki tefeciymişçesine sömüremezler.

Bu konudaki rivayetlerden birisi şudur: İbn Ömer'den (ra) merfu olarak rivayet edilmiştir: Rasulullah (sav) şöyle buyurdu ki: 'Siz îne ile alışveriş yaptığınız, öküzün kuyruğuna tutunarak ziraatle yetinerek cihadı terk ettiğiniz zaman, Allah Teala size bir zillet musallat eder ki, dininize dönmedikçe siz onu söküp atamazsınız.'[343]

- Şehirlinin köylüye fahiş fiyatla mal satması da İslam'da yasaklanmıştır. Günümüzde şehirli ve kırsal farkının giderek azaldığını düşünürsek bu yasağın sebebi piyasadan bihaber olmaktır. Bundan dolayı şehirli olsun olmasın piyasadan bihaber olana karşı bu cahilliği kara çevirmeye çalışmak İslam ahlakına aykırı davranıştır. Makul olan ise piyasaya göre satış yapmaktır. Özellikle taksilerin veya tatil beldelerindeki esnafın yabancılara karşı uyguladıkları tutum bunlara örnek gösterilebilir. Esnafımız, bu davranışları terk ederek İslam ahlakına göre hareket etse gelecek misafirler artacak ve aynı rızkı daha fazla satış yaparak kazanacaktır.

- Pazarlık üstüne pazarlık yapmak da İslam'da yasaklanmıştır. Satıcı ile alıcı bir fiyat üzerine karar kılıp anlaşmışken bir başkasının gelip de daha fazla bir semen teklif ederek araya girmesi haramdır. Bu mesele de İslam ahlakının İslam iktisadına etkilerinden biridir. Çünkü İslam'da Müslümanlar kardeştir ve bir kardeşinin yaptığı anlaşmayı bozmak İslam ahlakına terstir.

---

[343] Birgivi, *eṭ-Ṭarîkatü'l-Muḥammediyye ve Siret-i Ahmediyye*, 735.

- Kişinin yaptığı hayırdan dönmesi de İslam'da hoş görülmemiştir. İbn Abbas'ın (ra) rivayet ettiğine göre Rasulullah (sav) şöyle buyurdu: "Yaptığı hibeden dönen kimse, dönüp de kusmuğunu yiyen köpek gibidir."[344] Buna karşılık Hanefîlere göre bağışlayanın hibesinden rücû edebilmesi asıldır, ancak rücûa engel durumlar varsa o zaman rücû edemez.[345] Burada rücûa engel durumları detaylıca anlatmayı gerekli görmemekle beraber şöyle bir yorum yapabiliriz: Peygamber (sav) böyle ağır bir ithamda bulunarak zengine karşı fakiri korumuştur. Hibede bulunabilen kişi genellikle hibe edilene göre ekonomik durumu iyi olan kişidir. Bundan dolayı verilen hediyeyi zengin geri almak istese ve alsa bu durumda hediye edilen fakirin düşeceği durum üzücü olur. Bu sayede Peygamber (sav) İslam toplumunda kardeşlik bağlarını bozacak en ufak ahlaksız davranışları engellemiş ve İslam ahlakını tüm Müslümanlara tebliğ etmiştir.

- İslam toplumu bireye tercih eder. Bu pek çok meselede alenen ortadadır. Bu sayede İslam ahlakına sahip olan toplumlar suç oranları düşük şekilde yaşamaktadır. İslam müsrif olduğu bilinen veya haram alışveriş yaptığı bilinen (örneğin alkol aldığı bilinen) kişilere sadaka vermeyi hoş görmemiştir. Çünkü İslam servette hürriyeti sağlamasına karşılık mantık olarak Müslümanların parası ümmetin parasıdır. Yani bir Müslüman kendi parasıyla ancak Allah'ın çizdiği sınırlarda harcama yapabilir. Bu sayede servet İslam toplumu içerisinde dönen ve her bireye bir şekilde fayda sağlayan bir şey haline gelir. [346]

- İslam öğretisinde sabahın bereketli olduğuna inanılır. Bundan dolayı geç vakitte işe başlamak, dükkân veya fabrikayı açmak uygun görülmezken sabahın ilk vakitlerinde rızkı kazanmaya çalışmak Allah Rasulü'nün sünnetidir. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Allah'ım, ümmetimden erken kalkanların işlerine bereket ver!"[347] Bu hadiste Peygamber'in (sav) erken vakitte işinin başında olanlara dua ettiği

---

[344] Müslim, *Sahih-i Müslim*.

[345] Ali Bardakoğlu, "Hibe"*, TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 1998), 17/425.

[346] Birgivi, *eṭ-Ṭarîkatü'l-Muḥammediyye ve Siret-i Ahmediyye*, 740.

[347] Tirmizî, *el- Camiu's- Sahih Sünen,* Kitab'ul Büyü, 6.

görülmektedir. Bu örnek İslam ahlakının çalışma sahasının her alanına sirayet etmesi gereken öğretilerden oluştuğunun en güzel örneğidir.

- "Yalan yere edilen yemin, malın sürümünü artırır ama bereketi yok eder"[348] Yemin, söylenenlerin doğruluğuna muhatabı inandırmak ve kabul ettirmek veya insanın bir şeyi yapma veya yapmama konusunda kendisini veya başkasını gayrete getirmek ve harekete geçirmek için yapılır. Bu itibarla, ihtiyaç duyulması halinde Allah'a yeminin asgariye indirilmesi tavsiye edilmiştir. Yalan yere yemin etmek, dünyevî basit bir kazanç için Allah'ın adını istismar etmek ve müşteriyi aldatmak anlamına geldiğinden günah olarak sayılmış ve haram kılınmıştır.[349] İşte İslam ahlakı alışverişte bu kadar hassastır.

- "İki haslet vardır ki, bir mü'minde toplanmaz: Cimrilik ve kötü ahlâk"[350] Kötü ahlâkın bir göstergesi olarak cimrilik, harcanması gereken yer ve zamanda eli sıkı tutmak, nakit veya malı harcamamak demektir. Cimrilik hiç harcamamak ise, israf saçıp savurmak ve dengesiz harcamak demektir. Bundan dolayı günümüz tüketim toplumunda israfa çokça değinirken cimrilikten bahsetmemek mümkün değildir. Özellikle mal biriktirip ömrünün sonuna kadar evlatlarına paylaşmayan, ölüm yatağında dahi infak etmeyi aklına getirmeyen insanlar bulunmaktadır. Ayrıca işveren olan veya çokça mülk sahibi olan bazı insanlar da mallarını kendilerine dahi harcayamamaktadırlar. İslam ahlakı ve iktisadı içerisinde böyle bencil davranışlar kınanmıştır.

- "Satarken, satın alırken, alacağını isterken (ve borcunu öderken) kolaylık gösteren bir adama Allah rahmetini ihsan buyursun!"[351] hadisinde Hz. Peygamber (sav), ticarette kolaylık prensibini uygulayan, kibar ve eli açık davranan bir insan için rahmet dilemiştir ve bağışlanacağı müjdesini vermiştir. Borcunu ödeme konusunda ciddi ve iyi niyetli olmasına rağmen, imkânı olmayan çaresiz insanlara anlayışlı

---

[348] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Kitab'ul Buyû 26.

[349] Ertuğrul Boynukalın, "Yemin"*, TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yay., 2013), 43/418.

[350] Tirmizî, *el- Camiu's- Sahih Sünen,* Birr, 41.

[351] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Kitab'ul Büyü 16.

davranmak, kolaylık göstermek ve yardımcı olmak, ecir ve sevabı bol olan bir davranıştır. Ancak bu yapılan iyilik yalnızca Allah için olmalıdır. Ödeme güçlüğü çeken bir borçlunun vadesini uzatan ve maddî olarak onu rahatlatan alacaklı, ruhen rahatlayacak ve yaptığı iyiliğin mutluluğunu yaşayacaktır. Hatta böyle bir durumda imkanlar dahilinde, borçlunun borcunu silerek onu rahatlatmanın hayırlı bir davranış olduğunu Kur'an'dan öğrenmekteyiz: "Eğer borçlu darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona süre tanımak gerekir. Eğer anlarsanız bunu sadakaya saymak sizin için daha hayırlıdır."[352]

Kötü bir niyeti olmayan, kurnazlık yapmayan ve ödeme güçlüğü çeken borçlunun, borcunu ertelemek, bir miktarını silmek veya hepsini infak etmek İslam'ın güzel ahlaklarındandır. Bunun gibi güzel ahlak örnekleriyle toplum birlik haline gelerek kenetlenir. Fertler ticaret yaparken de borç verirken de birbirine güvenir. Osmanlı toplumunda zenginlerin ikamet etmedikleri muhitlerdeki esnafa giderek veresiye defterinden tanımadığı kişilerin borçlarını ödedikleri nakledilmektedir. Bu davranış ise üstün bir kültürün, büyük bir medeniyetin örneğidir. Şu hadis ise bu konudaki delillerden bir tanesidir: "Allah Teâlâ sizden önceki ümmetlerden bir kişiyi bağışladı. Çünkü o sattığı zaman kolaylaştırır, satın aldığında kolaylık gösterir ve borçludan alacağını isterken kolaylığı tercih ederdi."[353]

- İslam hukukunda muhayyerlik; alışverişi yapan iki tarafın her ikisinde de veya birisinde bulunan tek taraflı akdi geçersiz kılma hakkıdır. Şart, görme, ayıp, vasıf muhayyerlikleri gibi çeşitleri vardır ve bu çeşitlerin illetleri sebebiyle akdi tek taraflı bozabilmenin hakkı alınır. Örneğin bir mal, alım esnasında söylenmeyen kusuru fark edilirse, müşteri muhayyer olur ve satıcı kabul etmese de malı iade edebilir.[354]

Sahabiden bir kişinin alışverişte devamlı aldandığından şikâyet ederek Resûlullah'a (sav) başvurduğunda İslam Peygamber'inin ona, "Alışveriş yaptığında

---

[352] Bakara Suresi, 280.

[353] Tirmizî, *el- Camiu's- Sahih Sünen*, Kitab'ul Büyû, 74.

[354] Orhan Çeker, *Fıkıh Dersleri,* 35.

'aldatma yok' de"[355] buyurduğu rivayet edilir. Buradan anlaşılıyor ki kandırılmaya müsait olan, dikkatli ve tedbirli alışveriş yapmayan bir sahabi bu şikâyette bulunuyor ve bu sebeple de sürekli zarar ediyor. Buna karşılık bu sahabinin vesilesiyle her alışveriş yapana üç günlük bir muhayyerlik verildiği bilinmektedir. Buna benzer durumlarda fıkıh literatüründe 'fahiş gabin' ifadesi geliştirilmiştir. Ticarete konu olan mal veya hizmetin piyasa değerinin çok düşük veya çok yüksek bedelini ifade eder. Bu miktar *Mecellede*; menkul mallarda yüzde beş, hayvanlarda yüzde on, gayrimenkullerde ise yüzde yirmi ve daha fazlası olarak belirlenmiştir.[356]

Diğer yandan misalen bir malı yüz bin liraya aldığını ve yine hiç karsız yüz bin liraya sattığını söyleyen kimse, gerçekte bu malı yetmiş bin liraya almış bulunursa, bu durumu öğrenen alıcı isterse satışı bozabilir. Alışveriş bitmiş ve müşteri malı kabzetmiş dahi olsa satıcı için bu otuz bin liralık fazlalık temiz bir kazanç değildir. Bunun gibi ticarette aldatmaya varan hileler İslam ahlakına uymayan hareketler olması sebebiyle helal değildir. Ana akım iktisat içerisinde karın oranına veya karşılıklı rızaya çok önem verilmemiştir. İadeli olarak yapılan satışlardan beklenen ise daha fazla müşteri çekerek satışların arttırılmasıdır. Bundan dolayı ana akım iktisatta önemli olan o malı satarak kar elde etmek ve elde edilen karı maksimize edebilmektir. İslam ahlakı ise karın maksimize edilmesini buyruk etmemekle beraber kazancın temiz ve helal olmasını emreder. Kanaatimizce önemli olan toplumu oluşturan fertlerin aralarında yaptıkları ticaretlerde memnuniyet duymaları ve birlikteliklerini bozmamalarıdır.

- İkale alışverişte tarafların karşılıklı rızasıyla akdin iptal edilmesini ifade eder. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyuruyor: "Kim bir Müslümanın alışveriş akdini bozma talebini kabul ederse, Allah da onun günah ve hatalarını bağışlar." [357] Peygamber (sav) taraflardan birisi muhayyer olmadan akdi bozmak isterse yani alıcıysa malı iade etmek isterse veya satıcıysa malı geri almak isterse, buna diğer

[355] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Kitab'ul Büyü 48.

[356] Döndüren, *İslami Ölçülerle Ticaret Rehberi*, 72.

[357] Ebu Davud, Büyü, 52.

tarafın kolaylık göstermesini istemektedir. İslam ahlakı ticaretin her safhasında olduğu gibi ticaretin bitmiş olmasına rağmen etkisini devam ettirmektedir.

- Günümüz şartlarında müşteri memnuniyeti konusuna haddinden fazla önem verilmekte ve büyük firmalarca tüm satıcılara dayatılmaktadır. Bir adet kıyafet almak isteyen müşteri benzer kıyafetlerden üçer, beşer sipariş ederek eve gelmesini sağlamakta, akabinde ise ürünleri deneyerek beğendiği bir adedi tutup kalanları iade etmektedir. Kargo ücreti gibi bazı masraflar da satıcıya kalmaktadır. Görüldüğü üzere olumlu bir işe gereğinden fazla önem verildiğinde suiistimal edilmeye müsait hale gelmektedir. Ancak İslam'ın belirlediği güzel ahlakın işaretleri takip edilirse mağduriyetler azalacaktır.

- İslam dinine göre yasaklanmış bir malın üretimine sebep olmak veya bu malın üretiminde kullanılan herhangi bir şeyin satılması durumu da tartışılan bir mesele olmuştur. Genel olarak 'harama götüren yolların kapatılması' anlamındaki sedd-i zerai ilkesini gözeten Malikiler ve Hanbeliler ayrıca Ebu Hanife'nin talebeleri bu satışın caiz olmadığı görüşündedirler. Diğer görüşün sahipleri ise günahın şahsiliği ilkesini gözeten Ebu Hanife ve İmam Şafii'dir. Bu görüşe göre üzümü üretip satan üretici, sattığı yer gözetmeksizin helal bir iş yapmıştır.[358] Üzümü satın alıp şarap yapan kişi ise günahını sırtlayarak haram bir iş yapmıştır. Firmaların giderek şeffaflaşarak, muhasebe kayıtlarını halka ilan etmelerinden dolayı üzümü şarap yapan firmayı öğrenmemiz kolaylaşmıştır. Bundan dolayı da Müslümanca bir ahlaka uygun olan haramların azaltılması için sedd-i zeraiye dikkat etmektir.

- Fiyatlar genel düzeyinin sürekli ve hissedilir artışı ifade eden enflasyonun büyük tahribat yaptığı sahalardan birisi de ahlak ve manevi değerler sahasıdır. Tahribattan en büyük payı ticaret almaktadır, ancak bir o kadar da ticaret ahlakı almaktadır. Enflasyonist ortam, zahmetsizce, kolay ve kısa yoldan kazanç

---

[358] Kaşif Hamdi Okur, *"Outsourcing İşlemleri (Haram Faaliyetlerde Bulunan İş Yerlerine Dışarıdan Ürün ve Hizmet Satımı)"* (II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler) (Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016), 341.

sağlama imkanlarını insanların önüne sermektedir. Özellikle de enflasyonla beraber ilk enflasyon zenginleri ortaya çıktıktan sonra, bu fırsatçılık giderek artacaktır. İnsanlar normal ve meşru yollardan servetini çoğaltması zahmetli ve yorucu bir iştir. Bunun karşısında, enflasyonist gidişten nemalanmak daha kolay ve zahmetsizdir.[359]

Örnek vermek gerekirse bu çalışmanın yazılmasından birkaç sene öncesinde enflasyon ve döviz artmaktaydı. Bununla beraber araba piyasası da ciddi manada arttı. Arabaların asıl kullanım amacı ulaşımı sağlamakken bir yatırım aracı haline geldiği görüldü. İhtiyacı olmadan tasarrufunu arabaya yatıran veya zaten değeri artacak diyerek kredi çekerek arabaya yatıran insanların ciddi manada kar elde ettiği görüldü. Risk alarak ticaret yapmak ise mantıksız hale geldi. Bu ise acentelerde sıfır araçların anında tükenmesi ve peşinat vererek sıraya girme durumlarını peşinden getirdi. Sıfır araçların ulaşılamaz hale gelmesi ile ikinci el piyasa araba fiyatları sıfır araba fiyatlarını geçti. Arabaya gerçekten ihtiyacı olan insanlar ise ikinci el arabaya sıfırından daha fazla para ödemek zorunda kaldı. Bu süreçte en çok kazananlar ise ikinci el araç satan ve piyasayı planlı şekilde yükselten galericiler oldu. Piyasanın düzeldiği, enflasyonun artış hızının düştüğü ve kredilerin faiz oranlarının arttığı bu günlerde ise pek çok kişinin zararına sebep olan galericilerin ellerinde pek çok araba kaldı ve değerleri giderek düşmekte ayrıca her gün de daha çok zarar etmektedirler. Sonuç olarak enflasyonist ekonomilerde birtakım fırsatçılar çıkarak İslam ahlakına aykırı olarak hareket edebilmektedirler. Bunun gibi problemlerin engellenmesi gerekmektedir.

- Zenginlik bireysel bir olay değil toplumsal bir olaydır. Bireysel yetenekler ancak toplumsal talep varsa zenginliğe dönüşmektedir. Bu yüzden zenginliğin toplumla paylaşılması gerekmektedir. Hiçbir zengin toplumdan bağımsız olarak zengin olamaz. Bundan dolayı sosyal adaletin finansman faktörü toplumun talepleriyle mülk sahibi olan zenginlerdir. İslam ahlakın konusundaki yardımlaşma, merhamet gibi konu başlıklarımızdan da anlaşılacağı üzere zenginliğin topluma yayılarak insanları belli bir maddi seviyeye getirmesi gerekmektedir. Zengin olan kişilerin ise buna aracılık yapması yine İslam ahlakına uygun olan davranıştır. Çünkü

[359] Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 217.

zengin olanların servet biriktirmeleri diğer insanların katkısıyla olmuşken halka karşı merhamet duymazlarsa burada ahlaki zafiyet aranmalıdır.[360]

- Ana akım iktisatta üretim teknikleri iş bölümlerinden oluşmaktadır. İş bölümü esasına dayanan bu üretim şekillerinde, örneğin bir saat fabrikasında, geleneksel olarak saat üreten ustaya ihtiyaç yoktur. Üretim, az vasıf gerektiren, belki de hiçbir vasıf gerektirmeyen bir işçinin yapabileceği bir faaliyettir. Üretimin bilgi ve bütünlüğü tek bir merkezde toplanmıştır. Bu merkezdeki iş sahibinin veya çalışanın bu teknik bilgiyi bilmesi yeterli olacaktır. İş bölümüne dayanan üretim çalışanın, teknik bir bilgi ile donatılması ancak üretimin ihtiyaç duyduğu orandadır. Çalışan teknik bir eğitim kazanmış olsa dahi, gerçekleştireceği işte edindiği bu teknik vasfın çoğu zaman kullanılması söz konusu değildir. Hatta yıllar geçtikçe bu bilgi ve vasfın kaybolması muhtemeldir. [361] Yukarıda bahsettiğimiz geleneksel çalışma sisteminde özellikle de Ahilik gibi teşkilatlarda bulunan esnaf ve zanaatkarlar ürettikleri ve geçimlerini sağladıkları meslekleriyle giderek uzmanlaşarak sanatkâr olmaya başlarlardı. Bu sayede mesleğinde ne kadar yıl çalışırsa o kadar karakteri şekillenir ve yaptığı iş o çalışana belli bir disiplin ve karakter verirdi. Ancak günümüz üretim teknikleriyle özellikle de iş bölümü ile çalışanlar uzmanlaşamamaktalar. Kısaca anlatmak gerekirse ömrü boyunca bir düğmeye basarak geçimini sağlayan bir insandan üst seviyede bir olgunluk ve zengin bir karakter beklenilmesi hata olabilir.

- Kişinin yemek, içmek ya da elbise gibi temel bir ihtiyacını, normalin çok üstünde bir fiyata almaya veya satmaya mecbur kalmasına bey'i muzdarr denir. Örneğin, bir adamın iflas etmesi üzerine borçlarını kapatmak için mallarından ve eşyalarından bazılarını satması. Alimler bu meseleye birçok isim vermişlerdir. Bazıları bey'i muzdarr, bazıları bey'ü'lmasâdir, bazıları da bey'i medğût (baskı) diye isimlendirmişlerdir. Hanefi alimlerine göre zorda kalan kimsenin malını ederinin çok altına almak fasit bir akittir. Alimlerin çoğunluğuna göre ise bu akit sahihtir. Onlar bu alışverişin normal olmadığını kabul etmekle birlikte buradaki olumsuz durum

[360] Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş*, 67.

[361] Başbuğ, *İş ve Maneviyat, Çalışma Ahlakı Üzerine Bir Çalışma*, 40.

sebebiyle bey'ul-muzdarrın mekruh olacağını fasit veya batıl olmayacağını söylerler. Bunun gerekçesi ise alışveriş için taraflardan birisinin zorlamasının olmamasıdır. İslam ahlakına sahip bir kimsenin yapması gereken ise zor durumda olan kimsenin malını piyasanın çok altına gelecek şekilde satın almaması, bunun için pazarlık yapmaması ve o kimsenin zaruri durumunu kullanmamasıdır. Kanaatimizce piyasanın biraz altında bir semen ile antlaşma sağlanabilir. Böylece satılacak mal alıcı için cazip hale gelirken zaruret halindeki satıcının acil olan ihtiyacı giderilmiş olur. Burada iki tarafın makul bir antlaşma için birbirine yaklaşmaları ve birbirlerine zulmetmemeleri gerekir.[362]

[362] Mohamed Kamal Salim Darbi, "İslam Hukukunda İltihaki Akitler", (Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2018)

SONUÇ

İslam ahlak anlayışını ve İslam iktisadına olan etkilerini incelediğimiz çalışmamızda ahlak ilmiyle alakalı genel bilgiler verdikten sonra, İslam ahlak anlayışından bahsettik. Bu bölümde özel olarak İslam ahlak düşüncesinin önemli konularından bahsettik. Tezin ikinci ve asıl kısmına iktisat ilminden bahsederek başladık. Sonrasında İslam iktisadında bazı tanım ve izahlarda bulunduktan sonra iktisat ve ahlak arasında bağdan bahsetmeye çalıştık. Tezimizin en sonunda ise İslam ahlakının İslam iktisadına etkilerini madde madde açıkladık. Bu bölümdeki başlıklarımızın İslam ahlak düşüncesinin hangi meselesiyle bağlantılı olduğunu ve neden olduğunu izah etmeye çalıştık. Şimdi ise maddeler halinde elde ettiğimiz sonuçlardan bahsedeceğiz.

1. Bir toplumda insanların ortak ahlaki değerlerini belirleyen farklı faktörler vardır. Bunlar arasındaki en güçlü faktör dini inançlardır. İslam dini Müslümanlara hayatın her alanında belli ahlaki buyruklarda bulunur. Bu buyrukların pek çoğu insanlığın ortak kabul ettiği ahlaki kaidelerdir.

2. İslam dinine göre insanların hepsi eşit olup ırk, renk, cins veya zenginliklerine göre farklı muamele göremezler. İslam ahlakının İslam iktisadına yansıttığı en önemli konulardan bir tanesi insanlara fırsatlar karşısında eşit muamele edilmesidir. Daha sonrasında insanlar kendi kabiliyetlerine göre elde ettikleri imkanları farklı kullanacaklardır. Refah, rüşvet veya liyakat gibi konular bununla ilgilidir.

3. Dürüst bir toplumda insanların ekonomik ilişkilerinde daha rahat olacağı ve beraber kazanacağını kabul ediyoruz. Günümüz toplumunda İslam'ın ahlaki değerlerinin zayıflamasıyla birlikte aldatılmamak için çok fazla efor sarf etmek ve zaman harcamak zorunda kalınmaktadır. Bundan dolayı dürüstlük İslam iktisadi nizamı içerisindeki en önemli ahlaki kaidelerin başında gelmektedir.

4. İnsanlık tarihi içerisinde son yüzyıldan beri insanların çoğu geçimlerini karşılamak için emeğini ve zamanını kiraya vererek icare akdi yapmaktadır.

Konumuz içerisinde de genişçe bahsettiğimiz üzere bu durum pek çok problemi de yanında getirmiştir. Ulaştığımız sonuca göre bunlardan en önemlisi çalışan ile işverenin bencil davranması ve sadece kendi çıkarına öncelik vermesidir. Bu durumun İslam ahlakının kaideleri çerçevesinde karşılıklı hakların karşılanması ile kolayca çözüleceği görülmektedir. Özellikle çalışanın haklarının tam hatta fazlasıyla verilmesi ile işverenin taleplerinin tam karşılanması için uygun zemin hazır olacaktır.

5. İslam ahlakının etkilerinin, ekonomik sahada irili ufaklı kurumlar haline gelen önemli göstergelerinin başında vakıflar gelmektedir. Ne yazık ki bu kurumların neredeyse tamamı yok olmuştur. Bununla beraber vakıf anlayışının da unutulduğu ve bozulduğu söylenebilir. İslam'ın paylaşmaya yönelik ahlaki emirlerinin sayesinde beşerî tüm sahalara etki edebilecek vakıfların tekrar oluşması için uygun kanuni düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Vakıf anlayışının tekrar inşası ile İslam ahlakının ne derecede beşeri ve ekonomik konularda etkili olabileceğine şahit olunacaktır.

6. İslam dinince yasaklanan riba, yolsuzluk ve ihtikar gibi uygulamaların insanların ticari muamelelerinden uzak tutulup yasaklanmış iktisadi alanda güvene ve karşılıklı karın maksimize edilmesini sağlayacaktır. Bu uygulamaların yasaklanması sayesinde bir kısım insanın yüksek karlar elde etmesi karşısında diğer taraftaki insanın ciddi zararlar etmesinin hatta batmasının önüne geçilecektir.

7. İslam insana nefsinin buyruklarına tamamen uymasını yasaklamış ve onu kontrol etmesini emretmiştir. Alkol, fuhuş ve kumarın yasaklanmasının sebebi budur. Bu haramların yaygın olduğu toplumlarda insanların emekleriyle kazandıkları ücretlerini bu haramlarla bitirdiklerini hatta borca girdileri görülmektedir. İslam ahlakının gereği olarak toplumca bu reziletlerden uzak durmanın iktisadi getirisi israfın azaltılması ve piyasada dönen paranın insanların hayrına olacak şekilde işlemlerde kullanılmasıdır.

8. İslam maddi yardımlar içerisinde, zengin olanlara zekâtı ve fitreyi emretmiş, diğer yardım türlerini ise teşvik etmiştir. Araştırmalarımızın ardından özellikle zekât ibadetinin devlet eliyle yapılması sayesinde toplumdaki refahın paylaşılacağı ve yükseleceği kanaatine varmış bulunmaktayız. Bu vesileyle sosyal adaletin de sağlanacağı muhakkaktır. Şüphesiz ki bu İslam ahlakı içerisinde yardımseverlik, merhamet, aile ve toplum ilişkileri ile mutluluk gibi konularla bağlantılıdır.

9. İslam iktisadı ile ahlak ilişkisi üzerine araştırma yapan kimselerin kanaat kavramı üzerinde mesai sarf etmesi kanaatimizce bu alana ciddi katkı sağlayacaktır. Zira insanlardaki aşırı tamah duygusu bitirilmeden ekonomideki kalıplaşmış rasyonel ve çıkarcı davranış biçimini bitirmek oldukça zor olacaktır. Bu ise İslam ahlakının iktisat üzerindeki etkilerini oldukça azaltmaktadır.

Son olarak İslam ahlakı sayesinde insanların arasındaki sevgi ve muhabbetin artacağı öngörülebilir. Topluma sirayet eden sevginin bir sonucu ise paranın döndüğü her alanda merhametli davranmaktır. İktisat ile ahlak birbirinden ayrı düşünülürse toplumsal facialar beklenilmelidir. Bundan dolayı bu ikisi birbirinden ayrıştırılmamalı, tam aksine birbirine yardımcı olmaları sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *İhyau Ulumi'd-Din.* trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Erkam Yayınları, 2018.

Akkuş, Mustafa. Ahilik ve Meslek Ahlakı. ed. Ömer Akdağ. Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2019.

Alanlı, Ahmet. "İnsan Kaynakları Yönetiminin Tarihsel Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Dergisi,* 1, sy. (2022), c.1, 53-72.

Ali Efendi, Kınalızade. *Ahlak-ı Alai* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017)

Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2020.

Askalani, İbn Hacer. *Sahih-i Buhari Şerhi Muhtasar Fethü'l Bari*. trc. Said Öztürk. İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2016.

Aybakan, Bilal. "Borç Yapılandırma (Erken Ödeme ve Öteleme)" II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler. Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016. 681-695.

Bardakoğlu, Ali. "Ehliyet", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 533-539. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Bardakoğlu, Ali. "Hibe"*, Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 421-426. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Başaran, İbrahim Ethem. "Ahlak ve Psikoloji İlişkisi". *Türk Felsefe Dergisi*. 25, sy. (2014): 13-38.

Başbuğ, Aydın. İş ve Maneviyat, Çalışma Ahlakı Üzerine Bir Çalışma. Ankara: Binyıl Yayınevi, 2012.

Başer, Gonca. "Osmanlılarda Üretim - Tüketim İlişkilerinde Adaletin Devlet Eliyle Tanzimi "Narh Uygulaması". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.

Bektaş, Çetin. *İş Ahlakı ve Sosyal Sorumluluk*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2017.

Bilen, Mahmut ve Terzi, Günay. "Türkiye'de Yoksulluk Sorunu ile Mücadelede Zekât Kurumunun Rolü ve Gerekliliği Hakkında Camii Cemaati Üzerine Bir Araştırma". *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*. 5, sy. (2019): 133-167.

Bilgili, Yüksel. *Karşılaştırmalı İktisat Okulları*. İstanbul: 4T Yayınevi, 2018.

Birgivi, Muhammed b. Ali. *eṭ-Ṭarîkatü'l-Muḥammediyye ve Siret-i Ahmediyye*. nşr. Muhammed Taha. Trabzon: Kalem Yayınları, 1573/2017.

Boynukalın, Ertuğrul. "Yemin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 417-420. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahih-i Buhârî*. trc, Mustafa Kocaer. Konya: Hüner Yayınları, 2014.

Chapra, Muhammed Umer. *Adil Bir Para Sistemine Doğru*. trc. Ömer Faruk Tekdoğan. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.

Chapra, Muhammed Umer. *İktisadın Geleceği İslami Bir Bakış*. trc. Melih Turan. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.

Chapra, Muhammed Umer. *Islam and the Economic Challenge.* Washington DC: The Islamic Foundation and The International Institute of Islamic Thought. 1992.

Chapra, Muhammed Umer. *İslam İktisadında Ahlak ve Adalet*. İstanbul: İSİFAM – TKBB, 2018.

Choudhury, Masudul Alam. *İslam Ekonomisi ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi.* ed. Sercan Karaduman. İstanbul: Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Yayınları, 2017.

Cici, Recep. "Günümüz İslam Ülkelerindeki Zekat Uygulamaları" II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler. Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016, 485-517.

Cihan, Ahmet Kamil. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.

Cihan, Ahmet Kamil. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi.* ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Coşar, Hakan. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.

Çağırıcı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 530-534. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Çağrıcı, Mustafa. "İffet". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 506-507. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Çağrıcı, Mustafa. "Merhamet". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 184-185. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Çamur, Ömer. "Kamu Yönetiminde Liyakatin Önemi: Adalet Temelinde Bir Değerlendirme". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19, sy. (2020): 459-474.

Çeker, Orhan. *Fıkıh Dersleri 1*. Konya: Tekin Kitabevi, 2016.

Çelebi, Katip. *Keşfü'z Zunün.* trc. Rüştü Balcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında Vakıflar.* Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2017.

Çoban Kaynak, Rabia. "Sosyal Adalet, Eşitlik ve Sosyal Hizmet". *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi.* 4, sy. (2017): 252-260.

Darbi, Mohamed Kamal Salim. "İslam Hukukunda İltihaki Akitler". Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2018.

Demir, Ömer. *Ahlak ve Ekonomi*. İstanbul: İktisat Yayınları, 2020.

Demirhan Erdemir, Ayşegül. "Ahlat-ı Erbaa". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 24. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Demirkol, Murat. *İslam Ahlak Literatüründe Başlıca Prespektifler*, ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

el-Dıwany, Tarek. *Faiz Sorunu*. trc. Mehmet Saraç. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Döndüren, Hamdi. *İslami Ölçülerle Ticaret Rehberi.* İstanbul: Erkam Yayınları, 2014.

Dumlu, Emrullah. "Ticaret Mallarında Zekat" II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler. Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016: 357-408.

Ekici, Yusuf. *Ahilik ve Meslek Eğitimi.* İstanbul: Sistem Ofset, 2011.

Erbaşı, Ali. *Ahilik ve Meslek Ahlakı.* Ed. Ömer Akdağ. Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2019.

Erkal, Mehmet. "el-Ahkâmü's-Sultâniyye." *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 555-556. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Erkal, Mehmet. "Zekât", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 207-209. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

es-Sabuni, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefasir*. trc, Sadreddin Gümüş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.

Fârâbî, *İlimlerin Sayımı,* Trc*.,* Ahmed Ateş İstanbul: Büyüyenay Yayınları 2022.

Geçit, Mehmet Salih. *Ekonomi ve İnanç*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Güler, Zekeriya. *40 Hadiste İş ve Ticaret Ahlakı.* Ankara: DİB Yayınları, 2020.

Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf*". Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 479-486. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Güney, Necmettin. *40 Soruda Ortaklıklar*. İstanbul: İktisat Yayınları, 2020.

Haccac, Müslim b. *Sahih-i Müslim,* trc, Abdullah Fevzi Kocaer. Konya: Hüner Yayınları, 2013.

Hazıroğlu, Temel. *Katılım Ekonomisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

Heyet. *Hadislerle İslam*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.

Heysemî, Nureddin. *Mecmaü'z-Zevâid*. trc. Yusuf Özbek. 2010: Ocak Yayınları.

Islahi, Abdul Azim. *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları.* trc. Fatih Furkan Akosman, Mustafa Özer. İstanbul: İktisat Yayınları, 2003.

İbn Haldun. *Mukaddime*. trc. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004.

İbn Hazm. *Ahlak.* trc. Hasan Hüseyin Bircan. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

İbn Rüşd. *Felsefe-Din İlişkileri.* trc. Süleyman Uludağ İstanbul: Dergah Yay. 2012.

İbn Sina. *Felsefe ve Metafizik.* trc. Ece Özbaş, İstanbul: Narsist Yay. 2023.

Kala, Enes. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.

Kalkavan, Hakan. "Ahlak ve İktisat İlişkisi Temelinde İslam Ahlak Değerlerinin İktisadi Davranışa Olan Etkisi". Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018.

Kallek, Cengiz. "Narh". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: 32: 390-391. TDV Yayınları, 2006.

Kallek, Cengiz. "İhtikâr", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 560-565. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Kallek, Cengiz. *Sosyal Servet, İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Kandehlevi, Muhammed Yusuf. *Hayatü's Sahabe.* trc. Ali Arslan. İstanbul: Merve Yayınları.

Karakoç, Sezai. *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü.* İstanbul: Diriliş Yayınları, 2012.

Karaman, Hayrettin v.d. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. İstanbul: DİB, 2022.

Karaman, Hüseyin. *İslam Ahlak Filozofları*. ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Karaman, Hüseyin. *İslam Ahlakında Temel Erdemler*. ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Karaoğlu, Ömer. *Servet Denetimine Yönelik Bir Uygulama Müsadere*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 162-163. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

el-Kindi, Yakub b. İshak. *Üzüntüden Kurtulma Yolları.* trc. Mustafa Çağırıcı. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Kishtainy, Niall. *Ekonominin Kısa Tarihi*. trc. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Alfa Basım, 2018.

Kılıç, Cevdet. *İslam Ahlakı Açısından Modern Uygulamalı Etik,* ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Koca, Ferhat. "Takıyyüddin İbn Teymiyye," *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 20: 413-414. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Kotan, Ayşenur. "İslam Öncesi Umre ve Hac İbadeti". Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2021.

Köse, Saffet. "Rüşvet". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 303-306. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Köse, Saffet. *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*. İstanbul: İGİAD Yayınları, 2012.

Köse, Saffet. "İslam İktisadında Bir Finans Kaynağı / Aracı Olarak Ortaklık". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 32, sy. (2018): 1-24.

Köse, Hüseyin. "Ahlaki Sorunlar ve Felsefi Çözümlemeler". *Yeni Felsefe Dergisi.* 41, sy. (2016): 85-96.

Kurtuluş, Berrak. "İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde". *Journal of Social Policy Conferences*. 50, sy. (2010): 737-759.

Kutub, Seyid. *İslam'da Sosyal Adalet*. trc, Harun Ünal. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.

Küçükkalay, Abdullah Mesud. *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta Basım, 2019.

Maçin, Hasan. Zekâtın Farziyetinin Kur'an'ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 29, sy. (2017): 347-367.

Mâlik b Enes. *Muvatta.* trc. Hüseyin Yıldız. İstanbul: Ocak Yayınları.

Mahyudi, Mohd. *İslam İktisadı Metodolojisi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. ed. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.

Maraş, İbrahim. *Türk İslam Düşünce Tarihinde Ahlak ve Örnek Metinler*. ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Maraşlı, Ozan. *Faiz ve Toplumsal Adalet: Reel Faiz Oranının Gelir Adaletsizliği Üzerindeki Etkisi*. ed. Lütfi Sunar. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.

Mevdudi, Ebu'l-Al'a. *Faiz*. trc, Ahmet Asrar. İstanbul: Hilal Yayınları, 2016.

Meydan, Hasan. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.

Miskeveyh, İbn. Nefs ve Akıl Risalesi. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.

Murat, Sedat. *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*. ed. Şentürk, Recep. İstanbul: UTESAV Yayınları, 2008.

el-Münziri. *Hadislerle İslam Tergib ve Terhib*. trc., Ahmet Muhtar Büyükçınar ve Durak Pusmaz (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2020)

en-Nevevi, Muhyiddin. *Sahih-i Müslim Şerhi el-Minhac*. trc. Said Öztürk. İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2016.

Okur, Kaşif Hamdi. "Outsourcing İşlemleri (Haram Faaliyetlerde Bulunan İş Yerlerine Dışarıdan Ürün ve Hizmet Satımı)" II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi – Günümüzdeki Meseleler, KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, Konya, (2016): 340-345.

Orman, Sabri. *İktisat, Tarih ve Toplum.* İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Orman, Sabri. *Medeniyet Analizinden Meta Metodolojiye İslam Medeniyetinin Teşekkül Sürecinin Analizinden Yeniden Teşekkül Sürecine ve İslami İktisada*. ed. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.

Özen, Yener "Kendilik, Kendilik Algısı ve Kendilik Algısına Bağlı Psikosomatik Bozukluklara Sosyal Psikolojik Bir Bakış". *Akademik Bakış Dergisi.* 40, sy. (Ocak – Şubat 2014).

Özturan, Hümeyra. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.

Özturan, Hümeyra. *Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri,* Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015.

Öztürk, Nazım. *İktisatta Bölüşüm: Kuram – Politika*. Ankara, Palme Yayıncılık, 2009.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Platon. *Devlet*. trc. Sabahattin Eyüboğlu İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Sarıbaş, Hakan. *İslami İktisat ve İnsan: Tüketici Talebi Analizi.* ed. Musa Kazım Arıcan, Muhammed Enes Kala, Yunus Emre Aydınbaş. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2018.

Sen, Amartya. *Etik ve Ekonomi*. trc. Ali Süha. İstanbul: Doğan Kitap, 2003.

Smith, Adam. *Ulusların Zenginliği.* trc. Ayşe Yunus-Mehmet Bakırcı. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1997.

Sunar, Lütfi. *"Kapitalizmin Ahlakı" Modern Ekonominin Zihniyet Çerçevesi.* ed. Musa Kazım Arıcan, Muhammed Enes Kala, Yunus Emre Aydınbaş. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2018.

Şahin, Mehmet Kenan. "Dini Açıdan İş Ahlakı: İnancın İş Ahlakının Sürdürülebilirliğine Katkısı Üzerine". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14, sy. (2010): 443-467.

Tabakoğlu, Ahmet. *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.

Taşçı, Faruk. *Sosyal Politika Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama.* İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.

Thomas, Abdulkader. *Ribayı Anlamak İslam İktisadında Faiz.* Trc. Zeyneb Hafsa Orhan. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.

Tierney, Elizabeth. *İş Ahlakı: Yöneticiler İçin Bir Rehber.* Trc. Günhan Günay. İstanbul: Rota Yayınlar, 1997.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünen*. trc. Hüseyin Yıldız, Arif Özbek. İstanbul: Ocak Yayınları, 2022.

Tusi, Nasiruddin. *İlim Öğrenenlerin Adabı*. trc. Hasan Bedel İstanbul: İbn Sina Yayınları, 2023.

Tolmacheva, Marina. "Muhammed b. Ahmed Makdisî," *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27: 431-432. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Topçu, Nurettin. *Ahlak*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.

Ustaoğlu, Murat ve İncekara, Ahmet, Der. *Faiz Meselesi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.

Enver Uysal, *Dindarlığın Ahlaki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler.* ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Ülgener, Sabri. "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri". *İktisat Fakültesi Mecmuası.* 2, sy. (2012): 351-380.

Ünsal, Erdal Muzaffer. *Mikro İktisat*. Ankara: İmaj Yayınevi, 2012.

Vural, Mehmet. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. Murat Demirkol. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.

Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. trc. Bahadır Akın. Ankara: Adres Yayınları, 2017.

Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. trc, Milay Köktürk. Ankara: Bilgesu Yayınları, 2019.

White, Patricia Sloane. *Modern İş Yerinde İslam*. trc. Harun Tuncer. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili.* İstanbul: Azim Kitap, 2020,

Yumna, Aimatul. S*osyal Bir Mekanizma Olarak Üretici Zekâtın Sunduğu Fırsat ve Tehditler: Endonezya'da Bir Vaka İncelemesi*. ed. Lütfi Sunar. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.

Zaim, Sabahattin. *İnsan İslam Ekonomi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1992.